

W. G. Harper

June 2/71

Harper

891.99

2-71

«ՆԱՀԱՏԱԿ ԳՐԱԳԷՏՆԵՐՈՒ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐ»

6 NOV 2017

7

ՏԻԳՐԱՆ ՁԵՕԿԻՐԵԱՆ

ՎԱՆՔԸ
ՀԵՐՈՍԸ

ՓԱՐԻԶ

1933

891.99

9-71

Վ Ա Ն Ք Ը

Հ Ե Ր Ո Ս Ը

ՏԻԳՐԱՆ ԶԵՕԿԻՒՐԵԱՆ

« ՆԱՀԱՏԱԿ ԳՐԱԳԵՏՆԵՐՈՒ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐ »

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ — ԹԻԻ 7

891 89

9-71

ՏԻԳՐԱՆ ԶԵՕԿԻՒՐԵԱՆ

Վ Ա Ն Ք Ը

Հ Ե Ր Ո Ս Ը

3554

Printed in France

Փ Ա Ր Ի Զ

1933

17 JUL 2013

99274

Այս գիրքին տպագրում է 50 օրինակ
Հաֆիւմա քղբի վրայ, քուագրում 1—50 եւ
450 օրինակ մասնաւոր վէլէն քղբի վրայ
քուագրում 51—500:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	Էջ
Տիգրան Զեօկիւրեան	9
1. — Վանքը (Վարդապետի մը օրագիրը) . . .	15
2. — Հերոսը (Վիպակ)	157

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ

17992-58

ՏԻԳՐԱՆ ԶԷՕԿԻՒՐԵԱՆ

Տիգրան Զեօկիւրեան ծնած է 1884ին, Տրապիզոնի նահանգին Կիւմիւլիսանէ քաղաքին մէջ: Մանկութիւնը անցուցած է Տրապիզոն: Նախ՝ հօրմէ որբացած, աւելի վերջը կորսնցուցած է նաեւ իր մայրը: Տասներեք տարեկանին Կ. Պոլիս էր, ուրկէ, չենք գիտեր ի՞նչ պայմաններու մէջ և որու կողմէ, 1897ին, ղրկուած է Գաղատիոյ (Էնկիւրի) Կարմիր Վանքին որբանոցը, ուսանելու համար: Այս հաստատութեան մէջ մնացած է մէկ տարի, ուր անցուցած կեանքը մասամբ նկարագրած է իր Վանքը վէպին մէջ: Պոլիս դարձին ապաւէն կը գտնէ նախ Գաղլը Զէչմէի որբանոցը, և յետոյ Պէրպէրեան վարժարանը, ուրկէ շրջանաւարտ կ'ելլէ 1907ին:

Պէրպէրեանի մէջ, իբրեւ աշակերտ, մասնաւոր սէր ունէր աշխարհագրութեան, պատմութեան և գրականութեան դասերուն համար, ինչպէս նաեւ նկարչութեան, ցոյց տալով որոշ ընդունակութիւն, դժելով իւղանկարներ: Սիրահար էր նաեւ մարզական խաղերուն:

Սորվեցնելու հակամէտ՝ ասպարէզ կ'ընտրէ ուսուցչութիւնը. նախ Սկիւտարի Նոր Թաղի Ճեմարանին մէջ, իբրեւ օգնական ուսուցիչ՝ աշխարհագրութեան և պատմութեան, և յետոյ Պէրպէրեանի մէջ 1907էն սկսեալ:

Տիգրան Չօկիւրեան Պէրպէրեան վարժարանի մէջ իր անհրաժեշտ տեղն ունէր, և յարգուած էր առհասարակ թէ՛ ուսուցիչներէն և թէ՛ աշակերտներէն, այս վերջիններուն վրայ ունենալով վր հեղինակութիւնն ու ազդեցութիւնը։

Նախ գիշերօթիկ, յետոյ այցելու ուսուցիչ, Պէրպէրեանէն զուրս ալ Պոլսոյ ազգային և անհատական վարժարաններուն մէջ միշտ պաշտօններ ունեցաւ։

1908—1915 տարիներուն, Սահմանադրութեան հռչակումէն մինչեւ Տարադրութեան և Եղեռնի մեծ թուականը, Տիգրան Չօկիւրեան ինքզինքը նուիրեց նաեւ հանրային, մշակութային ձեռնարկներու, միշտ դործօն մասնակցութեամբ։ 1909ի Մարտ 31ին, Համիտի կողմէ փորձուած պետական հարուածին ատեն, Չօկիւրեան Սկիւտար է, ու կը դործակցի յեղափոխական կուսակցութիւններուն։

Այդ օրերու կեանքէն ու տխրարներէն քաղած է այս հատորին երկրորդ վիպակը Հերաս անունով, առաջին անգամ լոյս ընծայելով իր և Մ. Շամտանճեանի կողմէ հրատարակուող Ոստան եռամսեայ մեծ պարբերաբերին մէջ։

Սկիւտար բնակած ատեն, օթանդակած է Յաւաջիւմական Միութեան գրական-գեղարուեստական ձեռնարկներուն, և անդամակցած Պոլսոյ Ուսուցչական Միութեան։

1910ին և 1912ին, օգտուելով դպրոցական տարեվերջի արձակուրդներէն, չընկալաւ եւրոպական գրեթէ բոլոր ոստանները։ Իտալիա, Հոլանտա, Ֆրանսա և այլն։

Դպրոցէ դպրոց, թաղէ թաղ, բեմէ բեմ, և երկրէ երկիր հեւ ի հեւ վազելն մէջ, Տիգրան Չօկիւրեան սորվելու և սորվեցնելու տենդէն բռնուած էր. իր նկարագրին էական գիծը կը կադմէր այսպէս հանրանուէր դարձունէութիւնն ու սէրը։

Գրական առաջին փորձերն ըրած է դպրոցին մէջ. արձակ քերթուածներ էին անոնք, Յոռետեսի երգեր վերնագրով։ Ռէթէոս Պէրպէրեան զնահատական տողերով յառաջարան մը դրած է այս հատորին համար, ձեռագիրը յետոյ ներկայացուած է Կրթական նախարարութեան, տպագրուելու արտօնութիւն ստանալու համար։ Արտօնութիւնը ստացուած է թէեւ, սակայն քերթուածներուն վրայ յապաւումներ կատարուած ըլլալուն հետեւանքով, հեղինակը նախընտրած է տպագրութեան չի յանձնել։ Իրմէ զանազան գրական հանդէսներու և տարեցոյցներու մէջ լոյս ընծայուած Արձակ երգերը, հաւանականաբար Յոռետեսի երգերէն փրցուած էջեր էին։

Օսմանեան Սահմանադրութենէն յետոյ, Չօկիւրեան Բիւզանդիոն օրաթերթին մէջ հրատարակեց կարգ մը պատմութիւններ, որոնք յետոյ կազմեցին Հայրենի ձայներ գրքոյկը։ 1911ի Յունուարին, Միք. Շամտամճեանի հետ հիմը դրաւ Ոստան եռամսեայ պարբերաթերթին, որմէ լոյս տեսան միայն վեց թիւեր, ուր Չօկիւրեան հրատարակեց իր փնքնուրոյն և թարգմանածոյ կարգ մը գրութիւններ։ Ստորագրած է նաեւ բազմաթիւ գրախօսականներ, Մեհեկան ստորագրութեամբ։ Թարգմանած է Կի տը Մոբասանի Պոլ տը Սիւրիֆը և Լէօնիտ Անտրէէվի Կարմիր ծիծաղը, Փրանսերէնէ։ Բացի ասոնցմէ, պոլսահայ դանազան օրաթերթերու, հանդէսներու և տարեցոյցներու մէջ հրատարակած է արձակ և ոտանաւոր բանաստեղծութիւններ, գրախօսականներ և այլն։ 1914ին լոյս ընծայեց իր վերջին վէպը, Վանքը։

1914ին է, որ Տիգրան Չօկիւրեան դէպի Բարձր Հայք ճամբորդութիւն մը կ'ընէ։ Վան հասնելուն պէս, կը սկսի համաշխարհային պատերազմը։ Երբ Պոլիս կը դառնայ

Թուրքիա դուրս ելած էր արդէն իր չէզոքութենէն: Տ. Չէօկիւրեան կէս փախստական կ'ապրի, դասեր տալով Դպրոցասէր Տիկնանց վարժարանին մէջ: Տիգրան Բերա, իր եղբօրը Յովհաննէս Չէօկիւրեանին հետ կը բնակէր. մտաւորականներու ձերբակալութեան յաջորդ կիրակի օրն է, որ կը ձերբակալեն նաեւ Տիգրան Չէօկիւրեանը, ու կ'աքսորեն Այաշի բանտը, իր գրչի և գաղափարի ընկերներուն հետ, որոնց վիճակուած ճակատագիրը ամենուն յայտնի է:

ՆԱՀԱՏԱԿ ԳՐԱԳԵՏՆԵՐՈՒ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐ

Մ Ո Ւ Տ Ք

Ազգային Հիւանդանոցի բժիշկ մտերիւմ մը՝ յանձնեց ինձ քուղքերու այն ծրարը, որ 99ի տխուր օրերուն՝ Ազգին Տան մէջ մեռնող երիտասարդ վարդապետի մը կտակած միակ հարստութիւնն էր եղած:

Դասաւորելով այդ էջերը, զանոնք հրատարակութեան կուտամք՝ «Վանքը» (վարդապետի մը Օրագիրը) անունին տակ:

Տ. ԶԵՕԿԻԻՐԵԱՆ

Վ Ա Ն Ք Ը

(ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՄԸ ՕՐԱԳԻՐԸ)

Ա .

Նոյեմբեր . . .

Երկու շաբաթ է որ հոս եմ: Առաջին օրերու ծանր տպաւորութիւններս մեղմիլ սկսան ու վարդապետի, գրեթէ շատ միօրինակ, մենաւոր կեանքս՝ դառաւ իր սովորական ընթացքը:

Բայց ինչո՞ւ տեղափոխութիւն մը ասանկ յուզէր զիս. չեմ կրնար ծածկել օրագրի մը մտերիմ թուղթերէն, առաջին օրերու ճանճրոյթովն ու անստուգութեամբ բաւական տառապեցայ:

Ապրած էի մենարանի կեանքը իբրեւ Արմաշի աշակերտ. յետոյ զայն լիութեամբ ճաշակած՝ սարկաւազութեանս փորձի օրերուն, ճանչնալով կամաւոր զրկման ազնիւ այլ տրտում զգայութիւնը, ամայի խուցերու մերկութեան մէջ՝ ստուերիս հետ մտերմացած այն ատեն՝ երբ ապաշխարանքի պասուքը իմ սիրտս կը լեցնէր յաղթութեան երազներով, որովհետեւ կը կարծէի թէ նուր-

րապետական բարձրագույն ինժեքտի հետեւէր, տիրա-
ցներով զիս ծաղկեալ, ոսկեհոռ, հանդերձանքի, մատա-
նիներու և լանջախաչի մը՝ որոնցմով մեր տգէտ ու
զառամ եպիսկոպոսները կը ծանրաբեռնուին: Ինչո՞ւ հիմա
ալ չի յուսամ՝ քանի որ քսանըվեց տարեկան եմ, դեռ
երիտասարդ:

Երբ Պոլիս ինկայ, կարծեցի թէ վանականի օրերուս
հրաժեշտն էր ալ. կը սկսէր քաղաքին ժխորալի, հեւ ի հեւ
կեանքը՝ զոր երազած էի երկար տարիներ և ուրկէ հիմա
հաճելի յիշատակներ ունիմ. շատ երիտասարդ, գրեթէ
երկչոտ պատանի, երկրորդական թաղի մը քարոզիչ
կ'ըլլայի: Հազիւ ցանցառ յարաբերութիւններ հաստատած,
ընտանեկան ջերմին մթնոլորտը վայելած, ահա կը նետ-
ւիմ գաւառի մը անկիւն՝ այս Վանքը, քաղաքէն հեռու,
մենաւոր ընութեան մը գրկին մէջ:

Առաջին օրերը, մանաւանդ գիշերներս լի եղան
մթադին տպաւորութեամբ, ինձ այնպէս կը թուէր թէ
չպիտի կրնայի հանդուրժել վանական նոր մթնոլորտին:
Պոլիսը, չքեղ տեսարանը, իր փողոցներն՝ ուր կը պտըտ-
ցընէի իմ սեւ ստուերս անայլալ երեւոյթով, սակայն
աշխարհիկ տենչանքներուն յոյզովը լի, խուցս, բարեկամ-
ներս կը կանչէին զիս: Զո՞ւր կոչում ըրի պարտականու-
թեանս զգացման, որովհետեւ նուիրական գործ մը կը
ծանրանայ վրաս. հոս ղրկուած եմ այս նորաբաց Որբա-
նոցին տեսուչ, իբր հայր բիւրաւոր որբերէն մէկ երկու
տասնեակին՝ որոնք անագորոյն ջարդերու զոհ, պիտի
գան այս հովանաւոր յարկին տակ պատսպարուիլ:

Գոնէ այդ մտածումը զիս հանդարտեցնելու հանգա-
մանքն ունէր, բայց չեմ գիտեր ինչո՞ւ անզգայ կը մնայի.
կարծեմ քանի մը գիշեր ալ լացի: Արդէն տեղէ տեղ

փոփոխութիւնը միշտ ճնշած է վրաս, տղայութեանս
օրերն ալ ունէի այս դիւրագգաւթութիւնը:

Բայց առաջին շաբաթէն յետոյ, յամբարը դտայ
պաղարիւնս և հիմա համոզուած եմ վանքին վարժուելու
գաղափարին, ու թերեւս օր մը սիրեմ զինք. կարծածիս
նման ամայի չէ, օրէ օր նոր դէմքերու կը հանդիպիմ:

Վանահօր հետ արդէն բարեկամացանք: Մարդ մը որ
վաթսուներ մագլցած ըլլալու է, եթէ ցատկած չէ. խաչի
սփռոցի մը նման կարմիր դէմքին վրայ, մեղրագոյն և
լւղոտ աչքերը հազիւ կը փայլին, սեւ մօրուքը ալեւորիլ
սկսած է. դոմէշի անայլալ կերպարանք մը՝ մէկ խօսքով:
Անդամները, իրանը, գիւրուկ են. ե՞ս ալ արդեօք օր մը
իրեն նման պիտի ըլլամ, պարարտ անասուն մը և կեանքս
անփառունակ այս վախճա՞նը պիտի գտնէ վանքի մը լերկ
որմերուն ետին: Բնա՞ւ, ծայրագունութիւնը՝ որով կը
պարծենայ այս մարդը, չի գոհացներ զիս:

Թերեւս շատ փառասէր եմ, բայց իմ երախտաւոր և
բանիմաց ուսուցիչներէս Օրումեանը կը կրկնէր միշտ՝
«փառասիրութիւնը մեղքերուն էն ներելին է»:

Սակայն ատելի մարդ մը չերեւիր վանահայրը. իր
ընդունելութենէն դոհ եմ. գուարճախօս է: Զարմանալի
է որ ազգային Աղէտէն չէ ազդուած ու յոյս չունի որբա-
նոցին յաջողութեան. տեսակ մը չկամութիւն ալ կը
ցուցնէ: Հոգ չէ՛, իրմէ աւելին ուղեւ անյարմար է, կեան-
քին մէջ դաստիարակուած կ'երեւայ, քան դպրոցին, և
առաջին պարագան անանկ փայլուն վկայական մը չէ:
Շատ ալ տգէտ է, չունի հայերէնագիտութեան մասին մեր
նոր լոյսերը, պատմաքննական մէկ երկու կողմնակի
հարցերուս՝ Սորենացին իր մեծագոյն աղբիւրը եղաւ.
Ծիծաղելի՛ գլուխ սա Սորենացին. կարծեմ «Հանդէս

թէ այդ լաւատեսութիւնը ուրկէ՞ կուգար. ապահովուած
կը խօսէր. թերեւս մարդարէական յայտնատեսութեամբ:

Ձէ', Էս թէեւ նուազ փորձ, անյոյս եմ հայուն ապա-
գային մասին. մեր աշխատանքը դուր է, քանի որ մեծ
շահերու մէջ յաճող պղտիկ շահ մըն ենք. ասով միասին
չպիտի ջլատուիմ, ատիկա յատուկ է ծեր և հարուստ
վարդապետին, եպիսկոպոսներու, որոնք ազգէն վշտացած
և անկէ քէն ըրած ըլլալու երեւոյթը կ'առնեն՝ զայն կե-
ղեքելէ վերջ: Երիտասարդ եմ, ապագայ ունիմ, դոնէ
անանկ խորհած եմ յաճախ, ու մանաւանդ մասնակցելով
ազգիս տառապանքին՝ անոր ծառայած ըլլալու գոհու-
նակութիւնը կ'ունենամ:

Անդրադարձայ նոր հաստատուելիք որբանոցին վրայ.
պարզեցի իրեն ծրագիրներս. շինել վարժարան մը թեմա-
կան դրամահաւաքութեամբ, որ կատարուած է կիսովին,
ուսուցիչներ գործի հրաւիրել՝ ու շրջանին համար սերունդ
մը ստեղծել՝ որ լուսամիտ և չարքաշ ըլլայ. քահանաներ
կամ կուսակրօններ պատրաստելու միտք չունիմ, որով-
հետեւ շատ են:

— Յետոյ՝ մեր շահերը... կը վտանգուին ըսի.
Ժպտեցաւ:

Իբր այս ամէնուն երաշխիք՝ կարելի էր վանքին
ընդարձակ հողերը մշակել տալ, բազմացնել դուարը,
մեղուաբուծութիւնը զարգացնել ու նաեւ արտասահմանէն
բարերարներ ճարել:

— Դժուար է հոս որբանոց մը պահել, վրայ բերաւ
խօսակիցս, բայց ժամանակ մը կրնան պատասխարուիլ
այդ խեղճերը. վանահայրը ծոյլ է և թշնամի ատանկ
ձեռնարկներու. միայն թէ՛ յուսահատելու չէ՛, զաւակս...

Ձաւակս բառը՝ իմ վեղարաւորի արժանապատու-

թիւնս կրնար վերաւորել, բայց այս մարդուն կողմէ
ըսուած՝ զիս որդիական սիրով կը լեցնէ. իրա՛ւ մանկան
մը սիրտը կը կրեմ, երկչոտ, զգայուն՝ այլ փառասէր
տղու մը: Պատիւներ չեն ասոնք ինծի համար, հարկաւ
օր մը պիտի փոխուիմ բոլորովին:

Խօսակցութեան թելը խղեցի, հեռացնելու համար
ծերունիին տրտմալիւր յարաբերութիւնը՝ անցեալ մէկ եր-
կու տարիներու արիւնոտ օրերէն. յանկարծ հարցուցի՝

— Վանքին մէջ շատ ձեռագիրներ կա՞ն:

Խօսքս հազիւ կըրցայ վերջացնել. տեսայ որ այս հա-
կած ծերունիին՝ շտկեց իրանը, ժպտեցաւ, ու շփոթութիւնս
տեսնելով, վստահեցուց զիս դուարթօրէն:

— Ձեռագիրները ընկերներս են, ընտանիքս ու զա-
ւակներս: Ընտանիք մը՝ որ մէկ քանի հարիւր անդամներ
ունի...

Տասնըվեց տարի առաջ կորսնցուցի կինս ու զաւակ-
ներս. յետոյ արկածի մը հետեւանքով ոտքս կաղացաւ.
այս տեղն ինկայ իբր անկար վարժապետ մը՝ օգնելու
համար վանահօր: Ամիսներով տանջուեցայ մենութեան ու
կարօտի արցունքներով. վանքը ժխորի վարժ ուսուցչի
մը տեղը չէ վարդապետ:

Օր մը, ատիկա իմ կորած սրտիս յարութեան օրը
պիտի ըլլար, ժամուն պահարաններէն մէկուն մէջ քանի
մը անտուկ գտայ: Բացի. խառն ի խառն, փոշոտ ու քայ-
քայուած դիրքեր էին. հետաքրքրուելով մաքրեցի զանոնք,
անոնց պարունակութիւնն ալ փորձեց զիս, համալիրանքը
չուչացաւ և ի վերջոյ անոնց խորին սիրովը լեցուեցայ:

Գեղազարդուած ձեռագիրներ էին, մագաղաթեայ
սաղմոսարաններ, աղուէսագրքեր, բժշկարաններ, աշու-
ղական սիրոյ տաղարաններ: Պրպտումներս առաջ տանելով

գտայ նաեւ նկարներ, հազուադիւս գեղեցիկութեամբ, ու մինչեւ հիմա ալ վանքը խուզարկութիւններուս ապերախտ չէ գտնուած: Ասոնց հանդէպ իմ բուռն զգացումս չեմ կրնար բացատրել. թուղթի մագաղաթի այդ կտորներուն համար ունեցածս ճշմարիտ սիրահարութիւն մըն է...

Բայց դուր չէ ատիկա. կը յիշեմ՝ որ մանկութեանս խորին հիացմամբ և աղնածանքով կը նայէի մեր Անդրէաս պատուելիի դժած ծաղկեայ դիրերուն. ժամերով կը յառէի անոնց, փորձելով ընդօրինակել. անյաջողութիւնս բարկութեան և ամօթի լացով հաղիւ կը գոհանար:

Վանական այս խեղճ կեանքին մէջ, այդ դանձերուն հաւատարիմ պահապանի ունայն դերը պիտի կատարեմ մինչեւ մահս՝ գոհունակ սրտով, միշտ կարգալով հիներուն իմաստութիւնն ու սիրոյ գոհարները և անքերս անյադօրէն յառելով ձեռագրերու նկարագարդ էջին ու նկարի մը պարզ՝ այլ զգայուն երանդներուն: Չեմ յուսար որ՝ յադենամ օր մը:

Տատրակներու թուիչին ծախը՝ կասեցուց իր խանդավառութիւնը, ելաւ գետեզրը երթալու:

— Տակաւին շատ անգամ պիտի տեսնուինք ըսաւ, լա՛ւ բարեկամներ կրնանք ըլլալ: Ես ալ ազնիւ հոգիի մը կարօտը ունէի:

Մխիթարուած՝ ձգեցի դինքը. օրագրի այս էջերը անկեղծութեանս արձագանդն ըլլալու են. կը խորհիմ որ այս անձը թանկագին է ինձ համար. ընկեր մը, նոյնիսկ հայր մըն է, ես ալ սիրած եմ արուեստը թէեւ շատ բան մը չեմ հասկնար անկէ:

— Ա՛հ... անո՞ւնը... այո՛. Եղիազար էր, մինչդեռ իմինս Արտակ է ըսի իրեն:

Գ .

Նայեմքեր . . .

Մէկ քանի օրէն որբերը պիտի հասնին, հետեւաբար զբաղիլ պէտք էր: Իրա՛ւ ալ մաքրել տուի ամբողջ թաղ մը. անհրաժեշտ եղածը տեղաւորեցին, նորէն ամէն վայրկեան լրացնելու պակաս մը կայ: Աղքատ մնացած վանք մը և ժողովուրդը կրնա՞ն աւելի տալ: Քաղաքէն և շրջակայ թմբերէն օգնութիւն կը հասցնեն յուզիչ անձնուրութեամբ. երիտասարդներ կ'երթեւեկեն քաղաքէն Վանք, բերելով՝ ինչ որ տնանկ ժողովուրդի մը ազնիւ սիրտը կ'ընծայէ իբրեւ նուէր, վերմակներ, անկողին, սրբիչ, դուլպաներ, հին զգեստ, երբեմն նպարեղէն և ափ մը պտուղ, ո՞վ գիտէ որ դառամ այրիէն տրուած՝ անդարձ յիշատակի մը իբր յարգանք:

Պ. Եղիազարը, բաւական խորհեցայ պատուանուն մը գտնել բարեկամիս, պարոնը յարմարագոյնն է, հետս է միշտ: Աշխատութիւնս իր ներկայութեամբ կը թեթեւայ. երկու տնտեսուհիներն ալ՝ հրահանգներս կը կատարեն և կ'աշխատին յուզիչ հլութեամբ մը. մին տժգոյն, հիւանդկախ ու կքած պառաւ մըն է, որ մեղմ ձայնով մը կը խօսի ու բարի ժպիտ մը կայ դէմքին վրայ, միւսը նուազ տարէց, համարձակ ու աշխոյժ. գաւառի մէջ ապրած կին մը չերեւիր:

Ես ալ ամէն կրօնաւորի նման, քիչ մը հնազանդութիւնը կը սիրեմ: Իրենց հաճոյակատարութիւնը անձս իմ աչքերուս վեր կը բռնէ: «Մայրիկ» կ'ըսեմ մէկուն, միւսին՝ «քոյր». ատով իրենց գոհունակութիւնն ալ կը զգամ:

Առջի օր չարահաճի աղջկան մը ամօթխած և թաքուն ժպիտը նշմարեցի «քոյր» բառին վրայ. ո՞վ էր այդ

Օրիորդը: Նոր կը տեսնէի զինք. հետաքրքրութիւնս դո-
հացաւ վերջապէս:

— Տնտեսութիւններէն՝ Անուշի միակ զաւակն է որ հոս
Վանքին մէջ կը մնայ, ըսաւ Պ. Եղիազարը:

Այս կարճ բացատրութիւնը զուարթ տրամադրութիւն
մը արթնցուց մէջս:

Շուշան, ի՞նչ աղուոր անուն աղջկան մը համար,
վանքը կը մնայ միշտ. ինծի ի՞նչ. չեմ գիտեր, բայց չեմ
ալ կրնար արգելել որ ատով չզուարթանամ: Հոս տեսակ
մը ընտանիք կազմելու է՝ ուր որբերուն հետ ես ալ գտնէի
խանդաղատանքի բաժինս:

Ալ միշտ կը հանդիպիմ Շուշանին, բակը, վանքին
մեծ դրան առջև տարածուող դերեզմանատան շիրմներէն
միուն վրայ նստած, կամ ժամուն դրան ստուերին մէջ:
Ժպտուն աղջիկ մը կ'երեւի, թէեւ զինք տրտում ալ կը
տեսնեմ երբեմն. ի՞նչ բանի վրայ կը մտածէ. սիրո՞յ մը,
որո՞ւ վրայ կրնայ խորհիլ... Բայց իրաւ որ դեղեցիկ է
այդ խարտիչահեր աղջիկը, առոյգ, ներդաշնակ մարմի-
նով, սպիտակ ձուածեւ դէմքի մը վրան խաժ աչքերով,
երազի հակամէտ, որոնց ուղղակի չեմ կրնար նայիլ.
ինչպէս որ անոնք իմ վրաս ալ ինկած չեն տակաւին, սա-
կայն անոնց անմեղ անուշութիւնը կը տեսնեմ երբ մօրը
նայի: Տասնեութիւն տարեկան մը պէտք է ըլլայ. արբունքի
տարիք, թէեւ այդ բառին ճշգրիտ իմաստը չեմ գիտեր.
ի՞նչ կը զգան աղջիկները այդ տարիներուն մէջ. տարտամ՝
այլ բաղձալի է այդ բառին իմաստը ինձ համար:

Իրա՛ւ գեղանի է Շուշանը. ես դիւրահաւան մը չեմ,
գեղեցկութեան մասին իմ վերապահումներս ունիմ ու
թէեւ վարդապետ՝ սակայն Պոլիս քարոզչութեանս միջոցին
երբեք անտարբեր եղած չեմ կիներու աղուորութեան:

Կան վարդապետներ որոնք յարաբերութիւն կը մշա-
կեն կիներու հետ. աղտո՛տ և ցանկալի բան: Բայց իրա՛ւ
կը պատահին ատանկ բաներ, քանի որ անոնց արձագանդը
մեր ուսանողութեան շրջանին իսկ Արմաշի Վանքէն ներս
սպրդած էր:

Երկչոտ և ամօթխած՝ ես դոհացած եմ աչքերու
յառումով, ու այն սարսուռով՝ զոր իգական մօտաւորու-
թիւնը շատ անգամ տուած է ինծի:

.

Այսպէս՝ երբ կը լրացնեմ կադմակերպելու աշխա-
տանքս, հետաքրքրութիւնը կը մղէ զիս դէպի դուրս:
Վաղը զբաղած պիտի ըլլամ, հետեւաբար կ'օգտուիմ աշ-
նանային օդերու աղուորութենէն: Պոլսոյ մէջ՝ աշնան,
մայիսի դորովադին մթնոլորտը վայելած եմ յաճախ, հոն
զարմանալի չէ, բայց Վանահօր ըսածին պէս, իմ բաղդէս
է որ հոս տակաւին ձիւնի օրերը սկսած չեն:

Կէս օրերէն վերջ՝ երբեմն կ'իջնեմ գետեզր: Իրական
դեռ մը չէ. ջուրի ստուար սահանք մը՝ որ դաշտերուն
մէջ կ'ոլորուի ու կ'անհետի հորիզոնին վրայ: Զուրը
եզերող ուռիները արդէն տերեւաթափ են, հմայքէ գուրկ,
ու հիմա խարաղանի մը լարերուն նման հակող ճիւղերնին
կ'օրօրուի մանր հովերէն իսկ. ցաւազին է իրենց տեսքը:

Չեմ գիտեր ինչո՞ւ երկարօրէն կը դեգերիմ այս
գետակին ափունքը՝ դիտելով հոսանուտին խաղերը,
դալարումներն, փրփուրներու անօրինակ եռումն ու
մարիլը:

Շարժելու, վազելու, երթալու այս անիմաստ յա-
ւերժութիւնը, հոգիս իրեն կը կապէ. թերեւս լա՛ւ է
ջուրերու նման աղբաւ ըլլալ, արկածիլ հեռաւոր ափերու
վրան, կամ անհետիլ կապտագեղ ծովերուն գիրկը:

Ինչո՞ւ վարդապետի մը կեանքը կայուն է, լճացած: Յաճախ կարելիութեան մը վրայ խորհած եմ ու մեզի սահմանուած անձուկ կեանքին ի տես տխրած:

Ի՞նչ է այս սեւ պերճանքին բռնութիւնը բնութեան անեղր ադատութեան դէմ: Կը սխալիմ, կամ զո՛ւր է մտածելը: Վարդապետներս աւելի ասպահովուած ենք աշխարհին դէմ. մեր կեանքը չի նմանիր դասատուի մը զրկուած դոյութեան: Եկեղեցին մեր հովանին է, և եթէ անկարելիութիւններ կան, մոռնալու չէ որ առաւելութիւններ են ասոնք:

Ըստ բաղբի՝ գետնէն առնուած դաւադանով մը դետախի շարժուն ջուրերը ծեծելով կը հետեւիմ անոնց ընթացքին:

Հոսող ջուրը՝ արեւին ճերմակ ցոլքերը կ'անդրադարձնէ աչքերուս՝ մինչեւ որ մերկ ծառաստաններէն հասնիմ ամայի ու լերկ դաշտերն՝ ուր տեղ տեղ կալի դեղնութիւններ կան, և յարդերը՝ ոսկեգոյն, դեղնորակ՝ նախ կէտի մը, ասպա լայն շրջանակի վրան մանրիկ, դիւրահաս, ժպտուն պար մը կը դառնան:

Տարածութիւններ՝ որոնց վրայ ծառերու այրած տերեւներ անօգուտ կը դեղերին հովերու քմայքին անձնատուր, մինչ յետամնաց սաղարթներ ճիւղերուն վրայ կոծելով, թախառելով օդին մէջ՝ կ'իյնան վար ու հրելով զիրար կը հաւաքուին անկիւններ հոս հոն:

Աշունն է աս՝ որ ձմրան թախիծը կը հագնի ու արդէն ուրուային, վերասլաց բարտիններու կատարին վրայ կուլայ իր հրաժեշտի երգը:

Դաշտօրէն ընդարձակ է. ակնարկդ հազիւ կրնայ հորիզոնը չափել, ժամերով կրնայիր պտտիլ, առանց այս հողերու սահմաններն ընդգրկելու:

Լքուած են, կամ անանկ կ'երեւին այս ամէնը, պէտք է շահագործել հողերը եւրոպական միջոցներով: Հիմա մասամբ կը հաւատամ յախուռն երիտասարդներուն որոնք կը դատապարտեն մեզ իբր վանքերու հաւն ու հաւկիթը ուտող, ինքզինք սլարարտացնելէ դատ բանի չի խորհող: Կ'ատեմ կղերականութիւնը անպէտ համարողներն, այդ տիպարները արհամարհանքի արժանի են, բայց իմ երիտասարդ, լուսաւորեալ Արմաշականի միտքս չի մերժեր քննադատութիւնը, աններողութիւնը կաթոլիկ կամ հայ դառամ վարդապետներուն յատուկ է:

Պտտցնելով քայլերս անդերու կորդ ու խոսքան հողերուն վրայ, կարծես կը լսեմ գետնին տրտունջը. հողը ինձ կը խօսի բարիքներու մասին՝ զորս իր արդաւանդ ծոցը կը պահէ: Թող շնորհիւս վանքը ծաղկեալ օրեր տեսնէ, որովհետեւ ախ մը հող անմշակ պիտի չմնայ Արտակի տեսչութեան օրով:

Խորհելով այսպէս՝ դաւադանովս կը խցեմ բաւական խոշոր սեւ ծակեր, որոնք գետնին մակերեսը, մաղուած հողերու փոքր կոյտի մը քով՝ սեւ աչքերու կը նմանին: Խլուրդները բացած ըլլալու են, իրենց մասին խօսուած է մեզի մեր դպրոցականի օրերուն. տարօրինակ կենդանիներ են, ինքնատիպ ու կարճատեւ. մեր մանկութեան ընկերներէն մէկուն սրատուանունն էր խլուրդը: Հողին տակ անհամար փապուղիներ կը բանան ու ի վերջոյ մշակութեանց արմատներ կը փճացնեն. քիչ մը մեզի կը նմանին իրենց գոյնովն ու գործունէութեամբ, մենք ալ անոնց պէս՝ ընկերութեան առաջ բերած արդիւնքով կ'ապրինք ու կը սիրենք գաղտագողի գործել:

Երբեմն ասանկ յիմար բաներ ըսելու սովոր եմ, ի վերջոյ մերժելու այդ տարօրինակ յղացումները:

Հող չէ՛, երբ մինակ եմ, կրնամ ասանկ անյարմար ճշմարտութիւններ որոճալ, բայց երբ չըջանալը պաշտօնական դառնայ խնդիրը կը տարբերի և դո՛ւն, Արտակ, բնաւ յիմար պիտի չըլլաս աշխարհականներու մէջ, նոյն իսկ կատակի համար, ըսելու անպատուող բան մը դասակարգելու համար:

Մինչ դաւադանս կը գործէ գետնի այդ բացուածքներուն մօտ, խիղճս ալ վրդովիլ կը սկսի. թերեւս կենդանիները կը մեռնին հողին տակ: Գաւաղանիս հետ՝ վեր կ'առնեմ գլուխս ալ: Տեսարանները նոր են ինձ համար, այս դաշտավայրը յենած է յամբօրէն կորնթարթող բլրակներու. անոնցմէ միուն քղանցքին վրայ կ'երեւի Վանքին մեծամարմին մութ զանգուածը՝ որուն չըջապատ պարիսպին մէջէն կը կանգնի ժամուն գմբէթը, կանանչ մամուռի բիծերով՝ հնամենի, կարմիր որմերու վրայ՝ որոնց մէջ նեղ պատուհաններ աղեղնաձեւ յօնքերու տակ կ'ապաստանին, ու մանաւանդ գեղեցիկ է զանգակատունը իր ցած և նուրբ սիւներու կամարներուն վրայ յենած:

Ի՞նչ ոճ է այս. փակեղի նմանող այդ գմբէթները որո՞ւ ձեռքով շինուած են:

Լա՛ւ հիմնուած է այս վանքը. նոյնիսկ գեղեցիկ է պիտի ըսեմ: Կ'ըսեն թէ Հայաստանի միւս վանքերը յաճախ միօրինակ տեսք մ'ունին, իրենց գորշ զանգուածը, անփառունակ երեւոյթ մը կուտայ անոնց:

Վանքին, իր առաջ փռուող տերեւաթափ պարտէզներուն ու շիրմաստանին ետեւ բլուրները լերկ են հիմա. վիպադիր մը զանոնք կրնայ նմանցնել սապատաւոր ու ծունր դրած ուղտերու: Կը նայիմ այդ գեղնամոյն, սեւորակ բարձրութեանց. հիւժեալ կանաչի մը բիծերը կը կրեն ուռուցիկ ուսերնուն վրայ, խրամատուող բաց-

ւածքներ կ'երեւին մարդոց և կենդանիներու ոտքին ստեղծած արահետներուն կից, որոնք խարդախ դարձուածքներով անհետելէ վերջ փոսերու գիրկը, նորէն գլուխ կուտան, կը դառնան ու կը մարին գառիվերի մը մէկ անկիւնը:

Անհրապօյր, լերկ բլուրներ՝ որոնց վրայ ուրուրի մը ստուերը կը պտուտքի երբեմն, կասկապօյտ երկինքին տակ:

Վանքը հաճոյութեան տեղ մը չէ. այսքանէն ալ դո՛հ եմ, ինչպէս ըսի գեղեցիկութիւն իսկ կը տեսնեմ այս բոլորին վրայ: Գեղեցիկութիւնը վարդապետի մը հոգւոյն մէջ պէտք է ապրի, ինչպէս սուրբ Նախահայրերու սիրտը անով սնաւ: Հոգեւորականը յետին թշուառութեան մէջն իսկ մխիթարութիւն պէտք է որոնէ և մխիթարութիւնը գեղեցիկ գործի մը գոհունակութենէն կը ծագի:

Երբ մեծ արահետը կ'իյնամ, ցամքած առուի մը կաւոտ, կծկուած անկողնէն անցնելով, կը հանդիպիմ եզներէ և գոմէշներէ լծուած խոշոր սայլերու՝ որոնք խար կը կրեն. չոր խոտի բրդացած կոյտեր անոնցմէ դուրս կը յորդին և անօսը թէյի բոյրը կը յագեցնէ իրիկնամուտի մթնոլորտը. կը շնչեմ ու նիհար կուրծքս կը բարձրանայ հաճոյքով: Ասիկա գեղջկական բան մըն է, որ մանկութիւնս կը յիշեցնէ ինձի:

Սայլերը յամբօրէն կը թաւալին խորտ ու բորտ արահետներէն, մինչ անիւներուն երկարօրէն միօրինակ ձայնը՝ երաժշտութեան մը պէս կը լեցնէ հոգիս. բուրում և երաժշտութիւն ներզանակութիւն մը կը կազմեն ու այս ներզանակութիւնը համաձայն է աստուածային կամաց՝ որովհետեւ մաքուր է իր տարրերուն մէջ:

Ընկերանալով հեզ ու տրտմական անասուններուն,

մինչ անոնք կը կենան գոմերուն մօտ, ես կը բարձրանամ Վանքին մեծ դրան առաջ փռուող գերեզմանատունը:

Գետակի կամրջակէն անդին, մեծ ուղիին վրայ ոսկեգօծ փռչիներու մէջ թաւալող հեծեալներ, հետիններ, սայլեր կը նշմարեմ, չեմ գիտեր ո՞ւր կ'երթան. սակայն երանի՜ իրենց...

Իրիկունը եկած կ'ըլլայ արդէն. հեռո՞ւն մանիչակի խիտ երանգի մը վրան հորիզոնը կ'արմիր է միշտ, կաթկըթող արիւնի կ'արմրութեամբ, անկէ վեր ոսկեգոյնն ու ծիրանին կը թռուռոտան, մինչ զենիթին վրայ լուրթ կապոյտը տփգունած է...

Լեռանց ու ծովերու վրայ պերճ վերջալոյսեր տեսեր եմ, հիմա դաշտայինը կը վայելեմ. ինքնատիպ չէ, բայց շատ թարմութիւն կայ ասոր մէջ, զով երանգներ վառ գոյներու կը յաջորդեն և տափաստանները մշուշին տակ յամրօրէն անորոշիլ կը սկսին:

Բարոյախօս, մեծահմուտ Տուրինեանը, տարակոյսը մշուշին կը նմանցնէր, կ'ըմբռնեմ հիմա որ ուսուցիչս լիօրէն իրաւունք ունի: Ամէն բան այս տարօրինակ վարչամակին ներքեւ իր էութենէն բան մը վրայ կուտայ, տարակուսելի կը դառնայ: Լաւ չէ՞ աշխարհի բաներուն վրայ նայիլ մշուշի մը ընդմէջէն, ու տարակոյսի երկբայանքին մատնելով ամէն բան՝ ժպտիլ ամէն իրերու խորին, անտարբեր այլ ազնիւ հեզմանքով. այսպէս կ'ընէր երախտաւոր ուսուցիչս Տուրինեանը...

Կը սկսի մթնել. քանի մը աստղ մայրամուտի հորիզոնին վերեւ աշուկ կ'ընեն: Պահապան շուներու խապոտ և ընդհատ հաչիւններէն կը սթափիմ, դոմի բակին մէջ մակաղող անասուններու քանի մը զիլերը դեռ կը հնչեն:

Կը մտնեմ կամարակապ մթին դռնէն Վանք. դէպի

բակ տանող անցքէն ելած սլահուս՝ նեղ պատուհանէ կը նշմարեմ ժամուն մէջ հսկող միակ կանթեղը՝ որ խաւարին մէջ աղօտ ճառագայթներու ոստայն մը կը սարսուցնէ:

Գիշերը՝ կ'երթամ խուցիս մենութեանը ապաւինիլ, նուիրուելու համար Նարեկի աստուածային էջերուն:

Դ .

Դեկտեմբեր . . .

Որբերը եկան:

Ասիկա ուրախութիւն է ինձ համար՝ բայց նաեւ մտատանջութեան և տրտմութեան առիթ մը: Ինչո՞ւ այս կրկնակ զգացումները. կը սպասէի այդ անժառանգներուն, իրենցմով լեցուած տեսնելու համար վանքին ամայութիւնը, կը խորհէի թէ անոնց խօսքերն ու քրքիջը կրնային տաքցնել վանքին մթնոլորտը: Հաւանաբար այդպէս ալ պիտի ըլլայ:

Զգացումներուս երկրորդը աղէտին անողորմ չարութենէն կը ծնի, իրա՛ւ այդ ափ մը տղոց, տասնեւհինգ որբերու մերկ կարաւանը՝ ազգային բոլոր թշուառութեան ամփոփումն է:

Ամէն օր գրեթէ հետերնին եմ, իրենցմով կը զբաղիմ. բայց չոսոյլած դուրգուրանքներուս հետ տեսակ մը ցաւ և պժգանք ալ կը զգամ: Ա՞յս պիտի ըլլար խոստովանութիւնս. բայց անհնար է զօրաւոր զգացում մը պարտկել:

Ցնցոտիներով եկան, գլուխնին բաց, գրեթէ բոկոտն: Երկար, դժաւոր, աղտոտ էնթարիններ հագած էին, որոնց

քղանցքները կարմիր գօտիով մը բռնուած էր մէջքերնուն վրայ, ուրկէ աղտոտ թաշկինակի մը ծայրը կը կախուէր վար: Հագուածքի այս ալանդակութիւնը կրնայ դարմանուիլ, սակայն ի՞նչպէս դարմանել վիրտած, քոսոտ այդ գլուխները:

Բացի սիրունիկ տղեկէ մը, ամէնն ալ բորոտներու կը նմանին, աղտէն կեղ կապած է մարմիննին: Ուրիշներ կան ցաւոտ աչքերով, թարախոտած կոպերով: Բայց դոնէ մարմիննին առոյգ է, դարմանալի է որ անբաւարար սնունդը այտերնին ներկած չէ տփուռութեամբ:

Աղջիկներու նման ամչկոտ են, օտարոտի և անվարժ շարժումներն ատ ցոյց կուտայ: Իրարու հետ կը խօսուրտին լեզուով մը որ կոկորդային ու քիչ մըն ալ երաժշտական է. Տէր Աստուած՝ Հայաստանի մէջ ո՞րչափ դաւառարարաւ կայ:

Կղերականներու համար կ'ըսեն թէ քարսիրտ ենք. թերեւս ասիկա տէրտէրներուն և կարգ մը վարդապետներու համար ձիշդ ըլլայ, ինծի համար երբե՞ք: Ես չեմ կրնար տոկալ այս բոլորին, խառնուածքս չի ներեր: Կը յիշեմ որ մանկութեանս՝ կարեկից գտնուած եմ ժամուն դրան մօտ կայնող խեղանդամներուն. յաճախ հեծկլտալով լացած եմ Խաւարումի դիշերը գլուխս դրակալի շապիկին տակ ծածկած, երեւակայելով Քրիստոսի չարչարանքները:

Բոլորն ալ սեւ պատմութիւններ ունին, զորս քաշելով իրենց գիւղերէն հետերնին բերած են: Հետաքրքրուելու է ամէնուն ալ կեանքով, որովհետեւ ներքի չէ մէկուն մտադիր ըլլալ ու միւսներուն մերժել պատմելու նոյն միջոցառութիւնը: Բարեբաղդաբար պարզօրէն կը պատմեն, առանց յուզումի, իբրեւ շատ բնական և սովորական բան մը: Պատմութիւնները տարբեր սկիզբը՝

նոյն վերջաւորութիւնը ունին, միշտ նոյն ոճրական վախճանը: Մէկուն հայրը փողոտած են, ուրիշներունը կացինով սպաննած կամ թոպամահ ըրած:

Մանրամասնութիւններ կան՝ որոնց բանականութիւնը հազիւ կրնայ հանդուրժել, չի կրնար հանդուրժել, և մեր Եկեղեցւոյն ինձ ներշնչած ներողամտութիւնն իսկ կ'ընդլզի:

Ինչո՞ւ կողոպտել, այրացաւեր դարձնել երկիր մը, տարբեր գործիով ու ձեւերով բիւր վէրքեր ստեղծել մարդկային միտին վրայ, հողին նետել հարկը հազարաւոր կտրիճ կեանքեր: Ինչո՞ւ չընել այս ամէնը պիտի ըսէր Ալազգը... Աստուածային կամքը այս ոճիրներուն ի՞նչպէս կը հանդուրժէ: Անհաւատները իրաւունք կը ստանան և թէ մեր ժողովուրդին մէջ օր օրի նուագող հաւատքը այդ վիճակէն կը ծնի:

Յանդուգն մտածումներ են ասոնք, յանդուգն՝ վարդապետի մը համար, որ կուրօրէն հաւտալու է շատ անգամ, որովհետեւ հաւատքը ուրիշ բան չէ այլ անբացատրելի բաներու հանդէպ տարերային պաշտամունք մը: Ի՞նչ ընեմ, չեմ ալ կրնար արգիլել այս մտածումները:

Երբեմն դիտմամբ սարէն ձորէն կը խօսիմ, զուարթ ակնարկութիւններ, սրախօսութիւններ կ'ընեմ, խօսակցութեան նիւթերը հեռացնելու համար սպանդի օրերէն: Անօգուտ կ'ըլլայ. միշտ նոյն ցաւատանջ վերջաւորութիւնը, նոյն արիւնի նազարաթն է, աղէխարչ անցեալ օրերու արձագանքը:

Յետոյ աւելի յուզիչ բան մը կայ: Անցեալ տարուան նախճիրը՝ վերջակէտը դրած է իրենց մանկական շնորհալի ու թերեւս երջանիկ յիշատակներուն: Դէպքէն ասդին կը սկսի կեանքերնին. անցեալին կը նային իբրեւ առասպել-

ներու չփոթ աշխարհի մը, շատ անգամ չեն յիշեր իսկ զայն՝ իբր թէ երէկ ծնած ըլլային:

Առաջին գիշերները խաղաղ անցան, քանի որ ննջաւորանները այցելելով կը լսէին իրենց խոր և հանգարտ շնչառութիւնը, իսկ հիմա երբ իրենց գիշերային տրտունջներն ու գաղտ հառաջները կը լսեմ, կ'ըմբռնեմ թէ երկարատեւ ճամբորդութեան մը յոգնութեան արդիւնքն էր նախկին մէկ երկու օրերու անդորրորութիւնը:

Ամէնէն փոքրը, խաչերը, արթուն կը տեսնեմ միշտ. ինչո՞ւ չի կրնար քնանալ այդ փոքրակազմ տղան. միակն է որ լաւ հագուած ու հիւանդութենէ զուրկ էր: Ան ի՞նչ սիրուն տփռոյն դէմք մը, գորշ — կանանչ մեծ աչքերով, որ ազնուական ու մեղմ շարժումներուն հետ յոգնած ու թախծալի արտայայտութիւն մը կուտայ իրեն: Իմ փայլալայններուս կը պատասխանէ լռին՝ այլ արտասուալիւր ակնարկներովը, անգամ մը միայն պնդումներուս տեղի տալով պատասխանեց թէ մօրը վրայ կը խորհի: Ընկերները ըսին թէ Կ... քաղաքի մեծագոյն հարուստն էր հայրը. տանը պարտէզին մէջ՝ իր թուրք ծառաները սպաննեցին, դուխը հոր մը նետելով, իսկ մարմինը աւազանին մէջ: Խաչեր ինքն ալ կը յիշէ այս մանրամասնութիւնները:

.

Բարերախտաբար որբերու հասնելէն քիչ վերջ՝ եկաւ մեր ուսուցիչը: Շաբաթ իրիկուն եկեղեցիէն վերադարձիս տեսայ զինք չփոթած, հարցական դէմքով մը: Ներկայացուց իր յանձնարարները և ծանօթացանք իրարու:

Քառասունի մօտ անձ մը, միջակ հասակով, խիստ դիմադծերով. դէպի թարթիչներն հակող թուխ յօնքերուն տակէն շեշտակի կը նային իր սեւ ու այրած աչքերը:

Խեղճ ուսուցիչ, շատ տառապած կ'երեւայ և ո՞վ չի տառապեցաւ այս երկրին մէջ: Հակառակ խիստ երեւոյթին՝ ձայնը մեղմ է, վեհերոտ ելեւէջով մը՝ որուն մէջէն թերեւս յանդուգն այլ ազնիւ հոգի մը կը խօսի:

Ձարմանալի չէ՞, առաջին հանդիպած բոլոր անձերու մէջ՝ տեսնել կը կարծեմ ունեցած երազներուս իրականացումը ու գրեթէ միշտ ալ սխալած եմ: Դիւրախաբ սրտի մը յարածուի կեանքն է իմինս. համակրանքն ու ատելութիւնը շուտով բոյն կը դնեն հոգեոյս մէջ, շուտ ալ կը մարին:

Կրնայ ըլլալ որ սխալիմ ուսուցչին մէջ տեսնելով ազնիւ բաներ. հոգ չէ, լաւ է խաբուիլ, ապրելու մեծագոյն անհրաժեշտութիւնն է ան թերեւս...

Երեկոյին իսկ Պ. Ալեքսանդրը վանահօր տարի. վեհարանէն մեր ներս մտած միջոցին, Հայր Վարդանը զբաղած էր գոյգ մը ծիրանեղոյն տատրակներուն կեր տալով: Ձարմանալի ու զուարճալի է այս մարդը. կամ իր իսկ ձեռքով զտած օղին կը խմէ, կամ կը զբօսնու տատրակներովը:

Եկեղեցիով քիչ կը հետաքրքրուի, թէեւ աղօթելու կուգայ շաբաթ երեկոնները: Զուարթ տրամաբանութեամբ ընդունեց մեզ: Երբ խօսքը ազգային հարցերուն շուրջ դառնալ կը սկսէր, կրկին իր տգիտութիւնը երեւան բերաւ: Այս մարդը ամէն բան կ'արհամարհէ, սկեպտիկ ծիծաղի մը հետ ուսերը ցնցելով: Խրիմեանին վրայ կը խնդայ:

— Ես անոր հետ տասը տարի ապրած եմ, ինչ ըլլալը դիտեմ... յետոյ բոլոր յեղափոխականները յիմար ու ազգաւեր են, կը կրկնէր:

Գիշերը՝ երկարօրէն խօսեցայ Պ. Ալեքսանդրին հետ.

բնիկ Մշեցի է, ուսուցչական սպաշտոնով շատ մը դաւառ-
ներ պտտած: Դէպքին կորսնցնելով ամէն բան, ծնողք,
եղբայրն ու քույրերը, իբր ամուրի և մենաւոր աշխարհի
վրայ՝ լաւ սեպած է վանքին մէջ սպաշտոն առնել՝ նուիր-
ւելու համար որբերուն: Կեանքը խոհեմ դարձուցած է
զինք, շատ չի խօսիր, յարգալիր է ինձ հանդէպ, չունի
Պոլսոյ շիք երիտասարդներուն անսպասկառութիւնը:

Գաւառի ուսուցչին տիպարն է իր հնոտի և կարճը-
ցած հադուստներով, աղտոտ շապիկի մը վրայ առկալ,
յաւէտ ծուռ, վեր ելած փողկապովը, սակայն ինչ որ
կ'ելլէ անոր ներքին էութենէն ջինջ կ'երեւի: Հայերէնը
շատ մաքուր է, գաղափարները հասուն են, նոյն իսկ եր-
բեմն յանդգնութեան կը հասնին քօղարկուած բառերուն
հտեւէն:

Խօսեցանք նաեւ որբերուն մասին, ճշմարիտ կարեկ-
ցութիւն մը ցոյց կուտայ անոնց հանդէպ. ես թեթեւցած
կը զգամ ինքզինքս, բաժնուած տեսնելով հոգածութեան
բեռը:

Ե .

Դեկտեմբեր . . .

Նշխարարին ալ տարի Պ. Ալեքսանդրը: Քարէ
սանդուխներէ վեր բարձրանալով, անցանք աղիւսով սա-
լարկուած ու դէպի բակը նայող կամարաւոր նրբանցքէն,
որ իր խցիկին կը յանգէր:

Երբ ներս մտանք, կաշեկազմ ձեռագիրներու դէզի
մը մէջտեղ նստած, հին աւետարան մը կը թղթատէր:

Սենեակը շատ փոքր է, վանքին հնօրեայ կամարա-
կապ խուցերէն մէկը, թանձր որմի մը մէջէն բացուած
լուսամուտ մը հազիւ կը փարատէ տիրող ստուերը.
պատառ մը կապոյտ կ'երեւայ չոր բլուրներու վրայէն ու
քանի մը գերեզմանաքարեր կը նշմարուին:

Անկիւն մը՝ գետնէն քիչ մը բարձր է անկողինը՝
որուն դէմ օճախին խոռոչը կը բացուի սեւ երախով. անոր
քովն է սեղանը ձեռագրով, կաշեկազմ գրքերով, բոլոր-
ւած մագաղաթներով ու քանի մը փոքր նկարներով ծան-
րաբեռն. անոնց առջեւ երկու ողորահիւս ցածուկ
աթոռներ:

Որմերուն վրայ կիսալոյսին մէջ հազիւ կը զգացուէին
վիշապաքաղ Ս. Գէորգ մը, Աստուածամայր մը նուրբ և
յառած ակնարկով, անոր դէմ մռայլ Խաչելութիւն մը:

Ճշմարիտ մենակեացի մը խցիկը, կիսալոյս, սլարգ,
անկարդ, հնաւուրց իրերու չոր բայց յոգնած բոյրովը
լեցուն:

Մեզ տեսնելով ցատկեց. ուսուցչիչը ներկայացուցի,
վարանումի ակնարկներէ վերջ վաղեմի ծանօթներ ելան:

— Զէ՞ որ միասին սպաշտոնավարեցինք Մ.ի դպրոցին
մէջ երկու տարի:

— Ա՛հ այո, այո՛ Պ. Ալեքսանդր կը յիշեմ, այն
ատեն շատ երիտասարդ էիր...

— Զեզի ալ շատ ծերացած կը գտնեմ հիմա Պ.Նշխա-
րար...

— Է՛, կեանքը կը ծերացնէ մարդս...

Նշխարարը կաղզուրուեցաւ կարծես, երիտասարդ
օրերու յատուկ խանդով մը սկսաւ խօսիլ. հին յիշատակ-
ներ քօքրուեցան՝ անէկտօթներով համեմուած, որոնք
այնքան զուարթ ալ չէին:

Քիչ վերջ՝ երբ խօսակցութեան թելը ընդհատեցաւ, ձեռագրերու մանրանկարներն ու երփնագրերը ցուցնել սկսաւ մեզի:

Ես նկարչութենէ, գծագրի արուեստէն մեծ բաներ չեմ հասկնար: Արմաշի մէջ գտնուող նմանօրինակ ձեռագիրներն և նկարները մեր ծիծաղին կամ հեգնանքին կ'արժանանային՝ որովհետեւ մեր անցեալը հետաքրքրութեան արժանի չատ քիչ բան տուած է, ամէն բան նորէն չինել պէտք է:

Հակառակ Պ. Եղիազարի հաւաստումներուն ու սքանչացման, մեր հին արուեստի մասին հիմա ալ կարծիքս նոյնն է: Պ. Աղեքսանդր. աւելի երջանիկ երեւնալու դէմք չունէր: Բայց լաւ էր ուշով հետեւիլ Եղիազարի ցուցումներուն, շահեկան բաներ ալ կը պատմէր ու կ'երեւայ թէ՛ կը հասկնայ հնութիւններն ու անոնց արուեստը: Ան կը շոյէր բոլոր արտակարգ, միամիտ կամ չարածճի դէմքով Յիսուսներու, Ս. Կոյսերու, սրբոց պատկերները, կը համբուրէր երկիւղած ուրախութեամբ անոնցմէ մէկ քանին, յետոյ կուտար անուններ՝ որոնք հեղինակներունը պիտի ըլլային անշուշտ, արուեստին դատումը կ'ընէր դնահատելով գոյներուն փայլը, տոկունութիւնն ու բաղադրութիւնը:

Յոյց տուաւ շատ փոքր, կրծուած, քայքայուած ձեռագիր մը՝ որուն վերջին էջին վրայ գոյներու բաղադրութեանն ու խառնուրդին մասին ծանօթութիւններ կային, ու մենք ապշահար սա անծանօթ նորահնչիւն անունները կը լսէինք, զառիկ, դեղնախոնկ, կռէգ, զափրամ, որդամ...

— Մեր նախնիք տասներորդ դարէն առաջ սովորութիւն չունէին ոսկեջուր գործածելու, Բիւզանդիոնէն

առնուած է անոր գործածութիւնը, Կիլիկեան շրջանին. ես ունիմ հագուազիւտ զարդագիր մը՝ որուն մէջ Յիսուսի լուսեղէն պսակը բնական դեղինով մը յօրինուած է, բայց անանկ դեղինով մը որ ոսկեփոշիի պատրանքը կուտայ, հոտ էր մեր նախնեաց ճարտարութիւնը, գոյներով մետաղին փայլը կեղծել:

Պահ մը լռելէ և մեզ դիտելէ յետոյ աւելցուց՝

— Ես ալ առաջին օրերուն բան մը չէի հասկնար ասոնցմէ՝ որովհետեւ տգէտ էի, տգէտ մը որ խորունկ սէր ունեցած է դժուած ամէն բանի ու ներկի ճարտարութեան: Հետզհետէ մտերմանալով անոնց, սկսայ համբուրել մը հմտանալ, որովհետեւ սիրելու համար հասկնալ, բացատրել պէտք է, անանկ չէ՞ վարդապետս: Տեսէք սա կարմիրն ու կանաչը. ինչպէս դաշնաւորներ է դանոնք Պիծակի ձեռքը. հասկա սա արագի՞լը որ կը կտցահարէ դալարուած օձ մը, աւելի բնական կ'ընայ՝ դժուիլ օձին շարժումն ու յուզումը:

Մեր նախնիք գիտուններ, հանճարեղ արուեստագէտներ, սուրբեր էին:

Իրենց գործերը յաճախ այնքան իրական ու կենդանի են որ ուրախութենէս կը սկսիմ պարել: Ծերունի յիմարի մը քմահաճոյքը համարէք թերեւս գովեստներս ու դնահատումս. այդպէս չէ, մենք փառաւոր անցեալ մը ունեցած ենք, վկայ մեր տաճարներն ու անոնց մէջ նիրհող արուեստը:

Մենք չենք ճանչնար պիտանին, կենսականը, մեծը՝ Հայ Արուեստը, և զայն խաւարին մէջ թաղած ենք, բորբոսող մութին մէջ լոյսի դանձեր ունինք. ո՞վ պիտի հանէր դանոնք մէջտեղ, կդերականութիւնը որ պաշտօնի, հացի, դէրքի, ամբարոյութեան անելին մէջ գիրար կը

բոլորից ու կը մատնէ. մտաւորականութիւնը որ բռնութեան տակ կը հիւժի ու վատասերիլ կը սկսի:

Գիտեմ ի՞նչ ոճիրներ կը գործուին վանքերուն մէջ ամէն օր, ինչ դուռնի-գործոցներ կը փճանան: Բայց ալ բաւ է, կարծեմ շատ առաջ գացի...

Նշանակելի լուսթիւն մը պահեցի, կարծես դաշնակա համար Եղիազարին թէ իր ակնարկութիւններէն առնուած էի. բայց այդպէս չէ, կը սիրեմ անկեղծութեան չափազանցութիւններն իսկ ու ո՞վ գիտէ թէ իրաւացի չեն այս ծերուկին ըսածները...

Եղիազարը կրկին ձեռք առած էր Սաղմոսարան մը՝ որուն մեղմօրէն ծխոտած, առոյգ և ողորկ թերթերուն կարմիր գլխատառերով տողերէն, սեւ երկաթազրերու պարզ, անկեղծ խստութիւնը կը ցայտէր:

Բայց իրօք՝ յիմար մը չէ՞ այս մարդը, խորհեցայ:

Կը չափազանցեմ նորէն: Ամէն մարդ կիրք մը ունի. Եղիազարինը մազադաթի սէրն է, երիտասարդինը աղջկան մը. միշտ այս սէր բառը հառաչ մը կ'արթնցնէ կուրծքիս տակ: Սէրը լայն առում ունի: Իր բերաւոր ձեւերէն միտն կարելիութիւնը եթէ կը սլակսի ինչ, միւսները հոս են, կապուած այս սեւ վերարկուն և նուիրական պաշտօնիս:

— Այո՛, այո կրկնեցի մտովի, Եղիազարը ազնիւ մարդ է, իր կիրքը անմեղ, արդար կիրք մը, կիրքերուն էն գեղեցիկը թերեւս, արուեստի սէրը...

.

Վերադարձին՝ երբ բակէն կ'անցնէինք տեսայ Շուշանը, իր Ժպիտը անմեղ ու տրտում երեւցաւ ինձ, մէկ երկու հարցումներ ըրի իրեն, երբ հեռացայ քովէն, տեսայ որ դէպի խոհանոց կը վազէր՝ խուճապ ձգելով տատ-

րակներուն մէջ. ասիկա սովորական սլատկեր մը միտքս բերաւ ու կրկնեցի՝

— Ահա՛ տատրակ մը որ խուճապի կը մատնէ տատրակները:

Գոհացայ դիտովս, որովհետեւ գրականութիւնը կը սիրեմ. շատ անգամ օրաթերթերու մէջ հաճոյքով կարդացուած են կեղծանունով գրած նկարագրականներս ու Հայ Եկեղեցւոյ բարեկարգութեան մասին քննադատական յօդուածներս:

9 .

Դեկտեմբեր . . .

Շաբաթէ մը ի վեր կը ձիւնէ:

Յուրտ հովերու կամքին անձնատուր սահմանաւոր դորշ միջոցին վրայ, ճերմակ մասնիկներ յիմարներու պարը կը դառնան:

Նրկար կը մնամ պատուհանին առաջ, դիտելու համար մթնոլորտը լեցնող այս եռուզեռը: Թերեւս գէշ է ասանկ հաճոյանալ, դուարթութիւն գտնել բանի մը մէջ՝ որ ուրիշներուն թշուառութիւնն է. ի՞նչ կ'ընեն հիմա բերաւոր անտուն և մերկ Հայերը: Այս մտածումը լուրջ բան մըն է՝ բայց ես անգիտակից հրճուանքով մը, կրկին անձնատուր կ'ըլլամ ձիւնամբրիկներու վայելքին:

Ձիւնը՝ պահ մը խոշոր հատերով, տատամսումով, խաղաղօրէն կը թափի, բայց ահա մեծ խուճապ մը կը լեցուի մթնոլորտին մէջ, հովը ապակիներուն կը դարնէ

ապտակ մը իր սպիտակ ափերով. տեսութիւնս ան ատեն
կը կասի, կը մարին տեսարանները, մինչեւ որ ձիւները
հալին ու արցունքներու պէս վար սահին, այն ատեն
նորէն ծայր կուտան մասնիկներու անակնկալ, չարածծի
թափառումները, վազքն ու գահավիժումը:

Իրա՛ւ որ շարժումը գերազանց բան մըն է, թէեւ
նախասովորատեան իմաստուններէն ոմանք կուրանային
դայն:

Այդ յարաշարժ սպիտակ քողին մէջէն Մայր-Բնու-
թիւնը կ'երեւի անյոյզ, ստոյիկի մը պէս կրելով մոռա-
ցումի և մահուան պատրանքը: Վանքին պարտէզը, գե-
տեղրի ուռիները, առուակներու վերեւ ցցուող ուրուա-
մարմին բարտիները, քանի մը որմերու սեւ կողեր չեն
կրնար դաշտօրէին մերկութիւնը մեղմել:

Մե՛րկ, մե՛րկ կուսակրօնի մը սրտին պէս, իմ
սրտիս պէս... փոյթ չէ, այս տեսարանը լաւ տրամադրու-
թեամբ կը լեցնէ զիս և երգելու պէտքը կը զգամ:

Հիմա օրուան դործերս և երկու ամսուան վարժու-
թիւնը Վանքը հաճելի ըրած են ինծի: Որբերուն վիճակը
բարեւաւուած է՝ առաջին օրերու ցնցոտիներուն տեղ քիչ
թէ շատ կանոնաւոր հադուստ չինուած. մակարոյծներու,
աղտին ու վէրքերու տակ բորբոսող իրենց մարմինները՝
չնորհիւ կանոնաւոր խնամքներու մաքրուած են:

Այս բոլորը իրադործուեցան իմ և պաշտօնեաներուս
անձնուէր ջանքովը:

Պ. Ալեքսանդրը տղոց հետ է միշտ: Դասի ժամերէն
դուրս օրը քանի մը անգամ ես ալ կ'այցեւեմ որբերուն
յարկարաժինը: Այն սենեակը՝ ուր իբր դասարան կը
նստին փոքր է, վառարանին ու տղոց արտաշնչութիւնը

գէշ կերպով կ'ապականէ օդը, անանկ որ՝ ներս մտնելուդ
աչքերդ կը մթադնին: Ասիկա առողջապահիկ չէ անշուշտ,
բայց ի՞նչ ընել՝ ուրիշ յարմարագոյն պատասպարան մը չի
կայ. յետոյ դրասեղան ալ չունին, կը նստին բազմոցներու
վրայ՝ որոնք փոշիի կայաններ են: Վանահայրը կը մերժէ
դրասեղաններ չինել տալ: Ա՛խ պարարտ խոզ, որ նոյն
խսկ ծայրագունութեան աստիճան ալ ունի, մինչ ես տա-
կաւին պարզ վարդապետ մըն եմ:

Այս առտու Ալեքսանդրը ինձ կ'ըսէր՝

— Հայր Սուրբ, զարմանալի են այս տղաքը, օրերով
տխուր, լուռ ու մունջ կը նստին, ասիկա իմ յուսահա-
տութիւնս է, իրենց վիճակակից կ'ընեն զիս ալ: Չեմ ըսեր
թէ ծոյլ են, ընդհանրապէս գոհ եմ իրենց դասերէն, բայց
կայ բան մը որ կը նեղէ զիրենք: Յետոյ կուտարար են,
երբեմն հազիւ թէ իրենց սենեակէն կը հեռանամ՝ ահա
նախ խնդալու նոպայէ մը կը բռնուին, յետոյ ձեռք կ'առ-
նեն իրենց բազմոցները, կը սկսի դգուրտուքը. աղմուկէն
ներս կը վազեմ, փոքրիկ դասարանը փոշիներու մշուշի
մէջ կը կորսուի, մինչ մեծ ու փոքր գիրկընդխառն գետնին
վրայ կը քաշկռտուին, ոմանք արտասուակից ճիչերով,
ուրիշներ քրքշալիւ և շնչասպառ:

Միայն խաչերն է որ այդ ամէնուն անմասն կը մնայ,
լուռ կերպով այդ փոքրը կը հիւծի, եկած օրերս զինք
աւելի գէր գտած էի, հիմա դունատեր է ու նիհարցած
ալ է. ափ մը մարմին. բայց սիրուն տղայ չէ՞ Հայր
Սուրբ, սիրտի ուղէի ատանկ մանչ մը ունենալ: Դաս չի
պատրաստեր, խաղալու հետամուտ չէ, քիչ կը խօսի ու
խիստ նայուածքէ մը աչքերը կը լեցուին: Գիշերները
շատ անգամ գլուխը վերմակին տակ քաշած կը հեծկտայ,
պատճառը կը հարցնեմ, չի խօսիր, կը շոյեմ իր այրող

գլուխը երկարօրէն, մինչեւ որ քնանայ. անգամ մը միայն ըսաւ թէ «կը վախնամ»:

Վախը չէ՛ միայն, մտածելով սա եղբայրացութեան հասայ: Այս տղաքը հայր, մայր ունէին, թերեւս ալ բարեկեցիկ էին. երբ հայրերնին մեռաւ գոնէ մայր մը կար որ իրենց կրնար ժպտիլ. հոս բոյնէ զրկուած թռչնիկներու կը նմանին, ընտանեգութիւն, աշխարհի կեանքէն խզուած, նետուած կէտի մը վրայ, ուր վանականն ու մենակեացը անգամ տագնապի, ձանձրոյթի սրահեր կ'անցնեն:

Ես վանքի որբանոցներուն մասին լաւ կարծիք չեմ ունեցած:

— Ինչո՞ւ Պ. Ալեքսանդր, հարցուցի հեղինակեամբ:

— Որովհետեւ վնասակար հաստատութիւններ են: Ի՞նչ կ'ողէ պատրաստել վանքի որբանոց մը, մարդիկ՝ աշխարհի համար, բայց տղաքը ո՞ւր պիտի ճանչնան աշխարհը՝ որուն մէջ պիտի նետուին հաց ճարելու համար: Վանքը քիչ կամ շատ ուսում կուտայ տղուն, անոր մէջէն խելով ինչ որ պիտի տային տունը, փողոցը, շուկան, յարաբերական կեանք ըսուածը վերջապէս: Վանքը, տղան հաղորդակցութենէ զրկելով կը վայրենացնէ, կը խեղդէ բարի ժպտը՝ արթնցնելով խոհանքի և տրամութեան ընդունակութիւնը, մինչ եսը անհունօրէն կ'ընդլայնի սնունդի նիւթ գտնելով միայն ինքզինքը: Մեր բոլոր գուրգուրանքը, մայրական կամ քրոջ մը ապտակին հաճոյքը չեն կրնար տալ:

— Պ. Ալեքսանդր, ըսի, թերեւս ճշմարիտ են ձեր դիտողութիւնները, բայց առանց այս վանքերուն ի՞նչ վիճակի մէջ պիտի իյնային բիւրաւոր որբերը, բոլոր Հայաստան դիտկնարան մըն է, իսկ մեր երկրին ցուրտը գիտես, ի՞նչ պիտի ընէին այս մերկ տղաքը...

— Թերեւս աւելի աղէկ ըլլային... քանի մը տարիէն ամէն բան կ'անհետի... մեր ժողովուրդը չի մեռնիր Վարդապետ...:

Առաջին անգամն է որ վարդապետ բառը կը գործածէր. դժգոհութիւն մը զգացի. վարժութեան հետեւանք է, մտերմացանք Ալեքսանդրին հետ, և մտերմութեան մէջ ներելի են ասանկ ազատութիւններ, պայմանաւ որ հանրութեան մէջ երեւան չի դան:

Ալեքսանդր կ'ըսէ թէ որբերը զոհ պիտի ըլլան վանական ցամաք կեանքին, իրաւացի է. միթէ ես ալ անոր զոհը չե՞մ:

Կը յիշեմ շփոթութիւնս ու ձախաւերութիւնս երբ առաջին անգամ Պոլիս դացի. մինչեւ այսօր ալ նոյն անվարժութիւնը ունիմ, մարդոց ներկայութիւնը կ'ամչցնէ զիս, և սուրճ առնելու գործը, հոգ մըն է ինծի համար:

Այսպէս խորհելով անցայ ձիւնածածկ բակէն՝ ուր տատրակներու հեւքը կը տիրէր միշտ և որ հեղօրէն ու մեծափաթիլ իյնող ձիւնէն կասած էր:

Գոմը իջայ. առաջին անգամն է որ կ'այցելէի վանքին անասուններուն և հանդիսաւոր բան մը եղաւ ատիկա ինձ համար, կարծես թանգարան կ'երթայի. առոյգ սակայն տգեղ հովիւ մը զիս ներս հրեց ցածուկ դռնէն, երեսս տաքութեամբ ծածկուեցաւ, այդ ջերմին մթնոլորտը զգալի, շօշափելի, իրական էր կարծես, զայն դիմակի մը նման կը կրէի դէմքիս վրայ: Կիսախաւարին մէջ կենդանիները հաղիւ նշմարեցի. տապալած և հանդարտօրէն որոճացող քանի մը գոմէշ գուարթացուցին զիս, որովհետեւ յիշեցի վանահօր մասին ըրած դիւտս. եղները կանգնած էին, իրենց լեզուն մարագի ոսկեգոյն յարդին մէջ կը նետէին անընդհատ ու լայն ունդերնէն ելլող առատ

չունչը խուճապի կը մատնէր դարմանը. անոնց քով էին կաթնտու, նիհար և սեւ կովերը որոնց տամուկ դունչը ձեռներս հոտոտեցին: Ոչխարներու փարախը փայտորմով մը զատուած է, հոն անցայ. ձեռքերս մխրճելով անոնց կակուղ բուրդին մէջ շոյեցի գլուխնին, ոչխարները մեղամաղձոտ երեւցած են ինծի, մտամոլոր իմաստուններու կը նմանին ու անոնց նման ալ ծիծաղելի են: Ուղեցի այժմըն ալ չղրկել շոյանքէս, սակայն յանկարծ ուտում մը ըրաւ, ու ահա բոլոր փարախին մէջ խուճապը տարածւեցաւ, միւս այծերն իրենց ընկերոջ հետեւեցան ու ոչխարներն ալ:

Շուարած էի, կիսախաւարին մէջ սեւ ու ճերմակ յորձանք մը կը ստուաքէր, կենդանիները կը հարուածէին զիրար, կ'ընդոտնէին, կը ցատկէին յամառ լոռթեամբ մը. զայրանա՞լ թէ ծիծաղել:

Հովիւը հազիւ հանդարտեցուց այս վրդովուած անասուններուն խիղճը՝ դաւադանով դայն ի կարգ հրաւիրելով. եթէ գիտնայի՞ն որ իրենց քով եղողն ալ հովիւ մըն էր որ իր կարգին ոչխարներ կը հովուէ... Թերեւս աւելի յարգալիւր ըլլային:

Տարիներէ ի վեր զրկուած եմ այս գեղջկական տպաւորութենէն. օրս շատ լաւ աւարտեցի:

Կը սիրեմ խոտերուն, յարդին, կենդանական աղբին համաճոյլ հոտը՝ որ դոմի մթնոլորտն է: Ատիկա իմ գիւղիս, խեղճ ու լքուած Սպեր, սաքունները կը յիշեցնէ, ուր մեր մանկութեան ձմեռ գիշերներն, օճախին ճարճատուն կրակին դէմ, մամիկներու առասպելին սարսափովը կը լեցուէինք, կամ մխացող անօսը լոյսին սահմանէն անդին աշուղի մը վէպէն վառուած մեր երեւակայութիւնը՝ կը տեսնէր ճերմակ, կարմիր, սեւ նոյնքներն իրենց

ոսկեսար թամբերով, անոնց վրայ աշտանակող շէկ, հրաչուի և կարմրադգեստ դիւցազուններուն հետ:

Վհարան ելած միջոցիս Շուշանին հանդիպեցայ Ժպտեցաւ ինծի...:

Աղուո՛ր աղջիկ, Կրքա՛ն պիտի ուղէի իրեն նման կին մը ունենալ... եթէ աշխարհական ըլլայի:

է .

Գեկտեմբեր . . .

Գիշերը խուցս քաշուեցայ, Նարեկէն հատուածներ կը կարդամ:

Այլուր՝ երբեք այսքան ըմբռնելի և վսեմ երեւցած չէր ինծի այդ աստուածային դործը: Հիմա կը հասկնամ Նարեկի ճղնարանին արժէքը: Մարդկային ձեռքերէ դիտմամբ դուրս նետուած մենաւոր և կորսուած կէտի մը վրայ է որ հոգին կրնայ գտնել անաշխարհիկ մտածումը ու երկնային ներշնչման անձնատուր կ'ըլլայ:

Կեանքի ձեւերէն զուրկ այս մենարանը՝ գիշերներու անսիրտ խաւարին մէջ, ձիւնի գթութեանն ու հողմերու պահպանութեանը յանձնուած, սրտիս մէջ կ'արթնցնէ երկիւղածութեան կայծը, ու խոովելէ յետոյ հոգիս՝ անոր վրայ սպեղանիներու նման կը ծաւալէ իրերու իտէական և անհասկնալի վայելումը:

Իրա՛ւ Նարեկէն առաջին անգամ ըլլալով գերբնակա-նին ճաշակը կ'ընդունիմ, նման մեղապարտի մը, որ

ոսկեայ սկիհէն կը ստանայ, ծիրանի գինիով օծուն հա-
ղորդութեան մասնիկը:

Այս հոգեկան վայելումներս քիչ կը տեւեն սակայն,
կը պատահի որ գիրքը գոցելէս անմիջապէս վերջ՝ օրուան
հոգերով բեռնաւորութիւմ կամ թէ սիրոյ մը դօրաւոր հրա-
պոյրն զգամ:

Ի՞նչպէս մեղմել կիրքը երիտասարդի մը, ըլլա՞յ
կղերական, կարմիր արիւնին մէջ, ի՞նչպէս սսլանել մտա-
ծումը որ երականերուն ջերմին սարսուռէն կ'արթնայ և
կ'ըղձայ բաներուն էն ամօթալին այլ անո՞ւշը, կինը:

Նարեկացին չտառապեցա՞ւ արդեօք կուսական մար-
մինին կարօտով. Աղթամարի մէջ յայտնուող Աստուածա-
մարը ի՞ր երազին կինը չէ՞ր արդեօք: Ասլաշաւի այդքան
հօր աղաղակներ հանելու համար, մեղքերու նոյնքան
ուժգին խածատումը զգալու է մարդ:

Ամօթալի բաներ կ'ըսես Արտակ, ամօթալի՞...

Ձեմ կըցած հաշտեցնել մատղաշ տարիքն ու պարտքը՝
գոր Եկեղեցին դրած է մեր վիզին անուրի մը նման: Իրա՛ւ
Նարեկն ու զբաղումներս կը մոռցնեն շատ անգամ կիրք,
բայց սսլաննել չեն կրնար, անյուսալի բոպէի մը այնպէս
կ'ելլէ նստելու մէջս՝ որ ես անոր ստացուածքը կ'ըլլամ:
Պէտքը կը զգամ բաներու, գորոնք վայելած չեմ, բայց
համով ըլլալու են. սիրուիլ, շոյանք ստանալ, էդ մար-
մինի մը հետ առնչակցիլ կ'ուզեմ:

Ես ձախաւեր մը եղած եմ, միշտ ըսեր եմ ասիկա,
ամէկուտ մէկը, չեմ կըցած ընել այն՝ որուն արդէն տէր
են վարդապետներու մեծ մասը: Պոլսոյ վարդապետներէն
շատեր սիրուհիներ կը պահեն, ու քանի մը եպիսկոպոսի
զաւկըներուն վրայ կը խօսուէր:

Այս գիշեր նոյն չարչարանքը այցելեց ինծի, քունը

չմօտեցաւ աչքերուն: Կիսովին հագուած գացի որբերու
յարկաբաժինը: Բարձրանալով սանդուխներէն ու մութ
նրբանցքէն անցնելով՝ գտայ ինքզինքս ննջասենեակներուն
մօտ: Լռութեան մէջ շնչառութիւններու ալեակը կը
փռուէր մեղմին այլ յարատեւ կոծումով:

Գետնին վրայ ձգուած երկու շարք անկողիններու
մէջ թեթեւ քայլերով պտտեցայ՝ քանի մը վերմակներ
ուղղելով: Ոմանք իրարու հետ պառկեր էին, երկու վեր-
մակ ունենալու համար: Լա՛ւ չէ այդ բանը, սակայն
ցուրտն ալ անողոք է, այնքան անողոք որ քիւերէն սառի
սլաքներ կառկախուին ու ամէն առտու քանի մը սափոր
ձաթած կը գտնենք...

Իմ սարսուռս ալ նուազ չէր. ապակիները սառեր
էին՝ ծածկուած եղեամի հաստ խաւով մը. հովը կուգար
անընդհատ քերուրտիլ անոնց վրայ, հեռաւոր աղաղակ-
ներու՝ իր ծեծուող կողերուն գայրոյթը խառնելով:

Լռութիւնը կը սիրեմ՝ սակայն եթէ շատ երկար տեւէ
վախով կը լեցուիմ: Ան մէջս կ'արթնցնէ միսթիքական
բան մը ու գութով կ'ողողէ էութիւնս:

Բաւական պտտելէ վերջ այդ վախը զգացի. խորհե-
ցայ լուսամուտներուն առջև, ձիւնակոյտերու տակ պառ-
կած պաղ դամբաններուն ու անոնց մէջ քայքայուող մար-
միններու վրայ: Մանկութեան օրերէս ի վեր հաւատացած
եմ չար ոգիներու գոյութեան. դեռ տղայ ամէն գիշեր
ուրուականներ կը տեսնէի, որոնք զիս կը գրկէին վեր-
բարձրացնելով ու կը ձգէին սլարապին մէջ մեծ քրքիջներ
արձակելով, ահաբեկ լաց մը կը ձգէի և ծնողքս հազիւ
կրնային սփոփել զիս:

Երբեմնի այդ նախապաշարումներն իրենց հետքը

ձգած են վրաս, հիմա ալ թափուր վայրերու երկիւղով
կը սնիմ...

Ու իրաւ ի՞նչ է վանք մը գիշեր ատեն, մանաւանդ
ասանկ ձմեռ գիշեր մը. դամբան ափ մը մարդոց: Տեսակ
մը կղզի է ան գո՞ր կ'արդեալափակեն բնութեան անողոք
օրէնքներն, ձիւնն ու հովը:

Այցելող Հկայ, Հկայ ուխտաւոր, ուղեւոր մը անդամ՝
օրուան լոյսով իր մօտէն չանցնիր:

Շարաթներէ ի վեր ճերմակ մասնիկներ կ'արշաւեն
միահարթ տարածութեան մը վրան, մռայլ երկնքի մը
տակ, իբր թէ ալ արեւուն լոյսը յուսալ երազ մը ըլլար,
ու կեանքին դառնալ պատրանք...: Սակայն գիւղեր,
քաղաքներ կան՝ ուր որչափ ալ դժբախտ ըլլան մարդիկ,
քաղաքներ կան՝ կրնան հանգիստ քնանալ կամ
գիշերուան սա պահուն կրնան հանգիստ քնանալ կամ
նստիլ, կրնան խօսիլ բարեկամի մը, զաւակներու, հարսի
մը հետ. և մանաւանդ այս պահուն է որ կինը շրթները
կը բանայ հեշտանքին, ինչպէս ծաղիկ մը իր բաժակը
արեւի շողին:

Պահ մը մէջս մարած վրդովիչ սիրոյ զգացումով՝
նորէն լեցուեցայ:

Պոլիս քարոզչութեանս միջոցին ալ կը տառապէի,
բայց կ'երեւի գոհացում գտած էի, գոնէ աչքերս ու ձեռ-
քերս գրկուած չէին. մին կը տեսնէր ու միւսը կը զգար
շրթներու տաքութիւնը:

Հոս գրկուած եմ բոլորովին: Կը մոռնամ, մէկը կայ,
չնորհալի աղջիկ մը, այլ որուն երեսը չեմ կրնար համար-
ձակօրէն նայիլ, հալրենի վանքի մը մթնոլորտը այնքան
աններող է:

Մտածումներու այս կարգին մէջ՝ երբ կը խորհէի
մեկնիլ, ետիս դարձայ վերմակի մը շարժիլը տեսնելով:

— Օ՛... Խաչեր, չե՞ս քնանար, արթո՞ւն ես...
բա՞րձր կը խօսէի արդեօք տղաս... բան մը իմացա՞ր...
ըսէ՛...

— Ո՛չ... ի՞նչ բան...

Ապահովուած նւտայ իր բարձին մօտ, հարցումներ
ընելով:

— Ձե՞ս քնանար... ինչո՞ւ եկած միջոցիս ձայն չի
հանեցիր. կը մսի՞ս, ըսէ՛ տղաս, բանի մը կը խորհիս,
ինչո՞ւ ասանկ նիհարեցած կը տեսնամ քեզի...

Ու իրաւ գունատ լոյսի մը տակ՝ Խաչերի դէմքը
տփուոյն ու հիւծած կ'երեւար:

— Բան մը չունիմ Հայր Սուրբ...

Անկողնին մէջ պղտիկ տեղ մըն էր գրաւած Խաչերը,
ասիկա ինծի կրկին խորհիլ տուաւ անոր ազագուն մարմնին
վրայ, ու գթութեամբ լեցուեցայ:

Բոլոր հարցումներս, պնդումս, աղապատանքս անօ-
գուտ անցան. ի վերջոյ սկսաւ արտասուել լիօրէն, ու ես
բեկեալ կը դիտէի արտասուքներուն կոպերէն ծաղիլը,
տարածուիլը սառնենիին և բիբերուն վրայ, յետոյ այտե-
րէն մեղմօրէն հոսելով բարձի ստուերին մէջ անհետիլը:

Ձեմ գիտեր ո՞ր վէպին մէջ ասանկ հիւծող փոքրիկի
մը նկարագրութիւնը կարգացած եմ... կարծեմ ի վերջոյ
մեռած ալ է:

— Մայրիկիդ վրա՞յ կը խորհիս Խաչեր... Ձեր
տունին վրայ...

Ձի խօսեցաւ: Հակառակ անտանելի ցուրտին՝ եր-
կարօրէն նստայ մանուկին քով, չոյելով անոր քրտնաթոր
ձակատը, մինչեւ որ քնացաւ ու իր թրջուած դէմքը
ստացաւ ժպտուն այլ պարտասած խաղաղութիւն մը:

Վհարանի սանդուխին տակ, դիտելով տնտեսուհի-

ներու սենեակը, ինձ թուեցաւ թէ՛ կը լսեմ Շուշանի հեղձայնը. կանգ առի՛ յետոյ իր լուսադիմ հասակը տեսայ դրան սեւութեան մէջ... երա՛դ...

Յանցաւորի սոսկումով վազեցի սենեակս...

Ը .

Յունվար . . .

Երբ լուսաւոր ու տաքուկ Վեհարանէն ներս մտան՝ մէկէն այլափոխուեցաւ իրենց սովորաբար ցուրտ դէմքը:

Տասնեւհինգն ալ ընդարձակ սենեակին լուսթեան մէջ աւելի արագ և աղմկալի կը շնչէին, անձկութեամբ դիտելով բոլորչի սեղանին վրայ դիզուած գոյնզգոյն ծրարները՝ որոնց երանգը ձեղունէն կախուող մեծ լամբարին լոյսով կը սաստկանար:

Առաջին գոհունակ տպաւորութեան մեղմանալէ վերջ, կը սկսէր դարմացման և հետաքրքրութեան շրջանը: Իրաւ որ շատ տարբերութիւն կայ որբերու յարկաբաժնին ու Վեհարանին միջեւ: Ծիծաղելի է սա Վեհարան պատւանդունը, չես գիտեր ո՞ր յիմարը դրեր է. իբր թէ կաթողիկոսի մը սրահը եղած ըլլար այս քառակուսի, մեծ սենեակը:

Տղաք կը դիտէին որմերուն վրայ գտնուող քանի մը պատկերները, որոնց իւրաքանչիւրը հաւանութեան և հիացման գոսսալ աղաղակի մը տեղի կուտար:

Ամէնէն առաջին ակնարկները Հայրիկին վրայ կ'իյնէին, որ գլուխը բաց, լայնաճակատ, մօրուեղ, իր խոր

աչքերով կը տիրէ սենեակին, յետոյ՝ Գէորգ Դ. կաթողիկոսին վրայ՝ լրջադէմ ու երկայնամօրուս, որուն դորշութիւնը կ'եղծեն երկու ճերմակ սահանքներ, ի վերջոյ սեւեռելով սեւ վեղարին տակէն ծաղկող գեղանի ու շէնչող դէմքի մը՝ Եսայի Պատրիարքին: Երկարօրէն դննեցին Մայր Հայաստանին, առանց շրջանակի նկար մը, դրան հանդիպակաց պատին վրայ դամուած: Վարսերը թափած, աւերակներու մէջտեղ նստած աղջիկ մըն էր ան, որ բան մը չէր արտայայտեր, բայց իր անունէն կարելի էր ամբողջ ողբերգութիւն մը հանել և զգալ: Տղաք ալ այդպէս կ'ընէին երեւի. երկարօրէն վիճեցան ու բացատրութիւններ տուին, ի վերջոյ աչքերնին իջեցնելու համար կարմիր կերպասէ վարագոյրներուն ու թաւիչէ բազմոցներուն:

Այս ամէնը նոր էին իրենց համար. մանաւանդ յախճապակիէ ջերմոցը ուր գեղին բոցը կը ճարճատէր:

Հիմա տեղաւորուել կը սկսէին. այդ պահուն իրենց անհանգստութիւնը ակներեւ էր, միջավայրին նորութենէն աղդուած՝ ինքզինքնին անոր օտար կը զգային, քանի որ կը ջանային ձեռքերովին ծածկել իրենց զգեստներուն պատուումը:

Այս առաջին անգամն էր որ մեր թաղին մէջ տղոց այցելութիւնը կ'ընդունէինք, և չեմ գիտեր ինչո՞ւ շատ յարգելի հիւրերու տպաւորութիւնը կ'ընէին վրաս: Բայց ո՞վ պիտի խղէր տիրող այդ անախորժ լուսթիւնը:

— Է՛ տղաք, բարի հրամեցիք, բարով, հազար բարով, դուք ալ այս կողմերը կուգայի՞ք...

Վանահօր կատակին վրայ ծիծաղն ընդհանուր եղաւ:

Տաքուկ էր սրահը՝ ու մանաւանդ Վարդան հայր սուրբը տաքցուցած էր ստամոքսն ալ. ի՞նչ պահեմ մեղքս՝ երբեմն ես ալ մասնակից կ'ըլլամ իր գինարբուքին:

Սկսանք հարցումներու, ծիծաղելի խօսքերու, ու արդէն քիչ վերջ՝ Վեհարանին մթնոլորտը հրճուալից աղմուկով լեցուած էր։ Տղաք ընտանի և համարձակ դարձան, կ'երգէին հայրենական պարերգներ, որոնց չափով մէկ քանինները պարեցին, հաճոյքով կը հետեւէի իրենց ոտքի խոհեմ շարժումներուն, յետոյ անոնց երազութեանն ու խանդին։

Պարերէն վերջ՝ Հայաստանի, հերոսական երգերու շարքը սկսաւ տարտամ ու երկարաձիգ շեշտերով։ Շատ լսած եմ այդ երգերը, բայց անոնք չեմ գիտեր ինչո՞ւ լեցուցին զիս խոր յուզումով, նոյն յուզումը կը գգայի ամէնուն քով ալ։

— Ամէն յոյս մարեցա՞ւ ուրեմն, կրկնեցի Եղիազարին դառնալով։

— Ո՛չ Հայր Սուրբ, օր մը մեր Յեղը հսկայի մը նման պիտի վերականգնի անիրաւ աշխարհին առաջ։

Երգերուն տպաւորութիւնը Պ. Ալեքսանդրի սարքած խաղերով անհետացաւ. այդ միջոցին Վանահայրը վաղեմի ճարտարութիւններ կը կենդանացնէր անասունի ձայներ կեղծելով։

— Միա՛ւ, միա՛ւ... հա՛ւ, հա՛ւ... Փը՛... Փը՛... Ը՛Փ...

Տղաք տեղերնուն կը ցատկէին, իրարու վրայ իյնալու աստիճան խնդալէն կը ջարդուէին, յոգնաբեկ մէջքերնին կը բռնէին, մինչ իրենց աչքերէն արցունք կը վաղէր։

Ի վերջոյ վանահօր տաղանդը սովորական դարձաւ։ Կարգը գուարճալի անէկտոթներունն էր։ Բոլորն ալ մէկ մէկ բան պատմեցին, բայց Եղիազարին մնաց յաղթանալը, իր պատմութեան ամէն մէկ բառը քրքիջ կը խլէր։

Վանքին բնակչութիւնը հոն էր՝ Վեհարանին մէջ. իմ հաճոյքս կը կրկնապատկուէր տեսնելով Շուշանը խաչերին քով նստած, այտերը վարդադոյն ու աչքերը կապոյտ կայծերով լեցուն։ Քով քովի էին Շուշանին մայրն ու ծերուկ տնտեսուհին, որբերուն զուարթութեան իրենք ալ մասնակից, դրան առջեւ կայնած էին հօտաղներն ու ծառաները։ Տարին անգամ մը կ'արժէ ասանկ քրիստոնէական հաւասարութիւնը իրագործել զանազան դասակարգերուն մէջ, խորհեցայ։

Դուրսը ձիւնամրրիկ կար, անոր շունչը կուգար չոգեծածկ ապակիներուն չիմացուած եղանակներ ըսել. բաւական մը ունկնդրեցի ձմեռ գիշերներու վրդովուած սրտին չփոթ տրոփիւններուն. ինչ գատ մէկը ուշադիր չէր անոնց և չեմ գիտեր ինչո՞ւ հպարտութեամբ լեցուեցայ։

Դուրսի աղաղակները փոխեցին տրամադրութիւնս ու նոյն իսկ բաժնուած նուէրներուն բերած ծիծաղը չկրցաւ հանել յուսահատութիւնը որ հոն էր՝ սրտիս մէջ։ Ինչո՞ւ ասանկ շուտ կը փոխուէին տրամադրութիւններս. կ'երեւի բանաստեղծ մը կ'ապրի մէջս, գգայուն այլ յաւէտ անծանօթ ապրելու սահմանուած բանաստեղծ մը։

Քաղաքէն քանի մը երիտասարդներ կաղանդի առթիւ, գուրդուրանքի փափուկ զգացումով մը, հակառակ ձիւնին-բուքին՝ իբր համեստ նուէր, բերած էին գունաւոր թղթածրարներ, լի գոյնգոյն շաքարով։

Մրարները բացուելով անակնկալներ իրարու յաջորդեցին, մէկուն փոքր ջրաներկի տուփ մը կ'ելլէր, սատափէ դրիչ մը ափին մէջ կը խաղցնէր ուրիշ մը, մէկ քանի հոգի կը գմայլէին գրաչատուփի մը կազմածին վրայ, մինչ փոքրերը թմբիկներ կը դափէին, կանաչ,

կարմիր, լուրթ կապոյտ սրնգափողերու վրայ փչելով իւրայատուկ հրճուանքի մը թելադրած եղանակները: Վեհարանը անտանելի քրքիջներով, աղաղակով կը լեցուէր, մինչ կէս գիշեր էր արդէն:

Թերեւս որմերուն վրայ հանգչող այդ անտարբեր հայրապետները՝ երբեք ասանկ եռուղեռի մը ականատես եղած չէին. բայց ընդհանուր յոգնութիւն մը զգալի կը դառնար:

Վանահայրը կը սկսէր մրափել, Նդիադարը քիչ վերջ մեկնեցաւ. մնացինք ես և Պ. Ալեքսանդրը: Իւրաքանչիւրը՝ իր նուէրին վրայ հիանալէ յետոյ կուգար մեղի ցուցնել. կասկածոտները կը քաջալերէինք ու դժգոհները գոհացնել կուզէինք: Յետոյ ամէն մէկը խնդրական ժպիտով մը կը բերէր մեղի ընծայելու իր շաքարէն մաս մը. ատիկա փաղաքիչ էր, մանաւանդ որ Շուշանն ալ ընծաներու տարախին տակ կը ծածկէին, ու ես կը տեսնէի անոր երջանիկ ժպիտը գեղեցիկ դէմքին վրայ:

Հրապուրիչ և հրեշտակայի՛ն էակ, հիմա կը հասկնամ թէ ուրիշ կուգայ իր շնորհներուն մէկ մասը. բաւական ատեն Պոլիս ապրած են. անցեալ օր մայրը պատմեց ինձ իրենց արկածալից ու աստանդական կեանքին դրուագները:

Պաշերը այլափոխուեր էր, սովորական տղան չէր, կը վազէր, կ'ոստոտէր ու գիրկէ գիրկ կ'իյնար. այտերը կը վառէին ու բոլորս ալ՝ Շուշանէն սկսեալ, համբոյրներով կ'ողողէինք իր դէմքը. ուշադիր կ'ըլլայի Շուշանի շրթներուն, հոն ուր իր համբոյրները կը հպէին՝ իմիջներս ալ եղբայր կուտայի անոնց և կարծես կը զգայի ջերմութիւնն ու բուրումը կենսառոյգ աղջկան: Կաղանդ գիշե-

րով ասիկա պիղծ բան մըն էր. բայց հրայրքս չի կրցայ գտել:

Ժամը ութը կ'անցնէր, երբ մեկնեցան որբերն ու Շուշանը՝ իրեններուն հետ:

Ես երկար մնացի Վեհարանին մէջ. ընկղմած բազմոցի մը անկիւնը՝ կը ծծէի սենեակին տաք այլ ապականած մթնոլորտը: Որբերը տակաւին ատեն մը շարունակեցին աղմկել ու երգել իրենց ննջարաններուն մէջ, ու երբ լուրթիւնը իջաւ Վանքին վրայ, այն ատեն դուրսի գիշերին արհաւիրքով լեցուեցաւ ամէն բան:

Ինչո՞ւ հանդիսութիւններէ վերջ կը տխրիմ, չեմ կրցած բացատրել, միայն թէ մենութիւնն ալ դիւ կ'ընկճէ. փառքը, երջանկութիւնը, յոյսերը անարժէք են՝ երբ մարդ չի կրնար անոնց հաղորդակից ընել սիրելի մը... հապա ինչպէ՞ս կրել այս բոլոր բեռը վանականի իմ խեղճ ու նկուս մարմնովս:

Հովը աւելի ուժգնութեամբ կը զարնուէր ապակիներուն, կը ցնցէր պատերն ու Վանքին բոլոր անկիւններուն մէջ ապաստան փնտռելէ յուսահատ՝ դուրսի բակին մէջ կը պտուտքէր, սահանք կ'ըլլար ու ծովու մը կոհակներուն պէս կուգար որմերու վրան փռուիլ, կատաղի շառաչով: Նրկար ունկն դրի այդ շառաչին, կարելի՞ է բացատրել տարրերուն խօսքը:

Լա՛ւ էր այդպէս, միշտ ուղած եմ Կաղանդը ճիւղա՝ մրրիկով տօնել: Զինը իմ հայրենի հողիս մեծագոյն հարստութիւնն է:

Յիշելով, և ո՞ր մոռացկոտ, ասլերախտ պանդուխտ իսկ չպիտի յիշէր այդ գիշեր, Սպերը՝ դացի հոն. ի՞նչ կ'ընէին գիւղացիք, ազգականներս. հայր, մայր չունիմ, որբ մնացած եմ կանուխէն: Հիմա կը հսկէ՞ն միջնե-

հաւախօս՝ օճախին առաջ, արշալոյսին աղբիւր վազելով՝
ջուրներուն մէջ դարի թափելու համար:

Դարերէ ի վեր ո՞վ արդեօք ոսկեծոր աղբիւր մը
գտաւ. թերեւս այդ ոսկին Հայ ժողովուրդին հաւատքն է
ինքնաբոլս ու տեւական:

Մնացի՞ն մեր օրերու նահապետական սովորութիւն-
ները: Ջարգն ու աւերումը մեր վրայ ինկան ու ինձ հար
քնազդում մը կ'ըսէ թէ՝ երբեմնի կենդանութիւնը շիրիմի
վերածուած է ծածկուելով ձիւնին սառնութեամբ:

Տաքուկ անկիւն մը փռուած, յազեցած ստամոքսով՝
կ'եղբայրանայի կաղանդի բարիքին զո՞ւր սպասող հայրե-
նի գիւղիս ու մեր արիւնոտ երկրին մերկութեանն ու
ցաւերուն: Թող չըսեն թէ՝ վարդապետ մը վրան առնելով
սեւ վերարկուն՝ կը մերկանայ մարդկային էն ազնիւ
յոյգերը, անշուշտ սկեստիկներ ալ կան, բայց ես ահ-
նարկէ մը կ'առնուիմ, և այդ Կաղանդի գիւղերով Վանքին
չըջակայ ձիւնադաշտերուն մէջ, միին պարիսպներուն
չուրջը՝ կը հաւաքէի իմ ժողովուրդիս լալահառաչ մեր-
կութիւնը:

Կը մերժեմ վարդապետի երկար խորհրդածութիւն-
ները՝ զորս կը ծամծամէ մեր պաշտօնակիցներուն ուղեղը
տարեմուտին՝ քարոզի մը նիւթ հայթայթելու համար.
չի խորհեցայ ծնող տարիին վրայ և ո՛չ ալ անցնողին՝ որ
այնքան սեւ հոգիով կ'երթար...

Երկարօրէն մնացի ուրիշներու ցաւին մէջ և քանի
մը անգամներ, դադարաւորներու ի՞նչ շարայարութեամբ
չեմ գիտեր, Շուշանին գեղանի հասակը եկաւ կանգնիւ
աչքերուս դէմ, ստեղծագործ ժպտով մը...

Թ .

Յունվար . . .

Անփառունակ Ծնունդ մը:

Այսօր երբ եկեղեցիները լոյսով, խունկով կ'ողողուին
ու կը լեցուն հաւատացեալներու հոծութեամբ հոս թա-
փուր է ամէն բան:

Ինձի համար սակայն խորհրդաւոր է այս առտուն,
հարիւրաւոր տարիներ առաջ կատարուած մարդեղութեան
դրուագները կարծես անդամ մըն ալ պիտի կրկնուին,
իրենց հնամենի իսկութեամբ. կը կարծեմ լսել քերթէ-
ներու թեւին մեղմ թափահարումը, դաշն ալէլուներու
հետ:

Մանկութեանս օրերէն ի վեր սպասած եմ ծիրանա-
դղեստ ու թանկ քարերու տակ պսպղուն ալեւոր մոգերուն,
բայց կա՞յ լուսաւոր մը՝ որ զիրենք հոս առաջնորդէ.
մեր երկինքը մութ է միշտ...

Ծնունդը կեանքի կայծ մը կը հրահրէ մէջս, և երբ
ներս մտայ եկեղեցիէն՝ հակառակ ցրտասառոյց մթնոլոր-
տին ու ամայութեան, հրապոյր մը, վերածնած բան մը
գտայ հոն:

Սեղանի նկարը՝ որ Յիսուսի ծնունդը կը ներկայա-
ցնէ, խանդաղատանք տուաւ ինձ. կարծեցի թէ իր խան-
ձարուրդին մէջ Աստուածորդւոյն մերկ այլ գրգալի
մարմինը ջերմութիւն կը շնչէր ու մայրը՝ մեղմօրէն
վայրահակ, նրբօրէն կը ժպտէր իր կապոյտ սաւանին
տակէն: Անոնց ետեւ էր Յովսէփը՝ ճաղատ, տառապազին
ու խոր գիմազիծերով: Հոն դառնուկ մը դունչը կ'եր-
կարէր մանկան ոտքերուն ու եզի մը լայն ունդերը
խանձարուրդ կը հոտոտէին: Հեռուն անհրապոյր արա-

հետի մը մէջէն, լեղակազոյն երկնքի մը դեղնալոյս աստղը
կ'առաջնորդէր մոգերը:

Երկարօրէն դիտեցի անծանօթ վարպետին այդ նախ-
նական գործը: Թերեւս յաջող նկար մը չէ, գոյնի նուա-
զութիւն կայ կարծեմ, դժագրութիւնն ալ զէշ, բայց
զգացումը կատարեալ է: Յետոյ արուեստագէտին գործը
կ'ամբողջանար իմ իսկ զգացումներուս թելադրութեամբ,
որովհետեւ օրուան ներշնչումները սաստիկ էին:

Բաւական ատեն յառած մնացի: Մէկէն ծաւալող
բոյրի մը ազդեցութեան տակ դարձայ դէպի ուրիշ նկար-
ներու, ծխացող բուրվառ չի կար տաճարին մէջ, զգա-
յութեան պատրանք մըն էր ունեցածս: Նստայ՝ քիչ յետոյ
լռութեան մէջ միտքս կ'արծարծէր սա բառերը.

— Ծնա՛ւ նոր Արքայ...

Ու ես անկամ սուղուեցայ սա մտածման մէջ, ե՞րբ
պիտի դայ Ծնունդը մարդկային բարօրանքին ու մանա-
ւանդ ո՞ւր էր մեր Ծնունդը:

Դարեր առաջ՝ երկրի վրայ խաղաղութիւնը կ'իջնէր,
մարդոց մէջ հաճութիւն. այլ չի դադրեցան սլատերագմ-
ներուն աւերը, ռիսութեանց անսանձ թափը. երակներու
մէջ արիւն չի մնար ու գերիվար ազդերուն առջեւ կը
ցցուի միշտ սուսերամերկ բռնութիւնը, վայրագ հրո-
սակներու թուքը տակաւին կ'աղարտէ վաստակաւորին
ճակատը ու ինչո՞ւ Հայուն տառապանքը ասանկ յաւէր-
ժացաւ:

Ըմբոստ էին այս մտածումները դիտեմ ու անյար-
մար դիրքիս, ինչպէս միջավայրին, բայց արգիլել չի
կրցայ:

Երբ համառօտ արարողութիւնը լրացուց եկեղեցին,
Վանքին ցանցառ բնակչութիւնը մեկնեցաւ: Ամէնէն վերջ

Շուշանն ու իր մայրը դուրս ելան. դիտեցի անոնց
հեռանալը ու յոռետես խորհրդածութիւններուս մէջ՝ այդ
աղջկան տեսիլը սփոփեց զիս...

Եկեղեցւոյն դրան առջեւ կանդ առի դիտելու համար
տատարակներուն կերակրուիլը. ծառաներէն մին փշրանք
կը նետէր ձիւնին վրայ ու մինչ անասնիկներուն տոտիկը
աստղաձեւ ծաղիկներ կը յօրինէր սպիտակութեան մէջ,
ես ձեռքիս դաւազանով՝ անզգալարար շարժեր եմ կակուղ
ձիւնը:

Երբ անդրադարձայ շարժումիս՝ ապշահար տեսայ
թէ Շուշան գրեթէ էի:

Անսպասելին էր ատիկա, խառնեցի ձիւնը, աճապա-
րանքով սենեակ ելայ. տրտմութիւնս սովորականէն ծանր
թուեցաւ ինձ. վիճելու, կռուելու, ձեռքս անցածները
գետին դարնելու անսովոր փափագի մը անձնատուր
եղայ...

Քիչ յետոյ որբերը կ'երգէին.

Գարուն կուգայ, վարդեր բացուին
Դաշտերու մէջ՝ ի ծոց հովտին:

.

Այսօր Ծնունդ է:

Այս տողերը զրած պահուս նորէն որբերը կ'երգեն.
կարծեմ միշտ նոյն երգն է...

Դուրսը մրրիկ կայ. ամէն կողմ սառնամանիքը
կ'իշխէ, անշուշտ դարունը պիտի դայ. այլ ե՞րբ պիտի
դայ դարունը քեզի իր վարդերովն Արտակ...

Երէկ իրիկուան դէմ Պ. Եղիազարին գացի:

Զուարթ ինչ զբաղում գտնել այս մենաստանին մէջ. ի՞նչպէս վանել ձանձրոյթն ու տրտմութիւնը. մին տեւական կեանքն է վանքին, դայն չեն կրնար վանել զբաղումներն ու ընթերցումը, իսկ տրտմութիւնը խառնուածքիս յարակից՝ կը սաստկանայ ձանձրոյթին յաճախումով:

Ըսած եմ որ նկարչութենէն շատ բան չեմ հասկնար, ինչպէս ձեռագիրներու արուեստն ալ այնքան չի խանդավառեր զիս, սակայն հաճոյքով կ'երթամ Եղիազարին սենեակը:

Ամէն մասնագէտներու նման ձանձրալի է, բայց այնքան եռանդ, հիացում կայ իր մէջ՝ որ անզգալաբար կը տարուիմ ես ալ: Յետոյ՝ որքան ալ հնօրեայ մագաղաթներու, նկարներու արուեստին անձնատուր եղած ըլլայ՝ Եղիազարը անգէտ չէ կեանքի մէջ յուզող խնդիրներուն ու կը պատահի որ՝ մտերմական ջերմին խօսակցութեան մը անձնատուր կ'ըլլանք:

Երբ խուցը մտայ, օճախին ճարճատող բոցերուն դէմ ծալլապատիկ նստած՝ ձեռագիր մը կը գննէր. նարնջագոյնով ողողուած կիսադէմքը ստուերի մէջ կ'իյնար յանկարծ՝ լուսաւոր խորքի մը վրայ ցայտեցնելով քիթին մեղմիկ կորնթարթը, այտերուն ողորկ ցցուածքներն ու սպիտակ, սարսուռն մօրուքը:

Իր ետին՝ որմերէն առկախ քանի մը փոքր նկարները, լոյսի և ստուերի նոյն բացխիլիկ վարանքին մատնուած էին:

Զեմ գիտեր ինչո՞ւ լաւ տպաւորուեցայ: Եղիազարը չնչմարեց մուտքս. խորասուզուած էր սկզբնազարդի մը

գիծերու անելին մէջ, ինքնագոհ ու բերկրալից: Սթափելով դարմանքի աղաղակ մը հանեց:

— Օ՛հ, Վարդապետ, հո՛ս ես, ե՞րբ մտար որ չի նշմարեցի:

— Հրճուանքդ կը վայելէի, անպատճառ նոր բան մը գտած ես:

Զիս իր մօտ քաշեց՝ աթոռակ մը երկարելով:

— Իբաւ, ծիրանեգոյն մագաղաթ մը գտայ, աննման սկզբնազարդով մը. քանի մը տեսակ են մագաղաթները բայց լաւագոյնը՝ ծիրանեգոյնն է, տե՛ս ողորկ է փղոսկրի մը նման:

Կ'ըսեն թէ մեր երանելի նախնիք իրենց երպնագրուութիւնները երբեմն յղկուած, շատ նուրբ փղոսկրի էջերու վրայ կը յօրինէին: Կ'երեւայ որ ես արժանի պիտի չըլլամ հատ մը ունենալու: Զեմ յիշեր ո՞ր պատմադրին մէջ կարգացած եմ որ Կիլիկիոյ մեծագործ Լեւոն Բ. չորս Աւետարանները նուէր ընդունած էր փղոսկրէ էջերու վրայ: Մէկը գտած է այդ գանձը, թէ խուժերու ապերախտ ձեռքովը փնտցած է, ո՞վ գիտէ... Երկու նոր թռչնագիր գտայ, քիչ վարպետ ասանկ յղացում մը կրցած է ունենալ: Տես ի՞նչպէս արագիւր շնորհալիօրէն վիզը կորացնելով դէպի իր ճանկերը, կուգէ կտցահարել անոնց մէջ սեղմուած ցորենի շիւղ մը: Ատիկա Զ գիրն է: Նուն աւելի ծիծաղելի է. դայն կազմող թռչունը ծաղկի բաժակէ մը ելլելով գլուխը յետ ձգած կը կտցահարէ իր նախորդ Ի գիրը որ գլխահակ թռչուն մըն է ուրուրի մը մագիլներուն մէջ:

Օճախին մէջ քանի մը ճիւղեր նետելով շարունակեց.

— Մեր նախնիք Ժիր և տաղանդաւոր մարդիկ էին, գիտելով ձեռակերտերը, կը հիանամ իրենց հմտութեանն

ու ճաշակին վրայ: Բնութենէն առած են ամէն մէկ օրինակ, արդէն չե՞ն ըսած թէ բնութիւնը մայրն է ամէն գեղեցկութեան:

Տեսած եմ քանի մը վարպետներ ուսուցչութեանս միջոցին. հատ մը Ս. Կարապետի մէջ հանդիպած եմ, հրաշագործի համբաւով նկարիչ մը, որ աղօթքով կը պատրաստէր իր ներկերու խառնուրդն՝ որուն գաղտնիքին ինք տեղեակ էր միայն: Այն աստեղ իր աշխատութիւնները ինծի գերիվեր բաներ մը կ'երեւային, բայց հաւատա՜ որ ասոնց քով աղու գործ անգամ չեն, ոչնչութիւններ, որովհետեւ հասկցայ որ դիտել չէր դիտեր, չէր տեսներ իրերուն ու կենդանեաց շարժումն ու շարժման գեղեցկագոյն վայրկեանը՝ զոր անմահացուցած են մեր վարպետներէն աննման Պիծակը, Գրիգոր զպիրը, Նաղաշ Մկրտիչն և ուրիշներ:

Հին վարպետները խոր կերպով սերտած են թռչուններու, ծաղկանց, ձուկերու և պտուղներու կազմուածքը, անանկ որ կրնաս իրարմէ գանազանել անոնց աղբերն ու տեսակները. հապա անոնց գոյներուն տոկունութիւնն ու իրականութիւնը: Այս բոլորին հետ հոգի մըն ալ իրենցմէ դրած են, ստեղծելով առնչութիւններ իրար յաջորդող գրեթէ մէջ, անանկ որ երբ կը կարգաս բառն ու նախադասութիւնը, զարմանքդ մեծ կ'ըլլայ նշմարելով գիրերու նկարչութենէն ելլող ընդհանրապէս գոլարճալի պատմուածքի մը, առակի մը, աւանդութեան մը մասին ակնարկութիւններ:

Կ'երեւայ որ Հայուն մէջ աշխարհիկ ոգին միշտ մեծ տեղ գրաւած է ու վանական խոտամբեր կեանքն անգամ չէ բաւեր մեռցնելու անոր բնական գոլարթախոհութիւնը: Գիտեմ Ս գիր մը որ կազմուած է երկու ձեռք ձեռքի

տուած և խնդալով գլուխնին իրարու դարնող հտպիտներէ. իսկ Ե մը ունիմ որ գինովէ մը ու ձեռքը բռնած սագէն կազմուած է:

Մինչեւ հիմա վարդապետս, հարիւր տեսակ դարդադրեր գտած եմ. թռչնադիր, պտղադիր, ձկնադիր, ծաղկադիր ամէնն ալ. հարկաւ ուրիշ վանքերու և եկեղեցիներու մէջ ալ հարիւրաւորներ կան, անծանօթ ձեռագրերու մէջ:

Արդեօք ի՞նչպէս նետուած են կողմ մը, անագնիւ սրբապղծութիւն. գիտեմ, անոնք կ'ոտնահարուին կոպիտ լուսարարէ մը, կամ տմարդի ու տգէտ քահանաներու և վարդապետներու կողմէ անպատկառ թղթատուէ մը վերջ՝ կրակ կը նետուին:

Չառնուի՛ս, այս տեսակէտով դատապարտելի են մեր վարդապետները, որ չէ թէ միայն չեն գնահատեր ու խնամեր՝ այլ թանկարժէք կտորներ օտարներուն կը նուիրեն կամ կը ծախեն չնչին գինով: Միայն երկու վանք կայ որ կը յարգեն այս գործերը ու զանոնք կը փնտռեն, վենետիկցի ու վիեննացի վարդապետները իրենց գործըրած են զանոնք հաւաքելը:

— Էջմիածնի մէջ ալ լաւ գրադարան մը ու գրչագրեր կան կ'ըսէր Տուրինեան Սրբազանը, Արմաշի մէջ ալ անխնամ չեն, վրայ բերի:

— Կրնայ ըլլալ, ամէն պարագայի մէջ վենետիկի միաբաններէն հայր Կ. երբ չորս տարի առաջ ասկէ անցաւ, ինձ հաւաստեց թէ մեծ խնամք կը տանին հնութեան աւանդներուն. նոյն միաբանը՝ որ ամբողջ Հայաստանը պտտած էր, Եկեղեցիի հրաշալի աւերակներու վրայ կը խօսէր ու կ'ըսէր թէ օր մը գեղեցիկ արուեստի

պատմութեան մէջ մեծ տեղ բռնելու սահմանուած է այդ ճարտարապետութիւնը որ՝ Հայուն յատուկ է:

Անիկա անհաւատալի բաներ ըսաւ ձեռագիրներու ու նկարի ճակատագրերուն մասին: Գիւղացի տղաք տեսեր է՝ որոնք մազաղաթեայ երմնագորուած աւետարանի մը էջերովն փողեր շինած ժամուռն բակը իշխանդերի կը խաղային: Անշամ մըն ալ Քաղցրահայեաց վանքի մաբապաներէն տասը թանկադին ձեռագիր ու երկու փոքր նկար դնել է տասը դրուշով, ասոնք գնուելի՞ք բաներ են, դրամը գին ունի՞ մազաղաթին քով...

Ըսածներուն ճշմարտութիւնը կասկածելի չէր, բայց մէկէն ղառնութիւն մը արթնցաւ մէջս Մխիթարեան վարդապետին դէմ. խորհեցայ թէ կաթողիկ վարդապետները անպատճառ բան մը կը գտնեն մեզ պախարակելու համար և թէ բնաւ առիթ չեն վրիպեցներ մեր տգիտութիւնը ճաղկելու:

— Պ. Եղիազար, ըսի, ատ վարդապետները միշտ սուտեր կը դրոնեն, ատով մենէ տեսակ մը վրէժ լուծելու համար... յանուն հաւատքի:

— Այս խնդիրին մէջ գոնէ ատանկ բան չի կայ:

Ճիշտ կը խօսէր. իմ ընդդիմախօսութիւնս աւելի ներքին հակառակութենէ մը կը բղխէր որ իրեն հիմունէր կաթողիկ ու Լուսաւորչական եկեղեցիներու դաւաւոր ոսոխութիւնը:

Լա՛ւ է որ ատանկ լայնախոհ եմ, կրօնական անձկամտութիւնը անտանելի է. անիկա երկար ատեն աղէտ ու արիւն ցրուեց բոլոր քրիստոնեաներուն վրայ:

Վերջացնելու համար ըսի.

— Ձե՞ս կարծեր, Պ. Եղիազար, որ Մխիթարեան վարդապետները քիչ մը կեղծաւոր են...

— Կեանքիս մէջ քանի մը հատ տեսած եմ, բայց՝ տղաւորութիւնս ան եղած է որ գոնէ ազգասէր-կեղծաւորներ են, կաթողիկ եկեղեցական դրութիւնը ատանկ ըլլալու ստիպած է զիրենք...

Այսպէս խօսելով՝ հասանք կաթողիկ միաբանութիւններու կազմութեանն ու գործունէութեանը. իրեն ըսի ա՛յն ամէնը՝ զորս Օրումեան սրբազանի հմտալից ակնարկներէն ուսած էի. հպատակող, անձնուրաց և հուժկու կաղմակերպութիւններ են, գլխաւորաբար ճիգուիթներու ճիգովն էր որ Լուսերի և ընկերներուն Վերանորոգութեան գործը, ամբողջ Եւրոպայի վրայ չտարածուեցաւ ու այդ միաբանութեանց Ափրիկէի, Ասիոյ մէջ ներկայութիւնը ճշմարիտ բարիք մըն էր տեղացիներուն համար՝ որոնց հաւատքի հետ ուսում, դարման ու երբեմն սնունդ կուտան:

Պ. Եղիազարն ալ թրափխտներու բոկոտն կարդին վրայ հետաքրքրական բաներ պատմեց: Երուսաղէմի ճամբուն վրայ այցելեր է անոնց վանքերէն մին:

Մութը իջեր էր. ստուար որմին մէջ փորուած լուսամուտը գրեթէ կը կուրանար. լուցինք ու մինչ Եղիազարը նորէն կը գնէր մանրանկար մը, ակնոցը քթին դետեղած, ես շատ կը գուարճանայի օճախին մէջ կեանք առնող ըոցերուն հազար խաղերով. անոնք սեւ քարերը կը լիզէին՝ առաձգօրէն երերալով, կ'ոլորուէին ու մէկէն դուրս կը խիզախէին, կարծես սենեակին մէջ պտոյտ ընելու գիտումով. երբեմն հրաշէկ կոճղ մը փլչելով, իր կրակները կը տարածէր, կռուիով կոտորուած նռան մը հատիկներուն նման: Օճախին շառագոյն լոյսն ալ յարատեւ բռնուող մը կը խաղար սենեակի

ստուերին հետ, որմերուն վրայ. դիտելով լոյսի այս քմահաճ պարերը կը յիշէի մանկական խաղերս:

Դեռ փոքր՝ հալածելու կ'ելլէի փախստական ստուերներն՝ ու մայրս ի՛նչպէս կը ժպտէր հետեւելով քայլերուն. ա՛հ ազնուական ու տառապազին մա՛յր, կը յիշեմ դուրդուրալի դէմքը՝ երբ կը յականէիր չարա՝ ճճիութիւններս, քու երբեմնի պարմանուհիի երազուն օրերդ յիշելով:

Հայրս ամուսնացած էր՝ մօրս նման սիրուն աղջիկ մը ընտրելով, ինչո՞ւ դաւակը յանձն առաւ ամուրիութեան տաժանքը: Ծուշանը յիշեցի...

Եղիազարը դառնալով, յանկարծ ինծի ըսաւ՝

— Վարդապետ, չե՞ս կարծեր որ կղերականութիւնը վնասակար բան է. հաւատքը միջնորդի չի կարօտիր. գալով կուսակրօնութեան, անիրաւութիւն մըն է ան. ինչո՞ւ փճացնել, կամ անբարոյութեան գաղտ ոճիրներուն մատնել առողջ, կենսալից երիտասարդներ...

Հաճելի յայտնութիւն մըն էր ասիկա. կեղծ լըջութեամբ ըսի՝

— Կուսակրօնութիւն ընտրողները ազատ կամքով ըրած են այդ բանը. իսկ դարմանալի է որ եկեղեցակա՝ նութիւնը վնասակար կը համարիք...

— Զգենք հիմա այս խնդիրները, վրայ բերաւ. ուրիշ օր մը կը տեսնուինք:

Երբ դուրս ելայ, խաւարը Վանքին վրայ նստած էր ու իր շունչը մահուան քամիէն սաստիկ թուեցաւ ինծի. Եկեղեցւոյն ճակատը անորոշ խոհանքի մը տակ կը մռայլէր, մինչ անոր առջեւ տարածուող բակը ձիւներու ցոլացումէն կը հագուէր աղօտ կիսալոյս մը:

Կը ձիւնէր անընդհատ. հովը երբեմն կը ծեծէր

դանդաղատան կողերն ու ծածկոյթի թիթեղները, մէկ երկու աղաւնիներ յագեցած մնջիւն մը կ'արձակէին այս ցրտին ու հողմակոծ միջոցին մէջ:

Սրտովին դոհ էի. հիմա ալ անտարբեր չեմ Եղիազարի դովաբանած արուեստին, իր տեսութիւնները յարգելի ու ճիշտ կ'երեւին ինծի:

Այսպէս՝ անպատճառ մէկը պիտի բանայ մեր աչքերը ուրացուած գեղեցկութիւններու վրայ, որպէս զի հաճինք հետաքրքրուիլ՝ ու գնահատել զանոնք:

Յետոյ իր վերջին խօսքերն ալ իմաստալից էին, կուսակրօնութիւնը անիմաստ է թերեւս... բայց ի՞նչ օգուտ կրնայ բերել ինծի անոր անիմաստութեամբն ու վնասով զբաղիլս, ատանկ խորհրդածութիւններ կորստեան պիտի տանին զիս, նուիրական համարուած կոչումի մը անսաստելով:

Ես կուսակրօն եմ. կը նմանիմ մարդուն, տիպեր հանդիտութիւն, որ տղմուտի մը մէջ խորասուզուած է, պէտք է հոն մնամ, սպասելով վախճանիս...

Ժ Ա .

Յունվար . . .

Օրերը դանդաղօրէն կ'անցնին. աշխատութիւնն է որ դոհունակութեան մը հետ՝ երբեմն անդգալի կը դարձնէ մենութեան յարուցած ձանձրոյթը:

Ժամերով կը զբաղիմ որբերուն հետ: Ազգային սլատմութենէն զատ ստանձնած եմ բարոյախօսութեան և

երաժշտութեան դասերը. անօգուտ չեն անցնիր ժամերս, յաճախ դասախօսութեան ատեն խանդավառութիւն մը կը դունաւորէ սովորաբար տմոյն և անկարելի զէմքս:

Իրաւ չի խաբեմ ինքզինքս, առանց սեւ, թնճուկ մօրուքիս, դէմքս ատի մը անդամ չէ և մոխրականաչ մորթս զիս չի ճանչցողներուն վրայ լաւ տպաւորութիւն չընէր:

Կ'երեւի բացառութիւն մըն եմ վարդապետներուն մէջ՝ որոնք ընդհանրապէս գեղահասակ ու գեղադէմ են. փո'յթս, հոգիս իր գեղեցկութիւններն ունի և միտքս չնորհները:

Խանդէ վայրկեաններուս կը մոռնամ աշակերտներու քով գտնուիլս ու երկարօրէն կը խօսիմ. իմ վտիտ կուրծքիս համար վատնում մըն է ըրածս, բայց երկար ատենէ ի վեր հոծ հաւատացեալներու ներկայութեան քարոզելու հաճոյքէն զրկուած եմ: Պոլիս ամէն քարոզիս՝ դովեստի տարափներով կը չըջապատուէի ու կիրակիներս կ'անցնէի այն տեսակ մը գինովութեան մէջ՝ որ աշխարհը կը դեղեցկացնէր աչքերուս, տենդալի սիրտս բարի կ'ընէր, լեցնելով զայն նոյն իսկ չնչին բաներու սիրով:

Կը հասկնամ զիս հոս. կ'ըմբռնե՞ն տեսութիւնները որոնցմով մեզ մարդեց Տուրինեան սրբազանը:

Ինչ որ ալ ըլլայ, եթէ բոլորովին ալ չի հասկնան զիս, իմ եռանդս իրենց կրնայ հաղորդել իմաստներուս մէկ մասը. կը տեսնեմ խելահասներուն համակրական և ուշիմ նայուածքը, յափշտակութիւնը փոքրերուն:

Այսպէս կ'իյնան մարդիկ. լաւազոյն միջավայրի մը մէջ իրենց կարողութեան մշակումն ու քննադատութիւնը զիրենք պիտի բարձրացնէր, մինչ գոհացող, մտաւորապէս աղքատ չըջանակի մը հիացումը զանոնք կը կասեցնէ,

ձգելով ինքնագոհ անփութութեան մէջ՝ որ անհատին մահն է:

Խեղճ Արտակ, թերեւս քեզի ալ վերապահուած է նմանօրինակ ասպաղայ մը. Վանքի մը անկիւն որբերու, դեղջուկներու և քաղքենի ուխտաւոր տափակութեանց մէջ պիտի քաւես մեղքը զոր դործեցիր ընդունելով այս ասկերախտ պաշտօնը. ու օր մը երբ ազագու՛ն անդամներդ պարարտանալէ վերջ կ'թոտին, երբ ծերութիւնը ձիւնէ մաղերուդ և մօրուսիդ ալ վրայ՝ այն ատեն պիտի խորհիս՝ թէ ընկերներէդ նուազ օժտուածներն իսկ քենէ ընտրեալ եղան, բարձրանալով դիրքի ու աստիճաններու:

Հեղինո՛ղ է բաղդը, կրնայ հասնիլ օրը երբ թափօրի մը մէջ դողահար հետեւիս անոնց փառաշուք հանդերձանքին ու քայլերուն, նուաստութեան և ամօթի խարանը ճակտիդ: Այն ատեն պիտի հասկնաս թէ ի՞նչ ըրաւ Վանքը քեզի. ահա հոս է վանահօր օրինակը:

Չափազանցութիւն այս բոլորը. հոս երկար չեմ կրնար մնալ, պիտի հետեւիմ ձգտումներուս, կարողութեանս թելադրանքին, սրտիս՝ որ փառասէր է ու կ'ըսէ «Նուիրապետութեան աստիճանները կրնան բացուիլ առջեւ»:

Արդեօք ի՞նչպէս պիտի տայի անդրանիկ քարոզ մը սպտրիարքութեանս առաջին կիրակին: Սիրտս կը տրոփէ: Ծովածաւալ բաղմութիւն մը ժամուն մէջ՝ ուր ձայնս կամարներուն տակ թեւ առնէր և պայթէր ալեծածան զանդուածներուն վրայ:

Կը սիրեմ Տուրինեանի խօսքին խորութիւնը, բայց կը նախընտրեմ Օրումեանի պարթեւ ձայնն ու հռետորի շարժումները: Ձայնը, շարժումը ու մտածումի արդաւանդ հոսումը պէտք է զիրար լրացնեն:

Այս ո՛րքան ծիծաղելի եմ ես ինքս իր մէջ. թերեւս ամէն վարդապետ ալ այնպէս է, կամ նոյն իսկ ամէն մարդ:

Ափիոնամոլներու կը նմանիմ՝ որ ցնցոտիներու վրայ երկարած ծիրանի կը հագնին, ու սովահար ստամոքսով կը կարծեն բազմիւ համադամներու առջեւ:

Երաժշտութեան դասերս ալ նուազ սիրելի չեն ինձի համար. միջակ ձայն մը ունիմ, բայց ձայնազրութիւնը յղկած է դայն: Կը սիրեմ երգել. անընդհատ շարականի մը, երգի մը նազարաթը կամ սկիզբը կը ծամեմ: Երգը ուրախութիւն չի տար ինձ, նոյն իսկ տխրութեան պատճառ մըն է, կամ թէ աւելի լաւ պիտի ըլլար ըսել՝ թէ որքան ալ անիմաստ, յիմար ըլլայ անոր դարձուածքը, ինձ բնական եղող տխուր հոգիէ մը կ'արձագանգուի:

Իմ երգս կը նմանի քիչ մը փապարներէ՝ ծորող ջուրին, որ թերեւս յստակ է՝ սակայն զինք չըջապատող տարրերու թխտթիւնը հաղած:

Որբերը կը տիրեն երգերս լսել. անցեալ օր սանդուխին գլուխը կարծեմ տեսայ Շուշանը, իր մայրը Անուշն ու միւս տնտեսուհին, երեւի հաճոյք կը զգան: Պ. Ալեքսանդրն ալ յայտնեց թէ լաւ կ'երգեմ:

Երգելը դոհացում է ինձ համար, տրամադրութեան համեմատ կը փոխուին երգերս. կը սիրեմ մեկամաղձոտ եղանակները մանաւանդ՝ երբ սիրոյ կարօտը իր գիրգ ամբողջ կը խողտացնէ սիրտս:

Դասերն աւարտելէ վերջ՝ կ'երթամ Վանքին մէջ հոս հոն դեգերիլ. կը մտնեմ փռատուն՝ վայելելով ծխաշունչ հացերու թթուաշ ալ մեղրալի բուրումը. յետոյ խոհանոցը կ'անցնիմ, բաւական մը խօսակցելու համար Շուշանին, Անուշին ու հօտաղներու հետ. հողա-

գործները մեկնած են իրենց գիւղերն՝ գարնան վերադառնալու համար, ագնիւ ու տխուր մարդիկ էին:

Արդեօք կը նշմարե՞ն թէ Շուշանի հոն չի գտնուած ժամանակ՝ աճապարանքով կը մեկնիմ: Ի վերջոյ, բակէն անցնելով կ'երթամ Վանքին մեծ դրան առջեւ՝ ուրկէ ձիւնին անրծութիւնը կ'երկարի մինչեւ հեռաւոր գորշ ու ցածուկ հորիզոնը: Քիւերէն սայրասուր սառի նիզակներ դետին կը սպառնան: Անանկ՝ ամէն շարժում, ձեւ, գոյն դադրած, կորած, մարած է որ՝ մարմինս պրկող սարսուռներուն ազդեցութեան տակ վեր կ'աճապարեմ, խորհելով թէ կեանքը ի կորուստ դիմած է անվերադարձ կերպով:

ԺԲ.

Յունվար . . .

Կէս օրերէն յետոյ, որբերը տնական աշխատութիւններ կ'ընեն:

Կը դիտեմ որ այս զբաղումները կը նախընտրեն. իրաւունք ալ ունին, անտանելի է իրենց դասարանին ապակիանած ու փոշիլից մթնոլորտը: Մենք կը սպաննենք զիրենք:

Տեսնելու բան է ի՞նչ ժրութեամբ կ'աւլեն նրբանցըներուն հոգի դետինը, փոշիի ամպի մը ետեւ կը ծածկուին, ու կը խնդան փոխանակ տրտնջալու. ուրիշներ խոնաւ լաթերով սառած ապակիները կը մաքրեն, մինչ ննջարաններու սառ մթնոլորտին մէջ՝ սաւաններ կը թոթ-

ւեն, կը փոխեն բարձի երեսները, վերմակները կարգի բերելու կ'աշխատին: Տեսակ մը տաժանակիր աշխատանք է աքսորանքի այս բերդին մէջ՝ որբերուն կատարածը. ու իրաւ չա՞տ կը նմանին ցմահ դատապարտուած աքսորականներուն իրենց կնոտուած, լերկ գլուխներով, մաշած, դունատ դեմքերովը:

Միայն խաչերը գործի չի մասնակցիր, մէկ երկու աշխատանքէ փախ տուած ծոյլերու հետ: Կը կենան պատուհանի մը առջեւ կծկտած, սարսուհար, կաս կապուտ դէմքով մը դիտելով միջոցը՝ ուրկէ կապոյտը վտարուած է ամխներէ ի վեր: Թերեւս պարզ երկինքի մը վրայէն սահող ոսկեգեղմ ամպի մը երազին անձնատուր կ'ըլլան:

Ի՞նչ դիտնամ. հապա ինչո՞ւ դիտել այս միօրինակ, ձանձրալիօրէն սպիտակ ու սառ միջոցը. կարելի է նաեւ վանքէն մեկնող ու հեռաւոր տեղեր տանող ազատ ճամբաները որոնել ձիւնին տակ...

Կան որ կը նախանձին խաչերին անդործութեանը. չեմ յուսար որ դործին ծանրութիւնն ըլլայ ատոր պատճառը: Մանասէն կը պոռար այսօր.

— Դուն ինչո՞ւ չես աշխատիր...

— Քեզի ի՞նչ...

— Ի՞նչ ըսել է, վերի արտին ցորե՞նն ես... մեզի պէս մէկը...

Յակոբ, այն որ շատակեր է արտակարգօրէն ու կը նիհարնայ, կ'աւելցնէր.

— Հարուստի տղայ է... քիպիր...

— Հիմա ամեննիս ալ հաւասար եղանք... ան հարստութիւնը հորին մէջ ինկաւ... ա'ռ սա աւելը, հա՛ սանկ... ասոր քիչ մը երես կուտան, վրայ կը բերէր փոշիներու ետեւէն հասնող ձայն մը:

Զիս տեսնելով լռեցին. այդ միջոցին Պ. Ալեքսանդրն ալ եկաւ:

— Պ. Ալեքսանդր կ'երեւի որբանոցի կեանքը չար կը դարձնէ տղաքը:

— Եթէ կարենայի քակել կուտայի ասանկ հաստատութիւնները. լա՛ւ է բոպիկ, քաղցած իրենց ծնողքին քով մնային, քան վանքերուն, կամ որբանոցին մէջ քայլ-քայլուէին:

Յետոյ պատմեց այն ամէնը՝ որոնց ականատես կ'ըլլար. տղաքը վատուժ էին, բարոյապէս անմխիթար. հայհոյանքը բերնի ծամոց ըրած, կոպտութեան հակած, վիճասիրութիւնն ու քինախնդրութիւնը օրէ օր աճելու վրայ:

Իրենց մէջ կը մեծնար այն որդը՝ որ մարդը ձեռքն ինկածը խածնելու, ծռելու, քանդելու հաճոյքին կը մղէ: Տղոց մէջ կը տարածուէին նաեւ դադտնի մոլութիւնները, զորս ձանձրոյթն ու միօրինակութիւնը կրնան ստեղծել:

— Աշխարհքէն վրէժ պիտի լուծեն այս որբերը օր մը անոր մէջ իյնալով:

Խաչերին վրայ ալ անդրադարձանք:

Առաջին օրերու հեզ տղան չէ ալ, ստել սկսած է. դասերը չի պատրաստեր, դիրքերը, քանի՞ հատ ունի որ, կորսնցուցած պատրուակելով: Շարաթ մը առաջ պատուած էր տետրակները ու դացեր էր Ալեքսանդրին բողոքելու. իսկ դիրքը տախտակամածին կոտորուածքէն ներս սահեցուցեր էր տակաւին երէկ:

— Մինչեւ վերջ պնդեց թէ Արամը, իր խաղընկերն էր նետած, աւելցուց ուսուցիչն:

— Ամէնէն սիրական զբաղումնին, յարեց Պ. Ալեքսանդրը, հայրենիքի վրայ խօսիլն է: Պարապուրդի ատեն,

գիշերները քնանալէ առաջ անպատճառ հայրենի յիշատակ մը կը քրքրեն:

Այն ատեն է որ կը հանդէին, քաղցր ու մարդկային կ'ըլլան. դուրգուրալի բառերով կ'որակեն զիրար:

— Ձէ՞ աղբարիկ. խաղողը հավանք եղած քուրսուկն վրայ կը կախէին, բերնիս ջուրերը կը վաղէր...

— Մեր պարտէ՞ղը Նրուանդս. թուրի ծառե՞րը հապա. վարէն գետին ձայնը կուգար...

— Մեր տան ճամբուն վրայ փշատները դարնան անուշ կը հոտէին. ճերմակ ուլ մը ունէինք կը յիշե՞ս... կ'աւելցնէ ուրիշը:

— Ծնունդի գիշերուան պտոյտնի՞ս՝ թաղէ թաղ...

— Խենդ Ակո՞բը տղաք:

— Ի՞նչպէս ետեւնուս քար կը հասցնէր, խօսք չէ...

— Քիւրտերը լերան ճամբով եկան...

— Եկեղեցին այրեցին... հայրս ան ատեն ձեռքը ծունկերուն դարկաւ...

Բոլոր անշունչ իրերուն վրայ կը խօսին, բայց չեն խօսիր մօր, քրոջ, եղբայրներու վրայ՝ դանոնք երազելով կը գոհանան:

Վանքի մը առանձնութեան մէջ ամօթալի պիտի ըլլար անոնց անունը տալ:

Այսպէս ժամերով անկողինէ անկողին կը ձգուի յուշերու տրտում հիւսքը, մինչեւ որ յուզուին ու քնանան: Առտուն երազնին կը պատմեն, տան կապուած երազներ ընդհանրապէս:

Ասոնք աղէկ նշաններ չէին. մեկնեցայ յուսաբեկ տրամադրութենէ մը տարուած. այս կեանքը յոռետես ու վայրի կ'ընէ հոգին, ես ալ թերեւս քիչ ատենէն պիտի զգամ իր ծածուկ աւերները իմ վրաս...

Վեհարան տանող սանդուխին վրայ գտայ Վանահայրը, որ ծառային հետ կատակելով կը խնդար, երանելի՛ր ասուշ: Միասին սենեակ մտանք. դադջ մթնոլորտը մեղմեց սարսուռս, տալով գոհունակութիւնը մարդու մը՝ որ ծանր տաղտուկներէ կ'ազատի:

Վանահայրը զբաղելով գոյգ տատրակներուն հետ, գուարճալի խօսակցութեան մը ձեռնարկեց:

Խորունկ մը կը շնչէր, կը Ֆշար, կը հազար փոխն ի փոխ ու կը թքնէր մեծածաւալ կապոյտ թաշկինակին մէջ:

Մինչ ան կը խօսէր, նիւթն անդամ չեմ յիշեր այնքան չէի զբաղեր իր խօսքերով, ես կը դիտէի հրաշալի անասնիկները. անոնց մութ կարմիր թաւեայ աղուափետուրէն յարատեւ ծփանք մը կ'անցնէր, և խոր ալ կարծես հեռաւոր փրենց մշջիւնին կ'ընկերանար շնորհալի գլուխներու ճօճումը, այդ շարժումով տատրակներուն ցայտուն կուրծքը կը հազնէր զմրիւթի, ամեթովսի երանգները:

Անոնց տեսքը ինծի յիշեցուց տաճիկ այն հոյակապ հանրմները, որոնք Պոլսոյ կամուրջէն կը քալեն աստուածունհի վայելչութեամբ:

Տէ՛ր Աստուած սնտի խօսքերու ի՞նչ առատութիւն այս մարդուն քով, ու միշտ նոյն լեցուած կուրծքի խժուրը, նոյն սուրող հեւքը, նոյն շառաչուն հազն ու թուրք բառերուն ընդմէջ:

Չեմ դիտեր ուրիշ ուր, մէկէն Խրիմեանի վրայ խօսք բացաւ:

— Սա մարդը անիծեց ազգին խերը, ու հաստ ցուցամատը երկարեց Հայրիկի պատկերին:

— Ինչո՞ւ, հարցուցի դարմացմամբ:

— Ան էր որ հերիսան երկաթէ շերեփով խառնել սորվեցուց Հայ ազգին... հետեւա՛նք...

— Յեղափոխութեա՛ն կ'ականարկէք Հայր Վարդան:

— Հրամե՛ր ես...

— Յեղափոխութիւնը անհրաժեշտ էր եղաւ:

— Ատոնք նորահասներու բերնին ծամոց խօսքեր են:

— Հիներն ալ հին միտքով կը դատեն:

— Մեր ազգը թուրքին հողին վրայ կ'ապրի. անոր հպատակ, ծառայ է: Առած մը կայ Վարդապետ, հիները ըսած են «Այն ձեռքը որ կտրել չես կրնար, պա՛գ ու ճակատիդ տար»:

— Ազգերն առանց յեղափոխութեան չեն կրնար ազատիլ. ազատութիւնը նուէր չի տրուիր, կ'առնուի. ըմբոստութիւնը նուիրական բան է:

— Հայը անկարող ազգ է, տկար է, Քեոիին ազգական չէ, ուժ չունեցողը տեղը կը նստի...

— Ազգը ստիպուած էր ընելու ինչ որ ըրաւ...

— Հիմա ալ միջոց թող գտնէ որբերը պահելու, անոնց տէրտը մենք կը քաշենք: Ինչ որ է՝ թող ողորմիս տան մեռելներուդ Վարդան. ես փրկեցի աս Վանքն ու քաղաքը թալանէ: «Ձի կտրուելիք ձեռքը համբուրելու է» ես ատանկ կ'ընեմ, այսչափ. հերիսային շերեփով մեր դլուխը կտորեցին... Դուն ալ հիմա ձեռքդ դլուխդ կը զարնես Մկրտիչ, բայց անօգուտ...

Հասկցայ թէ ինչ եսական տեսակէտէ մը կը դատէր այս բոլորը: Քաշուեցայ խուցս:

Գիշերը մութին մէջ, մենութեան հետ դէմ առ դէմ, վերմակին տակ թաղուած, երկարօրէն անդրադարձայ վանահօր խօսքերուն վրայ:

Վանահայրը իրաւո՞ւնք ունի արդեօք, յեղափոխու-

թիւնը պէտք չէ՞ր փորձեր Հայերու հողին: Բայց բռնութիւնը գլխակից մարդուն մէջ ըմբոստութիւն միայն կրնայ հանել: Յետոյ ականարկութիւն ըրաւ Պ. Ալեքսանդրի մասին ալ, կ'երեւայ անոր դասախօսութիւնները կը լրտեսէ. զգացնեմ իրեն որ խոհեմ ըլլայ: Պոլիսէն լաւ լուրեր չեն գար. նամակէ մը կ'իմանամ թէ լրտեսութիւնը, հետապնդումները, կապանքն ու գաղտնի մահացումները չափ չունին: Ա՛հ դժոխսային երկիր, ուր սիրտը երբեք պիտի չտեսնէ արդար զգացումներու ծլիւն ու միտքը՝ ինք իր մէջ անգամ, ազնիւ ու ազատ բաներու հակելու երկիւղը պիտի ունենայ:

Ես կը սոսկամ Տաճիկէն ու մանաւանդ իր արդարութենէն...

Վանքի գիշերներու դադաղին մէջ՝ ուր մենութիւնն ու լուծութիւնը դիակի մը նման կ'իշխեն, ցուրտին հետ ես կը դողամ այս մտածումներով: Երբեք քաջ չեմ եղած արդէն:

Լքելով այս վրդովիչ դադափարները, դոցեցի լայն բացած աչքերս և ընդհուպ կարմրադոյն տատրակները տեսայ. յետոյ կամուրջէն թրքուհիներ կ'անցնէին. խորհեցայ Շուշանին վրայ... ջերմութիւն մը ազդերուս երկայնքին խաղաց ու հեշտութեան բուռն զգայութիւնովը ցնցուեցայ:

Միշտ աւելի և աւելի մինակ կը դգամ ինքզինքս...

Հազիւ չորս օրէ ի վեր ելած եմ անկողնէս, ուր կողատապը զգետնած էր զիս ամիսէ մը ի վեր: Բարեբաղդաբար կարելի եղաւ բժիշկը կանչել քաղաքէն: Իր յայտարարութեանը համեմատ հիւանդութիւնս թեթեւ էր, բայց ճղճիմ կաղմուածքս ուժեղօրէն ցնցուեցաւ անկէ: Հիմա պէտք է զգուշանամ ցուրտէն, խոնավութենէ և յուզումներէ: Ի՞նչպէս պիտի կրնամ...

Հանգիստը անհրաժեշտ է ինձ՝ ապա թէ ոչ կրնան տակաւին անանկ հետեւութիւններ դալ՝ որոնց վրայ խորհելու իսկ կը վախնամ: Հիւանդի մը համար յոռետեսութիւնը լաւ չէ. արդէն ստոյգ մահէ մը պրծիլս, համեմատաւոր առողջութիւնս կ'երջանկացնեն զիս. յոգնած եմ, ճիգի ու մեծ շարժումներու անկարող, բայց երանական, ազնիւ անդորրութեան մը մէջ կ'ապրիմ:

Հիւանդութեանս սկզբի օրերուն յուզումը, տենդն ու դառանցանքը — իր սաստիկ շրջանին, դեղերու դառն համը, հոտը դարչելի, մօտս շարժող դէմքերն ու խուցիս անսովոր երեւոյթը յիշելէ աւելի կ'երեւակայեմ. աննիւթ, աղօտ կ'երեւան իբր երկար երազի մը շփոթ հանգրուանները:

Բանէ մը չեմ խռովիր. զարմանալի՜ վիճակ. իմ դիւրաւոյց հոգիս անտարբեր հանդիսատեսը կը մնայ իրերուն, մարդոց ու անոնց խօսքերուն, իբր թէ երբեք լսած չըլլայի զիրենք, կամ անոնք ինծի խօսած չըլլային:

Կուգան բաներ կ'ըսեն, նոյն իսկ գուրգուրալից բառեր կը բերեն, ազնի՛ւ մարդիկ, յանձնարարութիւններ կ'ընեն առողջութեանս ի նպաստ, ես կը նայիմ իրենց,

այսչափ. չեմ գիտեր հիւժած ակնարկս բան մը կը խօսի՞ անոնց: Յաճախ բառերը կ'անցնին ինչ ներս, բայց արձագանդ չեն գտներ. բան մը չ'արթննար մէջս, հետեւաբար ոչինչ կը մարի:

Իրերուն ու առարկաներուն կը նայիմ անոնց երբեմնի իմաստը առանց ըմբռնելու. թերեւս վիճակներու յետին կարելիութիւնն է աս. մարդուն երանութիւնը:

Այո՛ յառիւ, տեսնել, վայելել անշահախնդրօրէն, անասնօրէն, առանց իր անձէն բան մը հագցնելու աշխարհին: Զարմանալի է որ դատողութիւնս կը գործէ ու կը զգամ վիճակիս անսովորութիւնը...

Երէկ առաջին արեւն էր որ տեսայ, դարնան նորընծայ ժպիտները զգացի:

Քանի մը անգամ դացի պատուհանիս մօտ նստիլ, ուսերուս ցիւխի մը և ծունդերուս վրայ վերարկուս ձգած, վայելելու համար սարսափելի և երկարատեւ ձմրան մը ու հիւանդութեանս ոգեվարին հաճոյքը:

Բարեկենդանը անցեր է արդէն. երէկ Ալեքսանդրը կ'ըսէր թէ անհաճոյ տօներ էին զայն, գրեթէ տխուր. պատճառը հիւանդութիւնս էր անշուշտ: Խեղճ մարդիկ ու մանաւանդ ապերախտ վայր՝ ուր մէկու մը տկարութիւնը միւսները կը զրկէ օրինական ու անմեղ հաճոյքներէ:

Այս յարակից կամ անկապ մտածումներն ու պատկերները անանկ անձիգ ինքնեկութեամբ մը կ'անցնին մտքէս, որ կարծես թէ այդ բոլորը մտածումէս ու իմ զգացումներէս օտար տեղէ մը դային, իբր հանգրուան գտնելու ուղեղս՝ և նոյնհետայն իսկ շարունակէին իրենց ճամբան:

Արեւը բաւական է սակայն. արե՛ւը: Ան ձիւնի լայնածիր տարածութեանց վրայ ադամանդի բիւրաւոր

գլխարածարծ ու յանկարծաչջ կայծեր կը վառէ, մինչ երկինքը տակաւին կը պահէ վախի պէս մութ բան մը իր կապոյտին մէջ, մերժելով ճառագայթներուն ջերմութիւնը:

Հնաւուրց՝ այլ կորսուած սիրելի, արե՛ւ, գլթութեան պէս արդար ու մայրական, հիմա գիշերն ալ քեզ կ'երագեմ...

Երբ ձիւնի շողուն անբծութենէն պարտասին աչքերս, կը դոցեմ դանոնք ձեռներս ծունդերուս վրայ լքելով: Ան ատեն պղտիկ ու հեշտին սարսուռի մը հետ դադլութիւն մը ճակատէս կը սահի այտերուս, յամբօրէն կաթելով մօրուքէս մէջ. յետոյ կը ծաւալի դէպի ուսերս ու իրանիս վրայ, մինչեւ ընդարմացած ծունդերս: Այդ անդորրի բոպէներուն է որ Շուշանը կը տեսնեմ հրաշէկ կոպերուս առջեւ, հպարտ ու գեղեցկօրէն վայրի: Ձեմ յուզուիր, ինչպէս երբեմն. գեղեցկութեան գերագոյն վայելումն է իմինս, գեղեցկութիւնը գեղեցկութեան համար... այսօր միայն, անգամ մը դողացի կարծեմ:

Հիւանդութեանս երբ մայրը բացակայ էր քովէս, զինք կը տեսնէի սնարիս մօտ, աչքերուս ջերմին մառախուղին ընդմէջէն: Քանի մը անգամ գեղերը կարծեմ իր մատներով երկարեց բերնիս: Անխօս, հաճոյակատար ու հրեշտակային սպասարկու մը եղաւ Շուշանը հիւանդ Արտակին:

Այս բոլորը ի՞նչպէս կրնամ խորհիլ առանց բարախումբին, որ սովորական ատեն մը սիրտս կրնար խորտակել, երբ անոր փոքր մէկ հպումը՝ բոց մը կը բարձրացնէր հոգւոյս մէջ: Ես կը նմանիմ գիտունին որ իր անդամներէն մին փորձարկումի կ'ենթարկէ՝ սառն ու անփոյթ...

Յիմա՛ր ես Արտակ, այս հիւանդութիւնը քու փրկութիւնդ եղաւ: Իրաւ՝ Շուշանին հանդէպ զգացածս սովորական բան մը չէր, սիրոյ սկիզբ մը կը ստեղծուէր: Իսկ հիմա՝ լաւ է եղածը. լաւագոյն է միշտ անտարբեր մնալ... նոյն իսկ անկարեկիր:

ԺԴ.

Մարտ . . .

Կադդոյրի շրջանին մէջ եմ:

Տակաւին անհետացած չեն թոքային վարակումի մը մասին ունեցած կասկածներս, մանաւանդ ձախ թոքս կը վախցնէ դիս. երբեմն սուր ցաւեր կը զգամ հոն: Բայց՝ վերահաս դարունը, մանաւանդ ամրան օրերը վստահութիւն կուտան ինծի:

Առաջին օրերու յոգնաբեկ վիճակը չունիմ. զարմանալի և հեշտին վիճակ՝ որ մարելով Փիզիքական բոլոր ուժերու կենսունակութիւնը, կեանքէն կը գատէր դիս, միտքս անբացատրելիօրէն ջերմ մշուշի մը տակ ծածկելով, որուն մէջէն ինձ ամէն բան յամբօրէն կը ժպտէր կամ ես կը ժպտէի անոնց՝ ու իմ ժպտս ոչինչ կրնար բացատրել:

Հիմա ուժերս կը վերանորոգուին. արդէն կրնամ քիչ մը պտտիլ հոս հոն, յամբօրէն ու գինովի մը տառա-նումով: Շարաթէ մը ի վեր բանտուած սենեակիս մէջ, լուսամուտէն կ'ընդունէի հետզհետէ ճշդուող և կենսալի զգացումները՝ որոնցմէ զրկուեր էի:

Հակառակ երբեմնի ձանձրոյթիս, հիմա հաճոյքով
կը դիտեմ Վանքին բոլոր անխօս և տրտմալի խուցերը,
հիւզեցւոյն դով ու խոնաւ գաւիթը: Խոհանոցն ու զոմե-
րը, նոյն խակ դերեղմանատունը, որուն ձիւները գրեթէ
հալեր են, զուարթութիւն կուտան ինծի: Երբեմնի այս
մեռելութիւնը որուն Վանք կ'ըսեն, հիմա կեանքի մասին
կը խօսի հետո... Ամէն ճշմարտութիւն յարաբերական
է կ'ըսէր Տուրինեանը...

Այս առտու առաջին անգամ ըլլալով դացի որբե-
րուն. խանդաղատանքով ընդունեցին զիս. մանաւանդ
Խաչերը երկար նայեցաւ դէմքիս իր գորշ և տրտում աչ-
քերով: Այդ տղան ինծի թուեցաւ արծաթ կանդեղի մը
ոսկի բոցը, որ կը հիւծի խորանին սեւ մէկ անկիւնը և
որ ընդհուպ խաւարին մէջ պիտի լուծուի:

Չեմ գիտեր ի՞նքը կարեկցութեան արժանի է թէ
ես. ես նուազ հիւծուած չեմ: Թերեւս երկուքս ալ գութի
արժանի ենք, բայց մարդ միշտ տրամադիր է իր անհա-
տական թշուառութիւնը ուրիշներէն թեթեւ տեսնելու:

Միւսներն ալ նուազ սրտաշարժ չեն. երբեմն նուազ
դունատ էին. խակ զգեստնին, ա՛ն մի հարցնէք, ալ կար-
կըտան չի վերցներ, հագածնին ալ կօշիկ չէ: Ի՞նչպէս կը
համակերպին այս բոլորին, չէ սակայն, չթունքնին ծալք
մը առած է, այդ ծալքը միայն խուլ դժգոհութիւնն ու
ձանձրոյթը կրնան շինել:

Ղրկուած նուէրները սպառեցան, գաւառը օգնու-
թեան չի կրնար հասնիլ, իր միջոցները հատան. պատ-
րիարքարան դրուած թուղթերը ասպարէլն կ'անցնին:
Ո՞ր մէկուն հասնի խեղճ պատրիարքարանը: Միւս կողմէ
կը լսեմ թէ պատրիարքը խնջոյքէ խնջոյք կը վազէ:

Ինչո՞ւ Պոլիս չըլլայի, գրչի երկու գօրեղ հարուածով
քանդելու համար այդ ունայն փառասիրութիւնը:

Որբերուն քովէն վրդովուած սրտով վերադարձայ:
Գործը պիտի քայքայուի, երկար չի կրնար տոկալ: Եթէ
այդքանո՞վ վերջանայ... Թէեւ ողբալի վախճան մըն է:

Մահուան մը նախազգացումն ալ կ'ունենամ յա-
ճախ: Միշտ ասանկ եղած եմ, չուտով յուսահատութիւնը
կը գտնէ զիս և առաջին օրերէն խակ վարժուած եմ սեւ
կէտ մը տեսնելու:

Բայց պարապ բան մըն ալ չէ նախազգացումը, ան
ճակատագրին դրօշակիրն է, աղբարարը, ես չեմ հաւտար
ճակատագրին, բայց... Պէտք չէ ասանկ յուզումներու
տամ ինքզինքս, արդիւնքը բարերար չըլլար, մանաւանդ
արդէն խակ քանի մը օրէ ի վեր տրտմութիւն ու ձանձրոյթ
կը զգամ ու անոնց հետ՝ Շուշանը տեսնելու փափագ մը:

Այս առտու դարթօնքիս, աւելի բուռն կերպով
լեցուցեայ այդ զգացումներով:

ԺԵ.

Մարտ . . .

Ա՛հ միաժիտ եմ, անմի՛տ մը որ կորուստի կ'եր-
թայ...

Հիւանդութեանս հետեւող քանի մը օրերու անզգա-
յութիւնը՝ ինծի կարծել տուաւ թէ ամէն բան վերջացած
էր և թէ պիտի դադրէին առաջին խակ օրերէն մէջս ծլող
կասկածելի համակրութիւնները, որոնք սիրոյ կրնային

յանգիւ: Սիրոյ մը նախագագոսմն ունէի, բայց կը մեր-
թէի ճշմարտութիւնը ըսել ինքզինքիս:

Հիմա Շուշանը կը սիրեմ ես...

Բայց իրօք սիրոյ մը իրականութիւնը փլած է վրաս,
թէ չքեղ՝ այլ վաղանցիկ ուրուանկարն է անոր:

Պուլիս՝ քանի մը աղջիկներու համակրած եմ, սակայն
այդքան առաջ չեմ կրցած երթալ. սիրոյ սլոուդը, որ
չատ քաղցր ու դառն է կ'ըսեն բանաստեղծները, չեմ
ճաշակած ես:

Բայց ահա կը դգաս անոր առաջին քայլերը սրտիդ
տրոփիւնին մէջ Ա'րտակ...

Շուշանը հիւանդութեան ծառայեց ինծի, հրեշտա-
կի դեր կատարեց. իրեն ի՞նչ կրնայ նուիրել վարդապետ
մը՝ երախտագիտութենէն դատ:

— Սի'րտը... կ'ըսէ սիրտս:

Անիծուած է կուսակրօնին սիրտը. չոր պիտի մնայ
ան կեանքի աւիչէն զրկուած ոստի մը պէս: Ոստը կրնա՞յ
ծաղկիլ. պէտք է ծաղկիլ... Բայց՝ այրելու յարմար է:

Սրտիս մէջ կայծ մը ինկած է, ոստոստուն, ման-
րիկ, մրկող կայծ մը. բա՛ւ է. անիկա կրնայ հրահրիլ,
մեծնալ, մոխիւրի վերածելու համար դիս:

Պիտի գօտեպնդուիմ սակայն. կիրքը սկզբնական
սաղմին մէջ խեղդել առաքինութիւն է, ու ես առաքինի
ըլլալ պարտական եմ ամէն բանէ առաջ:

Լա՛ւ է Շուշանին երախտագէտ ըլլալ. դադտնօրէն
կամ հագիւ մատնող ժպիտներով հասկցնել իրեն մաքուր
սրտի մը մաքրագոյն շնորհապարտութիւնը, բայց՝ ան-
յայտ ու ծածուկ ապրող զգացումը ցեխի չափ անարթէք
է կ'ըսեն, ու մանաւանդ՝ տիւր չէ՞ երախտագէտ ըլլալ

երբ սէրը կ'արհամարէ զինք, ու ոստիւնով մը կրնայ
խեղդամահել, սրտին մէկ դժխեմ անկիւնը:

Հիմա սա վայրկեանին, նորէն յամրօրէն բան մը կը
բարձրանայ մէջս. ան կը բարձրանայ ու ես կ'ընկղմիմ.
Իր դառնահամ ու յորդող կոհակէն կը վախնամ ես. իր
ժպիտը սիրոյ ժպիտին կը նմանի, անոր նման անծանօթ
է ինձ, ահարկու այլ մտերիմ...

Կը դառնամ ետիս, տեսնելու համար մէկը. ոչ ոք
կայ թափուր ու լռին սենեակիս մէջ. սրտիս բաբախումը
եթէ դայն չի լեցներ, սակայն ուժգին կը թափահարէ
ալանջներուս առջեւ: Ու մինչ կը հարցնեմ՝

— Ո՞վ կը փնտռես մենաւոր ու տառապեալ հոգիս:
Կ'ըսէ էութիւնս՝

— Շուշանը... Շուշանը...

Այո՛, Շուշանը, յիմար վարդապետ...:

Կողս մխրճուող ցաւի մը հետ, երկար ատենէ ի վեր
առաջին անգամ ըլլալով արտասուելու պէտքը կը
դգամ...

Ձգե՛մ դրիչն ու իյնամ մահիճիս վրան...

ԺԶ.

Մարտ . . .

Անցեալ օրուան յուզումս սուղի նստաւ ինծի.
առողջութիւնս դէպի ետ շարժում մը ունեցաւ: Ձախ
թոքս աւելցուց իր պարբերական ցաւերը. երբեմն դի-
չերները քրտինքի բարակ, գաղջ և մածուցիկ խաւ մը

մարմինէս կ'առկախուի, մինչդեռ անողոք հագ մը կողերս
կը ցնցէ:

Թոքախտի սկզբնաւորութիւնն մըն է արդեօք: Միշտ
այսպէս կը խորհիմ, ու ամէն անգամ ալ վրաս կը խնդամ.
կասկածի բոյն մըն ես Արտակ:

Բայց ի՞նչ կրնան ըլլալ այս տանջող հագն ու քրք-
տինքը, յաճախակի կողի ցաւերը: Բժշկարանի մը մէջ
կարգացեր եմ որ ատոնք թաքախտի նշաններ են. բայց
կան ջղային հագը, ջղային կողացաւերն ու քրտինքը:

Բան մը ճշդեւ չեմ կրնար. թող ժամանակը տայ իր
որոշումը...

Օդերուն գեղեցկութիւնը կրնայ փութացնել կաղ-
դոյրս: Արդէն Մեծ Պահոց վերջին օրերը կը համրենք,
գարունը սկսած է ժպտիլ թաց և երկնող հողին, երկնից
կապոյտներուն ու արեւին:

Սալորենիի ու ծիրանին մօրճերը կը պտելին:

Պ. Եղիազարը ըսաւ թէ կռուկները անցեր են,
արագիւններն ալ քանի մը օրէն կը հասնին:

Այս ամէնը ես չեմ ընդունիր մահուան ճանկերէն
ազատած հիւանդներու նման իբրեւ գերազանց պարգեւ-
ներ, որովհետեւ՝ տխուր եմ...

Կարծեցի թէ հիւանդութիւնս տարած էր Շուշանի
հանդէպ իմ տածած զգացումներս, յետոյ կաղդոյրի օրե-
րու մոռնալ կարծեցի դանոնք: Սխալած եմ, չարաչա՛ր
սխալած, որովհետեւ անցեալ օրուան արցունքներս ալ
բարւոքում չի բերին ինծի:

Մէջս հիմա աւելի ամուր է այն բանը՝ ուրկէ կը
վախնամ: Տէր Աստուած, Սո՛ւրբեր, ես կը սիրեմ Շու-
շանը...

Երբ դառնօրէն սիրոյ կը նայիմ, կ'ուզեմ գինք

վտարել, խեղդել արհամարհանքիս տակ, ան կը ժպտի
Շուշանի բարկօրէն ծաւի աչքերով:

Մէ՛ր, աղէտ կը թուիս ինծի. ես քեզ սահմանել չեմ
կրնար, պիտի չի կրնայի նկարդ յօրինել այլ կը զգամ
քեզ, կը հոտոտեմ ու սիրտդ ուժգնօրէն կը տրոփէ որով-
հետեւ դժխեմ մատնութեան օր մը հոն մտար:

Ահա կը հեւամ ես. ի՞նչպէս մարել տենդը ազազուն
էութեան մը ծոցը:

Կ'ուզեմ մոռնալ ամէն բան. փորձեր կ'ընեմ ուրա-
նալու Վանքը, Շուշանը, իր սէրը:

Իրաւ երբեմն սուղուելով մտածման մը մէջ, ան-
դորրութեան կը յանձնեմ հողիս, բայց խենթի պէս
կ'ոստնում տեղէս յանկարծ: Բան մը կուգայ արթնցնել
դիս. անիկա Շուշանի խռովիչ պատկերը չէ միշտ, հապա
անբացատրելի էութիւն մը որ մէջս է, ընկեր քայքայուաւ
կազմուածքիս, պահակ մը՝ որ կը յակնէ դիս անմոռնչ,
թոյլ կուտայ մոռացումի խաբէութեան վայելքն ունենալ
ու մէկէն պոնդի հարուածով մը կը հրաւիրէ դիս սիրոյ
տառապանքին:

Ամէն ջանք ապարդիւն է ալ ինծի համար: Ես ձգեր
եմ զբաղում, դործ՝ ու իր ստուերին նման Շուշանին կը
հետեւիմ...

Բայց իրօք սէր մըն է ունեցածս. տարակոյս մը
կ'առնէ դիս երբեմն: Առաջին անգամն է որ ասանկ բռն
զգացումի մը կը հանդիպիմ, հիւանդութեանս ախտաժէտ
արդիւնքներէն մէկն ըլլայ գուցէ, դիւրանցիկ բան մը:

Կը յիշեմ որ Վէրթէրը կարգացած եմ աշակերտու-
թեանս շրջանին. Վէրթէրի զգացումներուն յար և նման
են իմիններս. Վէրթէր կը սիրէր նշանուած աղջիկը...

Ի՞նչ պիտի ըլլաւ դուն Արտակ. կորստեան հովերուն գլխիկոր ստրուկ մը... դիւրախար հոգի:

Յետոյ՝ կը սեւեռիմ ժամերով: Անսովոր, ծիծաղելի այլ սարսափելի է ժամերով առարկայի մը սեւեռիլ և չի տեսնել դայն, ժամացոյցը հարցուփորձել, անոր յառիլ երկար ու չի կարենալ կարգալ ժամանակը, ուրիշներու պատահած է նմանօրինակ բան մը: Սակայն կայ բան մը, զոր կը տեսնեմ յար ու անով կը դրաղիմ... Շուշանը:

Ձայրոյթն ալ հետս է:

— Վարդապետ, հիւանդութենէդ վերջ բարկասիրտ դարձար, կ'ըսէր անցեալ օր Վանահայրը ինծի: Իրաւունք ունէր:

Խորունկ է իմ տրտմութիւնս ու բարկութիւնս սաստիկ:

Ես անձնասպանութեան դիմող Վէրթէրին կը նմանիմ ու անոր պէս կ'աճի մէջս մեղամաղձոտութեան ունայն բաղեղը:

Վէրթէր սպաննեց ինքզինք վատ օր մը. իսկ ես չունիմ քաջութիւնը մահուան նետելու ինքզինքս ինչպէս որս մը՝ դադանին առաջ...

Ձէ՛, անձնասպան ըլլալ իմ դործս չէ. անէանա՛ւ, զրկուիլ արեւէն, կեանքէն ու այրող սէրէ մը: Յետոյ կրօնականի մը անձնասպանութիւնը մեծագոյն մեղանչումն է Աստուածային օրինաց դէմ, եկեղեցիէն ալ նդովուած:

Եթէ այդպէս է ինչո՞ւ աղջիկ մը սիրել, եկեղեցին կ'արգիլէ ամուրի եկեղեցականին սէրը: Կը սխալիմ, եկեղեցին չէ. առաջին դարերուն ամուրի կրօնաւոր չի կար. յետնագոյն ժամանակի չարագործ հայրապետներն էին որ ամուրի եկեղեցականութիւնը հաստատեցին:

Մարդկային կաղմուածքին դէմ տրուած այս վճիռը կը մերժեմ ես. հիմա ատելով կ'ատեմ ամուրի եկեղեցականը: Բայց ես կամքովս ընդունեցի այս սեւերուն տակ ծածկել ամէն զգացում:

Ճիշտ չեմ խորհիւր: Պարտաւոր եմ արդար ըլլալ տառապանքիս խորութեանը մէջն իսկ:

Երբ մարդ՝ տղայ է դեռ, եկեղեցւոյն պերճանքէն կուրացած՝ անոր շքեղանքին մաս կաղմել երազէ, յանցաւոր է:

Յետոյ հազար երազներէ, փառքէ ու քիչ մըն ալ միսթիքական հոգիէ տարուած եթէ մտնէ վանական կեանքին մէջ, ինքը չէ ոճրագործը:

Պատիժը դիտակցօրէն գործուած ոճիրին փոխարինութիւնն է. քիչեր դիտակցօրէն վանք գացած են կուսակրօն ձեռնադրուելու համար:

Կուգայ վանական մենիկ կեանքը: Սուրբերու չոր հոգիներովը սնող տղան կտրուած է աշխարհի հաղորդակցութենէն: Ամէն բան կրօնի, հոգւոյ, հանդերձեալ կենաց շուրջ կը դառնայ ու անոնց սովորութեամբ՝ ուսանողը կը սկսի ակամայ ատել աշխարհը: Ահա արդէն իսկ հոգին կապտուած:

Ալ անկարելի է քայքայել տարիներէ ի վեր ստեղծուած ու սնած ազդեցութիւններն այն պահուն՝ երբ պատանին աղատ կը համարին ընդունիլ կամ ոչ՝ կուսակրօնութիւնը:

Վանքը թող չի տար քակել այն կապերը՝ որոնք մեր հոգւոյն սանձերն եղան երկար ատեն:

Իսկ երբ հաշնինք վերարկուն, ահա աշխարհի հետ դէմ առ դէմ: Իմ թշուառութիւնս այդ օրէն սկսաւ, յամալաքայլ ու ծանր թշուառութիւն մը, հիմա կը զգամ:

Երեք ճամբայ կայ մեզի, կամ չնալ այլոց կիներուն հետ, ինչ որ կ'ընեն կուսակրօնները ընդհանրապէս, այսպէս գիտեմ, կամ լքել վերարկուն, իրաւ անկարելի այլ երջանիկ յիմարութիւն կը փորձե՞ս զիս, կամ տառապիլ անօգուտ, անհետեւանք սիրոյ մը մէջ ու խորիւր մը նման այրիլ...

Ասոնք կը խորհիմ երբ սիրոս կը պրկէ:

Ան երբեմն ալ կը շոյէ զիս, որովհետեւ սիրոյ այս տառապանքին մէջ կը զգամ խիստ կարճատեւ այլ բոլուն հաճոյքներ ալ երբ Շուշան ժպտելով ինծի նայի, կամ խօսի հետս. քետոյ սիրոյ երազները այլազան են, խռովիչ...

Ահա ցնորանքներէս մէկն ալ. Շուշանը գուշակած է բան մը զգացումներէս, երբ արշալոյսին՝ ժամուն դրան կամարին տակ տատրակներուն կեր տալու պատրուակով իրեն կը սպասեմ կամ օրուան մէջ քանի մը անգամ կ'երթամ խոհանոց, փռատուն և այն տեղերն ուր կը յուսամ գտնել զինք:

Չեմ կարծեր, որովհետեւ անբիծ հոգի մը ունի. աւելի անբիծ քան անձրեւներէ սրբուած և արեգակին քաղցր լոյսէն համբուրուած երկինքի այս լիճը որ լուսամուտովս կը չըջանակուի:

Բայց ինչո՞ւ Շուշանը Վանքին մեծ դրան առջեւ երբեմն ձեռքը դունչին, հեռուները կը խորասուզի ու կ'երազէ:

Բա՛ւ է: Այս յուզումները պիտի կործանեն զիս, ուժ պէտք է փորձութեան իժին դէմ: Հիմա աղօթքս, ա՛լ զօրավիգ չըլլար ինծի. ընթերցումներու տուած եմ ինքզինքս, կը կարդամ Ս. Բարսեղի և Փիլոնի վարուց մասին ֆրանսերէն ուսումնասիրութիւն մը: Երբեմն դասերու

կ'երթամ. կը պատահի որ դասարանին պատուհանէն Շուշանը տեսնել կարծեմ, այն ատեն ձգելով դասս վար կ'իջնեմ, դեղերելու անօգուտ կերպով ամէն կողմ, պտտելու իր ետեւէն. ապա տփուոյն, յոգնաբեկ ու դողահար կ'ելլեմ սենեակս...

Դարման չունիմ. ամէն բան առժամեայ է, ես չեմ կրնար, չեմ կրնար Վանքի մը ստուերին և խոհանքին մէջ ուռճացող դեղանի աղջկան մը պատկերը աւրել աչքերէս:

Որբերուն երգը ինծի կը հասնի ահա. իմ հոգւոյս մէկ արձագանդն է ան, տրտում և յուսահատ...

Կը հագամ... երթամ սլքտկալ բակին մէջ:

ԺԵ.

Ապրիլ . . .

Նդիազարին քով միայն մխիթարութիւն կրնամ գտնել պահ մը: Բանի մը խօսքով փարատեց թոքախտի մասին սնուցած կասկածներս:

Թերեւս ծածկեց բուն իսկ իր մտածումը, հետեւաբար ճշմարտութիւնը, բայց իր խօսքերը այնքան հայրական են, աղնիւ որ չեմ կրնար ախորժ չզգալ: Անդրադարձաւ նաեւ շփոթ և մտազբաղ վիճակիս, ատիկա հիւանդութեանս հետեւութիւնը համարեց, բայց ժպիտ մըն ալ տեսայ դէմքին վրայ, իրեն համար անսովոր էր այդ ժպիտը:

Արդեօք գուշակած է հոգւոյս մէջ աճող հզօր զգաց-

ման էութիւնը: Թափանցող է Եղիազարը, բայց կանուխ է իմանալու համար իմ մէջ սնող՝ փափուկ ու թաղծաղէմ մանուկը, ան չի կրնար տակաւին տեսած ըլլալ բոցը որ կ'այրէ զիս:

Ուրկէ՞ դուշակէր. տրամահար և տմոյն դէմքէ՞ս, որ մտածումներս արտայայտելու աղէկ գործիք մը չէ. խօսքերէս, ապաքինողի մը մեղմ և անոյժ բառերէն ոչինչ կրնայ հետեւցուիլ. թերեւս՝ սեւեռումներէ ու մտախոհ վիճակէս, հիւանդութիւնս և անոր թեթեւ շարունակութիւնը՝ հազը, կողի ցաւերս կրնան պարտկել զանոնք:

Կ'երեւայ սիրահարները կասկածոտ կ'ըլլան և սովորական վիճակէ մը իսկ պատրաստ՝ զարտուղի հետեւութիւններ հանելու և տանջուելու:

Երբեմն Շուշանի պարզ մէկ նայուածքը յուսալ կուտայ ինձ... Ի՞նչ բան յուսալ՝ անոր անկարելի համակրանքը, նոյն իսկ սիրտն ունենալու յիմարական երազը:

Երանի՜ Եղիազարին. գրչագրի մը կամ փոքր նկարներու առջեւ կը մոռնայ աշխարհը, անոր յարուցած բոլոր կիրքերէն կը մերկանայ կամ թէ այդ աշխարհը կը դիտէ իմաստասէրի անշահախնդրութեամբ, ինչպէս ես կ'ընէի ապաքինութեանս առաջին օրերուն:

Աշխարհէն ոչինչ սպասելով, անոր իրերուն մասին իր դատումները ճիշդ են, թէեւ յաճախ գուրկ չեն հին դառնութեան մը տուած խորշումներէն:

Իր ներքին կեանքը՝ երփնագրութիւնները, գեղադրուած մաղաղաթն ու մանրանկար պատկերները կը լեցնեն:

Շիկագոյն մաղաղաթի վրայ շինուած Աստուածածնի նկար մը գտեր է խորանին տակ գտնուող գետնափորէն.

օրերէ ի վեր այս նկարով կը գրադի ու Մասունքի մը նման կը դուրդուրայ վրան: Պատուելու համար զիս, ցոյց տուաւ ինձ գայն՝ մերկացնելով մետաքսեայ մանիշակագոյն թաշկինակէն:

Սիրուն բան մը կ'երեւայ. կապոյտ խորքի մը վրայ Ս. Կոյսը Մանուկը գրկած՝ նստած է գահի մը վրան: Որդին ժպտելով, աչուկները մօրն է ուղղած, մինչ կիսաբաց շրթները բան մը կ'ըղձան: Կարմիր ցփսի մը գլխուն, չարածճի ժպիտով մը կը նայի մայրը տղուն: Երկու կերպարանքներն ալ ագնուական են. անծանօթ արուեստագէտը ներշնչուած մէկը ըլլալու էր:

Պզտիկ խաչելութիւն մըն ալ գտեր է. ամպամած, մթին միջոցի մը մէջ ժայռի մը վրան կանգնած է խաչը՝ իր զոհին մօխրագոյն մարմինով. ցաւաքին է ոգեվարող Յիսուսին դէմքը, խաչին ստորոտը կայ գանկ մը երկու բազկոսկրի մէջտեղ. միշտ նոյն անողոք, անպատկառ քրքիջը կ'ելլէ գանկին խաւար աչքերէն ու փշրուած քանի մը ակռաներու պարապէն: Ասիկա պատկերին չարաշուք եղերականութիւն մը կուտայ:

— Բանի մը զարմացած եմ, վրայ բերաւ Եղիազարը, այս նկարներուն մէջ՝ դոյնը երկրորդական տեղ մը կը բռնէ, դէմքի և անգամներու դիժերը անկատար են, ճիշդ չեն, բայց արտայայտութիւնն ինչ կատարեալ է:

Վարի եկեղեցին նկարներ կան՝ որ լաւ գծուած են, բայց բնաւ տպաւորութիւն չեն ձգեր. ուրեմն դոյնը և զծի ճշգրտութիւնը չեն որ դործին արժէք կուտան յաճախ հապաղագացումը յատկանշող, ցայտեցնող քանի մը էական գծեր, զորս աչքը տեսնելու և ըմբռնելու վարժ ըլլալու է:

Երբ իր անորժալուր խօսքերը վերջացուց, անգամ մըն ալ նայելով շիկագոյն մաղաղաթին վրայ՝ Աստուա-

Ծածնի ժպիտին մէջ կարծեցի նշմարել Շուշանին ժպիտը բայց՝ Մանուկ-Յիսուսը տրամեցուց զիս։ Իմ սիրոյ ուժ-դին այլ անգոր զգացումս էր որ կը վիրաւորուէր, որովհետեւ ես չէի կրնար օր մը հրճուանքն ունենալ իմս եղող կնոջ գրկին մէջ տեսնելու քաղցր մանկիկ մը։

Յանդուգէն մտածում... .

Անձկութեամբ նայեցայ Եղիազարին. իր թափանցող և ուլունքի պէս կապոյտ աչքերը նորէն կը ժպտէին հայրական ներողամտութեամբ թաւ յօնքերուն տակէն։

Ելայ դուրս սպրդելու, որովհետեւ երջանիկ ծերունին նորէն մխրճուեցաւ դաւադանադրքի մը յաւելուածին մէջ՝ ուր անծանօթ աշուղի մը սիրոյ տաղերը կային։

Բակէն անցնելու ատեն՝ ժամուն դրանը առջեւ Շուշանը տեսայ. քանի մը գառնուկներ զսպել կը ջանար, անասուններէն մին անոր նուրբ մատները կը հոտոտէր։ Կանդ առի, կրելով զգացում մը որ կ'արգելէ մարդուն իր սիրոյ առարկան վայելել։ Այդ քնքուշ, ոստոստուն, պիսակաւոր գառներուն հանդէպ լեցուեցայ ոխով, իբր թէ անոնք ըլլային իմ ապերջանկութեանս պատճառ։

Ես կ'ատէի գրեթէ անիծելով այդ հէդ անբանները ու մանաւանդ այն մէկը՝ որ Շուշանին մատները կը հոտոտէր. և նախանձը կը կրծէր զիս...

Նոյն միջոցին որբերը Վանքին մեծ դռնէն ներս թափեցան. մթնշաղն ու դուարթութիւնը կը ծածկէին իրենց անսփոփ, պատառատուն երեւոյթը։ Խաչեր կ'աքացէր Մանասէն։

— Վարդապետ, պարտասած կ'երեւիս, կը հեւ^օս... ինձ մօտենալով վրայ բերաւ Ալեքսանդրը։

— Այո՛, հիւանդութենէս վերջ... այսպէս եմ ալ։

Վեր վազեցի։ Հազի բուն, երկարատեւ նոսրայ մը կողերս ցնցեց։

Վեհարանին մէջ՝ Վանահայրը իր տատրակներուն ոտքին մանր ուլունքներ կը կախէր, պարբերաբար համբոյրներ տալով անոնցմէ էդին...

Տխուր չէ՞ այս բոլորը։

ԺԸ.

Ապրիլ . . .

Ձատիկ արձակուրդը անցնելու համար, որբերը քաղաք մեկնեցան։

Քանի մը անձնուէր ընտանիք եկան մեզ առաջարկել հիւրընկալութեան այդ ձեւը։ Տղոց համար սփոփանք մը պիտի ըլլայ ընտանեկան խնամքը ու թերեւս իրենց ցնցոտիներէն նորոգուած վերադառնան։ Ալեքսանդրն ալ զնաց։

Վանքին մէջ քանի մը հոգի կը մնանք. Վանահայրը, Շուշանը, Եղիազարն ու միւսները։

Այս կրկնակ մենութիւնը հաճոյքով կ'ընդունիմ. ինքզինքս քիչ մը աւելի ազատ պիտի զգամ հետապնդող ակնարկներէ. չեմ ուզեր որ զգան կամ գուշակեն ինչ որ վանքի մը որմերուն մէջ կը թաւալի լոին եղերերդութենէ մը աւելի հզօր թափով. լա՛ւ է որ մարդ միայնակ տառապի...

Կրած փոփոխութիւնս զարմանալի է, ես որ երբեմն կ'երազէի քաղաքն ու անոր շարժումը, հիմա առանձնու-

թիւնը կ'ուղեմ, կը սիրեմ. սիրոյս հետ մինակ ըլլալ իմ միակ իղձս է:

Ուր է երջանկութիւնը՝ երբ մարդ այնքան յարափոփոխ է իր բարեբաստութեան ըմբռնման մէջ...

Առաջ յարատեւ չընկ մը կար. փեթակի մը բզոցոցն՝ ու նոյն իսկ ձայներ կը լեցնէին մենաստանը. թող դադրին անոնք, ես կ'ուղեմ լսել ու անձնատուր ըլլալ սիրոյս երազին ու ձայներուն, անոնք կը բաւեն լեցնելու ամէն ամայութիւն:

Յետոյ աղատօրէն, համարձակ պիտի կրնամ վայելել Շուշանը:

Առաջին մէկ երկու օրերս արդէն մանկունակ գուարթութեան մը մէջ անցուցի. դացի Շուշանին ու մօրը քով, խօսեցայ հետերնին ու խնդացի ալ:

Սակայն՝ կայ բան մը ուրկէ կը նեղուիմ. առաջ շեշտակի կրնայի նայիլ ուրիշներու աչքին, հիմա հետզհետէ անկարելի կը դառնայ ատիկա: Շուշանին չեմ յառիր, թէեւ աչքերս միայն զինք կը խնդրեն, թերեւս մատնուելէ կը վախնամ, որովհետեւ ակնարկներս անոր կրնան խօսիլ ինչ որ լեզուս կը լռէ:

Ի՞նչ կրնար ըլլալ սակայն՝ երբ յայտնուէր սէրս... պիտի պատահէր այն՝ որուն սոսկմամբ կ'ըղձամ. իյնալ ոտքերուն առջեւ, բռնել իր պատրիկեան մատները համբուրել, համբուրե՞լ և ներողութիւն խնդրել:

Վարդապետ մը հասարակ աղջկան մը առջեւ ծնրադիր... նորօրինակ է ասիկա ինձ համար, պատահա՞ծ է այդ տեսակ բան մը երբեք:

Յետոյ՝ քանի մը օր առաջ կը սեւեռէի ժամերով, հիմա անհանգիստ, կասկածոտ, յարաշարժ եմ. վրդուլուն վիճակ մը՝ որ տեղէ տեղ կը տանի զիս: Ո՛չ, տեղէ

տեղ չէ. ես Շուշանը կը հետապնդեմ, կը փնտռեմ անգիտակցաբար, բնագոյրէն:

Ասոնք ի վերջոյ ուշադրութիւն պիտի արթնցնեն, նկատի առնուի՞ն, քննուին, ճշդունին խոհանոցին կամ գոմի մը անկիւնը, Վանքէն քաղաք տարուին և մինչեւ Պոլիս գտնեն իրենց արձագանգը:

Ի՞նչ բաներով պիտի լեցուն մեր օրաթերթերը, բռնութեան թաթին տակ ապաստելու թուղթի այդ լայն էջերը:

Վարդապետը տնտեսաւիի մը դեռատի աղջկան կը սիրահարի... վաճի՛րմ մէջ:

Այս պիտի ըլլար զգայացունց վերնադիրը աչքի դարնող մեծ տառերով գրուած ու զգուելի կախման կէտերով վերջաւորուած: Օրաթերթի մը թարմութիւնն ու հրապուրելու աւելցնող բան մըն է կարծեմ յայտնութիւնը, չէ՞ Արտակ:

Ու ո՞վ գիտէ ինչպէս հազարաւոր մարդիկ, բռն ու կործանող տառապանքի մը այդ արձագանգին առջեւ պիտի ծիծաղեն կրկնելով՝

— Վարդապե՛տ, սիրահարութի՞ւն, ահա թէ ուր ինկած է կուսակրօնութեան բարոյականը...

Կրկին ու կրկին պիտի կարդան ու նորէն խնդան, սրամիտ գռեհկութիւններ կուտակելով յետագայ մանրամասնութեանց վրայ՝ զորս խեղկատակ ու կատաղի թղթակից մը կրնայ երեւակայել:

Այսպէս անսպառ նիւթ մը պիտի ելլէ իմ սեփական թշուառութենէս, ուրիշներուն իբրեւ ժամանցի նիւթ:

Չէ՞ եղած որ ես ալ ծիծաղած ըլլամ նմանօրինակ պարագայի մը առթիւ:

Եսական է մարդը, ու մեր անձնական տառապանքէն դուրս ամէն բան կրնայ հեղնուիլ...

Ապրիլ . . .

Ձուարթ տրամադրութեամբ մը ելայ այս առտու: Բացի սլատուհանս ճիշդ այն սլահուն երբ նախիրը դաշտ կը քշէին: Ջլապինդ այծերն և ուլիկները զիրար կը հալածէին՝ երբեմն կանգ առնելով սկսելու համար եղջիւրներու կարճ այլ հերոսական մենամարտ մը: Կը սիրեմ այծերը, ինքնատիպ են և աղատութեան սիրահար: Յետոյ ոչխարներու սպիտակ ու միազանգուած հօտը գլխիկոր ու դանդաղ կը հոսէր շրջապատուած լուսադէս ու մայրող դառնուկներէն, ապա երազուն կովերը կը հետեւէին անոնց, երկարասրուն ու դեղեւող հորթերով. դոմէշները վերջապահներն էին սեւ, զաղրելի ու դանդաղ:

Հաճելի էր տեսնել այս անասնական դանդուածը ու մանաւանդ լսել մայիլններու, պոռոչի ու թինդող բոփոփներու յարաճուն ընդխառնումը՝ որ խոնաւ, տակաւին միգամած դարնան առաւօտին մէջ՝ աւետուող հեռաւոր արեւն ու աւիշներու դարթնումը կ'ողջունէր:

Այսպէս՝ մինչ դաշտերու արահետներուն վրայ դանդաղող կենդանեաց գնացքին կը հետեւէի աչքերով, ահա դոմէ վարի դուռնէն դուրս թռաւ ահարկու ու անսանձ ցուլ մը, որ միջոցին մէջ մոլեգին պոռոչ մը նետելով՝ սուրաց դէպի հօտը:

Աղաղակով ու շարժումներով լի այս նկարը յոյզով լեցուց զիս, իմ հրճուանքս գրեթէ մանկական էր, կը խնդայի, ծեծելով սլատուհանին փայտերը:

Բլուրներու ետեւէն քիչ յետոյ կը ծաթէր հրաշէկ և հզօր սկաւառակը արեւին, տակաւ կը տփուռնէր երկինքի կապոյտը՝ մինչ անդերու հողին վրայ ծփուն մէզը

կ'անօսրանար և ես նշմարեցի յամրավար գուլթանը, լծկան եզներու ճիգը, սրճագոյն փեռեկումները հողին:

Գարուն է ալ. կը հաւատամ որ եկաւ, եկա՛ւ որովհետեւ ծառերուն վրայ արդէն իսկ կը զգացուի շունչ մը որ արմատներէն կը բարձրանայ մինչեւ ծայրը կատարներուն. կենդանացնող աւիշն է ան:

Կը շիկնին բարտիններու սլացիկ ճիւղերն, ու գետեզրի ուռիներուն վարսքը՝ կլապտաններու հետ կը շփոթեմ: Թերեւս պարտէզի որմերուն ետեւ դալարիքի կանաչ այտերուն տակ, դեղին և սպիտակ ծաղիկներ աչք բացած են:

Ասիկա Պոլսոյ ձմերավերըն չէ՝ երբ փետրվարի յետին օրերուն յանկարծ դարունը հազար կողմէ ձայն կուտայ ու բլրաւոր ծաղիկներու մէջէն կը նայի:

Հայաստանի համար ամէն բան ուշ կուգայ... բայց աւելի հաճոյալի է սրտիս ասիկա ու ես հիմա կը սկսիմ աւելի սիրել դժնդակ ձմեռուան մը յաջորդող արեւու, կապոյտի և կանաչի այս օրերը:

Խոնաւ էր օդը և ես ծանրօրէն կը շնչէի. այդպէսով կը վտանգուէր առողջութիւնս սակայն ինչ հոգ, երջանկութիւնս բաւ էր ինծի:

Երջանիկ և գուարթ ինչո՞ւ... Թերեւս անոր համար որ ինչ Ծուշանը կը նայէր այդ դարնան առաւօտին:

Բնութեան երկունքին մէջ՝ կը զգամ իմինս ալ որովհետեւ երիտասարդ եմ, թէեւ պարտասած ու տկար: Ձունենամ այս վերածնող բոլոր բաներուն մէջ՝ իմ ալ յարութեանս յոյսը...

Առաջին անգամ ըլլալով բանաստեղծութիւն մը գրելու փափազն զգացի առտուն...

Կէս օրէն յետոյ երբ խոնաւութիւնը նուազեցաւ,

գացի չիրմաքարերէն մէկուն վրայ նստիլ վերարկուս
բազմոց ընելով:

Լա'ւ է ասանկ հանդէլի բաց օդին մէջ՝ երբ արեւին
թափանցող ջերմութիւնը քանի մը սարսուռներ տալէ
վերջ՝ ոսկորներուդ մէջ կը թափի:

Յամբօրէն երազանքի մը անձնատուր եղայ՝ գոցելով
աչքերս:

Աբեւուն դեղին լոյսը արիւնագոյն կը ներկէր կո-
սկերս ու ես սկսի մը անոնց կարմիրին վրայ ալապատրէ
քանդակի մը նման Շուշանի դէմքը տեսայ:

Փակ պահեցի աչքերս վայելու համար սիրոյ յաւէր-
ժական այդ նկարը: Քրքիջ մը սթափեցուց զիս: Փոքրիկ
սափոր մը ձեռքը տնտես Կարօին հետ կատակելով, դե-
տեղը կ'իջնէր:

Նայեցայ իր հասակին, խարտեաշ մազերու հիւսքին,
հպարտ քայլերուն: Երբ անհետացաւ վազեցի իր անցած
ճամբուն վրայ, վերադառնալու համար նորէն իմ տեղս:

Ետիս դարձայ, աւագ խորանին արտաքին սապատն
էր քովս ի վեր կանգնած իր նեղ, երկար լուսամուտերովը՝
աղեղնաձեւ ժանեկաւոր յօնքերու տակ. աչքս ինկաւ նաեւ
հնօրեայ դերեզմանի մը մութ խաչքարին վրայ:

Երկուքն ալ խոժոռ ու սպառնալից թուեցան ինծի.
միոյն ստուերին ու միւսին ծանրութեան տակ պիտի
հանգչի ամէն բան օր մը...

Արեւը կ'անհետէր շոգելից հորիզոնին վրայ, հեռա-
ւոր լեռներու ստուերին ետին. ու արդէն իրիկուան հետ
կը տրտմէի նորէն, որովհետեւ զիջերուան մենութենէն
կը սկսիմ վախնալ ես:

Աւելի ճիշդ՝ ուղածս չեմ գիտեր. ցերեկները գիշեր-
ուան կը սպասեմ, իսկ մութին՝ երբ խորտակուած ու

հրէշային, խուցս դառնամ Շուշանի լուսամուտին տակ
երկար դեղերումներէ յետոյ՝ աղօթարանի կապոյտ շո-
ղերն կ'երազեմ ու կուլամ...

Ի.

Ապրիլ . . .

Եկեղեցիէն կը դառնամ:

Խթումի արարողութիւնները կարճ սաղմոսերգու-
թեամբ մը լրացուցի, մինչ հիմա հարիւրաւոր տաճարնե-
րու մէջ բիւրաւորներու բազկատարած ներկայութեան՝
Յարութեան խորհուրդը կ'երգուի:

Որքա՛ն լաւ էր ինծի համար անոնցմէ միուն մէջ
ըլլալ, ծծելու խունկը ու վայելելու համար ջահերու ոս-
կիին տակ ծաղկող դէմքերու ժպիտը:

Բայց այս իրիկուն Ի՞նչպէս աղօթեցի ես, տէր Աստ-
ուած:

Հիւանդութենէս ի վեր երրորդ անգամն էր որ եկե-
ղեցի կ'երթայի. կարծեցի դոնէ այս անգամ հոն միթա-
րութիւն գտնել, բայց աղօթքի բառերն բան մը չեն
բերեր, յետոյ այդ մենութիւնը, անբացատրելի մթնոլոր-
տը, թափուր խորաններն ու անոնց առաջ քթթող հսկումի
կանթեղները կ'ընկճեն զիս:

Զիւլբու, ծնծղայի ձայներուն, բազմախուռն ամ-
բօխի մը ժխորին, աղաղակներուն պէտք կը զգամ ահա:

Սէրը երբեմն նեկտար մըն է որ ցնորանքիս մէջ
ինքնաբաւ կը դարձնէ զիս, կը կարծեմ երջանկութիւնը

լիօրէն վայելել մինչեւ մահուան օր մը, բայց յանկարծ՝
թոյնի պէս ան կ'ապականէ արիւնս սարսափներով համա-
կելով զիս. դժողքի մը դադարաւորէն կը դողամ ես: Չեմ
հաւատար դժողքին՝ այլ անոր դողն ունիւմ երբ եկեղեցին
եմ, խորանին դէմ, Աւետարանին առջեւ:

Այս երրորդ անգամն է որ սէրս դալարուն, պաղ
սողուն մը կ'ըլլայ զիս զգեստներու համար: Այո՛ պաղ ու
դալարուն օձ մը...

Ժամուն մէջ սիրոյ վրայ խորհիլ տուող շատ բաներ
կան: Ինչո՞ւ աշխարհը եկեղեցիէն ներս մտած է կամ
եկեղեցին աշխարհի մէջ ինկած:

Աստուածածնի պատկերը Ծուշանը յիշեցնել կուտայ
ինձ միշտ, միշտ: Սիրտս կը խոցուի, այլ Ան՝ կարծես
նոյն պահուն մագերէ երկու հիւսքի, դշխոյի մը խրոխ-
տանքով յամրաքայլ քովէս կ'անցնի՝ մանկաժպիտ ու
թաղծաղէմ:

Կը նայիմ իր ետեւէն, ժպտելու ատեն չեմ ունենար
որովհետեւ ահա կրօնականի իմ հոգւոյս դէմ եկեղեցին
կը հանէ իր բոլոր սաստերը: Դասին մէջ իսկ շանթահար
ըլլալու երկըզը կ'ունենամ:

Արդար պատուհասում. թող Սրբոց, Երանելիներու,
եկեղեցական սուրբ Հարց զայրոյթը չղթայադերծի
գլխուս, ինչպէս մըրթիկը ովկէանի մը մենաւոր և անօգուտ
խուրթին վրայ...

Ես կը նախընտրեմ այդ վախճանը. անիկա նուազա-
գոյնն է չարիքներուն՝ դորս կեանքը դարանած է ինձ դէմ
երիտասարդութեան և սիրոյ սնդոյրին տակ:

Սակայն խթում է. Ձատիկը պիտի ծաղի վաղն իսկ
Հայաստան աշխարհին վրայ:

Ի՞նչ կայ ինձ համար: Կը յիշեմ, Ծնունդին խորհե-

ցայ ցաւերուն վրայ ազգիս. այն ատեն ըմբոստութիւնս
կ'եռար մեր թշուառութեան և աւետուած փրկութեան
եզրերուն անհաշուութենէն. իսկ հիմա՞, երբ մերկ խու-
ցիս մէջ՝ անմիտ օրագրի մը այս էջերը կը մրոտեմ,
ինչո՞ւ նոյն վեհանձն թռիչքով չեմ խանդավառի:

Բան մը եսական ըրաւ զիս. սէ՞րը: Բայց լսեր եմ և
փորձովս գիտեմ որ սէրը զթած ու ազնուական կը դարձնէ
հոգին:

Ես բան մը չեմ ուզեր կեանքէն երկար ատենէ ի
վեր, նախասիրութիւններս հրաժեշտ առին ինէ, փառքի
տենչանքն ալ մարեցի և ուրիշներու յաջողութիւնը ան-
տարբեր կը ձգէ զիս:

Աւելի կը սիրեմ մարդիկը. իրա՛ւ աւելի կը սիրեմ...
Որովհետեւ քանի մը անգամ ինձ այնպէս թուեցաւ թէ
կ'ուզէի երթալ, գրկել ու մաքուր համբոյրով մը համ-
բուրել որբերը, Վանքին մարդիկը, նոյն իսկ աղբահոտ
հօտաղներն ու իրենց անասունները...

Սէրը մաքրալոյս արեւ մըն է որ մուսլ ովկէանի մը,
կեանքին վիհերը կը լուսաւորէ, զանոնք չքեղացնելով:

Ուրեմն ինչո՞ւ այս սուրբ երեկոյին, տակաւին
իսաւարը չ'իջած, անձրեւակոծ օրուան մը մեկնող մրմունջ-
ներուն հետ իմ սիրտս ալ չի յուսայ...

Նորէն կը հազամ ու միշտ ձախ կողս կը կոտտայ:

Կը հասկնամ. ֆիզիքական այս տառապանքը կը
դառնացնէ զիս: Կ'ըսեն թէ երկարատեւ հիւանդութիւն
մը՝ ենթական եսամոլ, անհանդուրժելի, կրքոտ կը
դարձնէ:

Իմ պարապաս ալ ա՛տ է թերեւս. յետոյ մենաւոր եմ
սիրովս միասին, որովհետեւ ան՝ դոր կը սիրեմ տարա-
կոյսի նշոյլն իսկ ունեցած չէ հատնումիս մասին, ու մինչ

ամէն մարդ այս երեկոյ կրնայ իր երջանկութիւնը ճանչնալ ակնարկի մը կամ համբոյրին մէջ՝ ես դանոնք դուր կ'ողեկոչեմ ու կը տառապիմ...

Բայց՝ ահա Վանահայրը կը պոռայ: Անկուշտ անասունի մը ձայնն ունի այս մարդը, ես կը սարսռամ իր ձայնին սաստկութենէն... այնքա՛ն քայքայուած եմ:

Պէտք է երթամ իրեն հետ իջնումի ճաշն ուտելու:

Ուտե՛լ... Ի՞նչպէս երբ մէջդ կայ բան մը որ կ'աճի ու սնունդդ կ'ըլլայ, քեզ ուտելով...

ԻԱ.

Ապրիլ . . .

Զատիկի արձակուրդը արդէն կը վերջանայ և ես դժհացում դռած չեմ. ի՞նչ բանով կրնայի դո՛հ ըլլալ:

Առաջին օրերը քաջալերական թուեցան ինծի. կը յուսայի Շուշանը աւելի մօտէն վայելել, ժամերով խօսիլ իր հետ և ո՛վ գիտէ թերեւս բաներ մը ըսել... չըսել բայց հասկցնել:

Այսօր իմ սնանկութիւնս կայ միայն: Զի կրցայ երկարօրէն խօսիլ հետը. քանի մը բառ ու ահա միշտ վերջացան ըսելիքներս, իբրեւ թէ գրկուած ըլլայի բաղման կողմանի ծանօթութիւններէ ու իմ խօսելու փափագս մարած ըլլար առյաւէտ: Կը կենամ իր մօտ յաճախ, սարսռալի ու տրոփուն սրտով, յիմարութիւններ կ'ըսեմ մէջ ընդ մէջ, անանկ խօսքեր գորս կ'ատեմ, իմ թշնամի-

ներս կը նկատեմ որովհետեւ, սէրս միայն իրմով զբաղիլ կը սիրէ... Բայց ինչո՞ւ կը լռէ իր առարկային առաջ:

Շուշան մանկունակ անմեղութեամբ մը պատասխան կուտայ, կարծես դուրով լեցուած կը նայի դէմքիս, ու քիչ վերջ տիրող լռութենէն նեղուած կ'երթայ: Ես կը մնամ քարացած, մտածման բարիքէն զրկուած մարդուն դատարկ ուղեղով:

Բան մը դիտեցի սակայն Շուշանին վրայ, հիմա աւելի մեղամաղձոտ է, թէեւ միշտ լուրջ ու երազուն եղած է ան: Անշուշտ Վանքին ազդեցութիւնն է, այս մենարանին որ բնութեան շքեղ ծոցին մէջ տխուր է, մահահոտ, անցաւորին խոհանքովը յագեցած:

Բնութիւնը իր շքեղանքին մէջ իսկ տրտում է երբ կեանքին երգը չի բարձրանար անոր վրայ: Եկեղեցին աղբիւրը կ'ըլլայ հաւատքին և բարւոյն այն ատեն, երբ մարդկային կեանքը՝ կեանքով կը նուիրադործուի:

Հոս՝ այս զմբէթներն ու շինութիւնները, բակը, շիրմաստանն ու կանաչ դաշտօրէն, գանոնք գրկող կապոյտը, միաթիկ խորհուրդներու նկանակը միայն կուտան ինծի ծամելու: Ես, ատոր սահմանուած կրօնական երբ կ'ողեմ նետել ու կոխոտել գայն՝ հապա ի՞նքը արբունքի հասած աղջիկ, գեղանի, առոյգ, ինչո՞ւ չի խորհեր կենսալի քաղաքին ու կրակոտ տղոց վրայ...

Առտունները ժամուն սիւնակապ դրան խորչին մէջն է, տատրակներով զբաղած, իրիկուան դէմ շիրմաքարի մը վրան կը գտնեմ զինք ձեռներէն մին քունքին, միւրը՝ ճուղած երազանքի մը մէջ որ դաշտերուն վրայ կը կորսուի: Թրթամ հարցնելու անոր նիւթը հողին, քարերուն և ծառին, ծաղկանց կամ եթերին... Ի՞նչ կը խորհի, որո՞ւ վրայ... Իմ վրայ թերեւս... չի՞ կրնար ըլլալ:

Ծրէկ Եղիազարի սենեակէն մեկնելէս վերջ նորէն չիրմաքարի մը վրան նստած գտայ զինքը:

— Բարե՛ւ օրիորդ Շուշան...

— Բարեւ Հայր Սուրբ:

Ոտքի ելլել փորձեց, չի ձգեցի:

— Օրիորդ վերջալո՞յսը կը դիտէք...

— Այո՛...

— Գեղեցիկ է տեսարանը... աղուոր են դաշտերը, լա՛ւ է պտոյտներ ընել ասանկ օդով...

— Այո՛...

Այսչափ: Հակառակ խօսելու կամքիս պապանձումը կապեց զիս:

Այդ պահուն ամէն բան կը մերժուէր մտքիս, լեզուս կը շարժէր բերնիս մէջ՝ այլ իր շարժումը յօդաւոր ոչինչ կը ծնէր:

Լուռթեան վտանգը զգացի. պիտի ձգէի՞ որ թռչունը հեռանար... ինծի համար պատեհութիւններուն վերջինն էր ատ, որովհետեւ արձակուրդի յետին երեկոն էր, որբերը պիտի դային մէկ երկու օրէն:

Սակայն ի՞նչ ըսել. չէի կրնար խօսիլ: Անկարելի, անկարելի էր սիրոյ օտար եղող մարդերուն վրայ յածիլ: Իսկ սէրս հապա ինք ինչո՞ւ չի խօսիր վերջալոյսին դէմ երազող այս ծաւի աչքերուն, ինչո՞ւ հովիկի մը փայփայանքովն ու ողորդ մրմունջով չի ըսեր իրեն՝

— Կը սիրե՛մ քեզ...

Անշուշտ պիտի ապշէր, չառագունէր ու դահավէժ խուսափէր ճիշով մը որ մատնէր ամէն բան:

Բայց կասեցնել զինք՝ իմ ձեռքս է. այո՛, կասեցնել նայիլ իր աչքերուն մէջ անանկ մը որ սէրս դաշոյնի մը

պէս իր սիրտն ալ խրի, և խոր ու մռայլ ձայնով մը նորէն կրկնել

— Քեզ կը սիրե՛մ Շուշան...

Յետո՞յ...

Սիրոյ յիմարութիւնը անվախճան չի կրնար ըլլալ, պէտք չէ պարտկել անկարելին, անհունը՝ դժուոր մարմնոյ մը ու մանր ուղեղի մը խուցին մէջ:

Իմ կիսափուլ շինուածքիս մէջ չեմ կրնար ծածկել սիրոյ հօր շունչը:

Սակայն բան մը չի կրցայ ըսել ու չպիտի կրնամ երբեք...

Չեմ դիտեր որքան մը մնացինք լուռ, ես կանգնած, դետնամած աչքերով, ձեռնափայտով մը խաղալով դետնի հողմերուն հետ, ինք նստած, նայուածքը դէպի գետակը ձգած: Մէկէն ոտքի ելաւ, սարսուացի, ու ապշահար անգամ մը երեսս նայելէ վերջ գնաց մինչեւ վանքին երկաթապատ դուռը ծանրաքայլ, անկէ ներս ուժգին փախուստով մը անհետացաւ:

Երկարօրէն ետեւէն նայեցայ. ինձ այնպէս կը թուէր թէ ան միշտ նոյն դահավէժ վաղքով կ'երթար այլ չէր հասներ, ու ես իր վախովը լեցուեցայ:

Երբ բերեղային թափանցիկութեամբ և թեթեւօրէն շինող եթերին դարձայ քիչ վերջ, բոլոր իրերը անսովոր զեղեցիկութեամբ երեւցան ինծի...

Ձիւերու դաշն թինդերը կը լեցնէին միջոցը, անդերու հեռաւոր մէկ կէտէն դամբու մը խուլոտ հաչիւն մը կը նետէր մերթ ընդ մերթ:

Ապրիլ . . .

Այս արձակուրդը կը սկսի ճնշել վրաս. թող գան որբերը ժամ առաջ, հիմա միակ փափագս այդ է: Եւ արդէն չեմ գիտեր ինչո՞ւ ուշացան, արձակուրդը լրացած է, կ'երեւայ Պ. Ալեքսանդրը ծուլութիւն կ'ընէ:

Երկու շաբաթ առաջ մենութիւնը կը փնտռէի իր դովքը հիւսելով, անոր քաղցրութիւնը զգալ կը կարծէի, ինչպէս անոր բերած սիրոյ յաւէրժական ժամերուն անձուկովն ալ լեցուած էի: Իսկ հիմա նորէն ժխորին կը դառնամ, որովհետեւ այն՝ որուն վրայ կեդրոնացուցած եմ կեանքս ու զգացումներս ոչինչ տուաւ ինծի:

Խեղճ աղջիկ. ի՞նչ կրնայ տալ. ես չ'ուզեցի բան մը իրմէն, մանր յայտնութիւն մը իսկ չի կրցայ ընել՝ զգացնելու համար սիրոյ աղիտաւոր օրէնքին աւերը մէջս: Այո՛ ինչո՞ւ սպասել... երբ ոչինչ տրուած է:

Սէրը քիչ մարդ այսքան կոյր և ապերախտ է ըրած. իմ մէջս են կորստեան դառն սերմերը, ես իսկ ծնայ դանձնք, այլ իմ ցնորանքիս մէջ՝ կ'որոնեմ յանցապարտութիւնը իրերուն ու մարդոց: Այս ամէնը ոչինչ կը փոխեն իրականութենէն. թող բանականութիւնս, եթէ մնաց, ծամէ անօգուտ՝ իմ դատակնիքս կամ անմեղութեան ջատագով կանգնի. բան մը չի կրնար փոխուիլ եղածէն:

Ես կը սիրեմ Շուշանը. սիրտս չքմեղանք չունի... կը սիրեմ զինքը անանկ մը որ խելագարութեան խարաղանին տակ ոռնացող դատապարտեալն իսկ՝ պիտի գթար վրաս տեսնելով զիս:

Թերեւս սիրոյ պարզ էութենէն տարբեր բան մըն է

իմինս. բարդ և մինչեւ հիմա ակամայ սանձուած զգացումներու յորդուած մը որ մէկէն փշրելով կուսակրօնի կեղծաւոր կեանքիս անուրնները, կ'իյնայ մաքուր և աստուածային էակի մը վրայ՝ որուն արժանի չեմ:

Շուշան անգիտակ է սիրոյս. այնքան անգիտակ որքան դէմքը շրջանակող ապրշում մաղի թելերէն մին՝ իր այտերուն փափկութեան: Եւ ես աւելի վատ ու ոճրապարտ եմ, որովհետեւ կ'ուզեմ բաներ՝ որոնց գոյութեան կասկածն իսկ չի կրնար երեւակայել ան ու թերեւս սրբակեացի մը տուած պատկառանքով կը մօտենայ ինծի...

Բայց ես ինչո՞ւ դաշտերուն մէջ, գետեզրը կամ նոյն իսկ տաճարին ստուերոտ ու գանխուլ մէկ անկիւնը չեմ կրնար խօսիլ իր հետ սիրոյս մասին. խօսիլ, համոզել զինք ու վճռելէ յետոյ, մթին դիշեր մը Վանքէն հեռանալ, անոր դրան առջեւ լքելով այս սեւ վերարկուն. յետոյ ամուսնանալ...

Եղած են յանդուգն ու սրտի տէր աղջիկներ որ մահւան տեղ կեանք բերեն. թերեւս Շուշանն ալ անոնցմէ է: Քաղցր ու վեհերոտ արտաքիններու տակ, կ'ըսէր Տուրինեան, պահուած են յաճախ ամէնէն վճռական ու անվեհեր հոգիները...

Այն ատե՞ն: Քանի մը ամիս գայթակղութիւնը շրջան պիտի ընէր դուհիկ մարդոց ու թերթերու շատխօսիկ, ծուռ բերաններուն մէջ: Կ'ատեմ օրաթերթերը, գարշահոտ շտեմարաններու կը նմանին, ուր առանց ընտրանքի ամէն բան կը դիպէ:

— Կը բաւէ համբերող և անփոյթ ըլլալ... կ'ըսէր Օրումեանը իր ժողովրդավարութեան դասերուն մէջ, ի վերջոյ ամէն բան կը մոռցուի:

Բայց ես վախկոտ եմ: Ամէնուն տրուած չէ յանդուգն

հարուածներու ճաշակը. չէ թէ գործը, հապա մտածումն իսկ զիս դողի կը մատնէ: Ծիծաղելի է այս վիճակը կը զգամ, որովհետեւ կուսակրօնութիւնը ձգած և կամ անոր մէջ իսկ աշխարհիկ վայելքներուն անձնատուր եղած դասակիցներ կը հեղենն այս բոլորը. ե՛ս միայն պիտի չի կրնամ խղել այն կապերը, որոնք վարդապետը կը զրկեն կեանքէն, կեանքին իսկ դիմաց...

Զո՛ւր ալ չէ որ մարդ անցեալ մը կ'ունենայ. պարապ չէ որ ինքզինքին պատմութիւն մը կը շինէ, ի՞նչպէս ուրանալ այդ պատմութիւնը, փշրելով կուսակրօնութեան հանդիսաւոր յանձնառութիւններն ու ժողովրդանուէր ցանկութեան ուխտը:

Ինչո՞ւ կը տառապիմ ուրեմն: Սիրոյ բոլոր լուսաւոր ուղիները խոր, անյոյս անելներ են ինծի համար. լա՛ւ է որ կորսուիմ անոնց մէջ, յանձնելով տենչանքի բոցերն, վերարկուիմ միթիւն ծալքերուն մէջ ամփոփելով անձս ու սեւ գիշեր մը տառապեալ հոգիս թողլով Ամենակալի ահեղ դատաստանին...

Շատ կը հազամ նորէն: Քանի մը օրէ ի վեր կողերս անդադրում կը ցաւին և առատօրէն կը թքնեմ. միշտ ալ լորձունքս կը քննեմ...

Զգեմ գրիչս, թէեւ դրելը սիրտիանք է, որ երթամ Վանքին մեծ դրան առջեւ, ճամբուն վրայ Շուշանին սպասելու:

ԻԳ.

Ապրիլ . . .

Որբերը եկան: Լըռին մենարանը ահա կ'արթննայ մանուկներու զուարթ ձայնով: Ինչքա՛ն գորովանքով կը նայիմ այդ աղմկարար տղոց. առաջ որբերու ձայնը չէր բաւեր լեցնելու նոյն իսկ բակը, իրենց ներկայութեան ունեցած էի միշտ թախծութեան տպաւորութիւնները, որոնք յատուկ են վանական խուցերու: Այսօր ամէն բան նոյնն է, նոյնն է Վանքը, որբերն ալ նոյն, բայց բզզիւն մը, տեւական շոռկ մը կայ շուրջս ու դոհ եմ:

Այս տպաւորութիւնը արդիւնք է իմ սպասող անձկութեան՝ որ իր սիրոյ մէջ նաւարեկ, դարձեալ կը դառնայ դէպի իր հին կեանքին: Բայց կարծեմ որբերը աւելի ուրախ են, զիրենք փոխուած գտայ. կազդուրուած կ'երեւան:

Արդեօք դժգոհանքով չի մտա՞ն Վանքին մեծ դուռնէն ներս, ատիկա կը զգամ ես, որովհետեւ միշտ իրենց քաղքի յիշատակներուն վրայ կը խօսին, կը յայտնեն ամօթխած շեշտով մը այն դժուանքները՝ որոնց առարկայ եղաւ իրենց զրկուած որբութիւնը:

Քանի մը օրէ ի վեր տղոց կը խառնուիմ զբօսանքի պահերուն, հետեւելով իրենց կարծիքներուն, շարժումին և պատմութեան:

Նուէրներ առած են. զգոյշ հպարտութեամբ կը նային իրենց զգեստին, կօշիկներուն, ազնի՛ւ քաղաքացիք որ իրենց չունեցածէն իսկ բաժին հաներ են ասոնց:

Խաչերն ալ չի կենար, անանկ մանրամասնութիւններ կ'ըսէ, որոնք զիս չեն հետաքրքրեր. անմեղօրէն աղջնակի մը վրայ կը խօսի որուն ընկեր եղեր է, և որ իրեն տուեր

է ինչ որ չքնաղ և խանդակաթ փոքրիկ մը կրնայ շոայլել ասանկ սիրուն մանչուկի մը, անմեղունակ սիրոյ մը միջոցաւ...

Այդ գեղումի պահերէն դուրս, ան միւսներուն նման անտարբեր չերեւար. անկիւն մը կը կծկուէր, սուղուելով երազանքի մը մէջ՝ որուն առարկան չեմ գիտեր, կամ թէ հոն է, քաղաքը, զինք հիւրընկալող տանը մէջ...

Զի՞ կրնար ըլլալ որ պզտիկ մը սիրահարի փոքր աղջկան մը:

Պատահած է նմանօրինակ դէպք մը. ընկերներէս մին, Կարինի առաջնորդական տեղապահ Սուրէն վարդապետը պատմած է ինծի անմեղունակ սիրոյ յուզիչ դրուագ մը: Որքա՞ն կ'ուզէի որ այդպէս եղած ըլլար, քանի որ ալ ես հակառակ կոչումիս ձայնին կը սիրեմ: Երկու անքնական, չէ՛, աննշեղի սէրեր: Ուրեմն ես ալ այնքան անմիտ եմ որքան թերեւս իմ չերը իր սիրոյն մէջ. կամ թէ ան ալ ինծի չափ իրաւունք ունի սիրոյ մը...

Կրկին անմտութիւններ կը թափեմ. իմ սէրս յիմարութիւն կը խմցնէ ինծի. ես չեմ այն տարաբախտ մարդերէն որ իրենց թշուառութեան ու կորուստի անելին վրայ՝ բաղդակից մը կը փնտռեն, հոգ չէ թէ մանուկ մը ըլլայ ան...

Վանքին մէջ ինչ գատ ամէն մարդ երջանիկ է: Պ. Ալեքսանդրը կ'ըսէր երէկ՝

— Քաղաքը լաւ օրեր անցուցինք... բայց Վարդապետս, քեզ աւելի նիհար և տոգոյն կը տեսնեմ. տկար կ'երեւաս, չի խնամե՞ս ինքզինքդ... Պոլիս դառնալու միտք չե՞ս ընել:

Նայեցայ իր տառապած մարդու աչքերուն, յուզու-

մէս կը դողայի, մինչ ան շարունակեց անակնկալ կերպով նիւթէն շեղելով՝

— Ե՞րբ արդեօք աշխարհիկ կեանքը վանքերէն ներս պիտի մտնէ. պիտի դա՞յ ազատութեան այն օրը, երբ վանքերը տիպար աղարակներու վերածէինք չըջակայ գիւղացիներուն համար: Պիտի դա՞յ այդ օրը...

— Չեմ գիտեր Պ. Ալեքսանդր, բայց աղէկ գիտե՞ս որ աշխարհիկ կեանքը վանքերէն ներս չէ մտած...

— Ինչպէ՞ս... հարցուց՝ զարմացմամբ երեսս նայելով:

— Բան չի կայ...

Զի գիտեր, խեղճ մարդիկ չէք գիտեր որ աղջկան մը սիրով կ'այրիմ: Բայց վե՞րջը այս գրկումներուն: Զգալ, ըզձալ անլուր ուժգնութեամբ, ա՛հ սիրտս կը դարնէ որովհետեւ զինքը յիշեցի ահա, հիւծիլ ու շուրջդ ամէնքը միջավայրին պատիր թելադրութեամբ զգաստացած, չիմանան այդ բոլորը, չգուշակեն:

Կարելի՞ է տանիլ դադունիք մը մինչեւ ծայրը, ո՞րը դացած է... «Զի կայ դադունիք որ չի յայտնուի», կ'ըսէ Ս. Գիրքը, բայց ահա հոս ամէնուն մէջ եմ, կը սիրեմ Շուշանը, կ'անձկամ անոր կուրծքին, դէմքին, շունչին, ոտքերու դպրտիւնին, մարմինս կը մաշի, ու մէկը չի դար այս մեռութեանց խռովալի մէկ վայրկեանին թեւիս հսկիլ, մրմնջելու ականջէս վար՝

— Վարդապետ... Արտակ, գիտեմ որ Շուշանը կը սիրես...

Աս բաւ է որ ես անոր գիրկը նետուիմ լալահառաչ, աղէխարչ ձայնով, բրածեծ տղու հեծեծանքներով... Այդ բոլորը բաւ են ինծի համար իբրեւ խոստովանանք ու քաւութիւն:

Վանահայրը բթացած է, Ալեքսանդրը թերեւս ան-
փորձ մը, բայց կայ մէկը, Եղիազարը, որ կրնայ նայել
հոգւոյս խորը, որովհետեւ թափանցող է ան, դիտէ լուծել
գըրի, կենդանիներու և պատկերի մանրամասն դադանիք-
ներն. իմ դադանիքս պարզ է, չա՛տ պարզ... սլա՛րդ է
արդեօք... ուրեմն ի՞նչպէս չի կրնար կարգալ:

Ատելի է մասնադիտութիւնը, ան խորաթափանց հո-
գին անանկ անօդուտ նիւթերու մէջ կը մխրձէ՝ որ այլեւս
անկարելի կ'ըլլայ անկէ տարբեր տեղ նայել:

Եթէ ե՛ս երթամ Եղիազարին յայտնել. միակ ելքն է
ատիկա և ան միակ մարդը: Բայց ի՞նչ կրնայ տալ ինձ.
խրատներ, դասական իմաստութեան խօսքեր, նկարասիքի
ու երմնագրողի իր կեանքէն սիրոյ դժբաղդ դրուադներ,
կամ աշխարհը սկեսպտիկի մը հայեկով դիտողի յորդորներ
... Բան մը չեն կրնար բերել այդ բոլորը, ես այդ
ամէնուն վրայ կը թքնեմ:

Սիրահարին սիրտը չի կրնար ամօքուիլ. իմաստու-
թեան յորդորը էն մեծ ոճիւն է իմինիս պէս սիրոյ մը
դէմ, որովհետեւ իմաստութիւնը դարերու առապարներէն
եկած ծերունի մըն է, դառամ ջատուկ մը, անգոր՝ երի-
տասարդի մը սիրոյն առջեւ...

Բայց ո՞ւր է իմ ուժս: Ահա որ կը դառնանամ նորէն,
կատաղութիւնը ակոսներս կը խողտացնէ, խածնել կ'ու-
զեմ. կրնայ ըլլալ որ անոնց տակ թոյն մը սպասէ...

Դարձեալ կ'երգեն որբերը, որբերը բակին մէջ երգ
մը կ'երգեն. ծանօթ է ան ինծի, բայց յիշողութիւնս չի
կրնար ըսել թէ ո՞րն է: Երթամ տղոց շարժումին խառ-
նուելու:

Դուրսը դարուն է, ծիծեռնակները ժամուն դրան
կամարակապին անկիւնը բոյն կը շինեն ու գետինը շոյելով

կապոյտին մէջ կը սլանան: Ամէն կողմ կանաչութիւն է
ու ծաղիկ:

Որբերու հոգին լեցուած ըլլալու է աղուոր բաներու
յոյսով, անոր համար անոնք այդքան աշխուժով կ'երգեն:

Երթամ: Ասիկա այն պահն է, երբ Շուշանը սիրա-
կան գառնուկի մը՝ իր ամուլ դալարիք ու ծաղկեալ
ճիւղեր կուտայ...

ԻԴ.

Մայիս . . .

Ս. Բարսեղի և Փիլոնի մասին գրուած ուսումնասի-
րութիւնը կարգացի:

Հոգեւոր կեանքին իրենց նուիրումը զմայելի է.
մեծահոգի մարդիկ, որ աշխարհէն հրաժարեցան նուիր-
ուելու համար մենաւորի խոկման ու գրկումներուն: Սա-
կայն երկու զարմանալի խոստովանութիւններ ուղադրու-
թիւնս գրաւեցին սուրբերու անձնակենսագրութեան բաժ-
նին մէջ:

Ս. Բարսեղ կ'ըսէ «հեռացայ քաղաքի բնակութենէ
իրբեւ չարեաց վառարան, բայց ինքզինքս ձգել չի կրցայ»:
Փիլոն սուրբը աւելի որոշ է՝ «Ձգեցի ծնողքս, բարեկամ
և հայրենիք, նուիրուելու համար Աստուծայ ծառայու-
թեան և յաւիտեական ողորտութեան վայելման. գո՛ւր
նիգ, կիրճէն մոլորեալ և խածուած միտքը, կամքին ի
հիմուկս, կը հակէր աշխարհային քաղաքեանց և
ընդհակառակն շատ անգամներ մտածումս մեմութեան
մէջ ոգեւորեալ ամբոյս մը տեսաւ:»

ինծի համար ի՞նչ աղուոր չքմեղանք այս քանի մը տողերը...

Երկար ատենէ ի վեր ասանկ սփոփանք մը չէի ունեցած. այդ թանկագին տողերուն մէջ վերջապէս կը գտնէի անդիտօրէն՝ այլ յարատեւ հետամտուած մխիթարութիւն մը:

Ուրեմն՝ որքան ալ կամքը զրահուած ըլլայ ու մարմինը անապատականի քուրճերով տրտմի, մարդը աշխարհին ու կիրքերուն նայելէ չպիտի դադրէ: Կրօնքի պատգամներն ու եկեղեցւոյն բանադրանքը անգոր են, երբ երիտասարդին աւիւնը կը խօսի:

Ձեմ գիտեր ի՞նչպէս այդ տողերուն ազդեցութեամբ վախկոտ ուղեղս լուսաւոր ու ջերմին դարձաւ: Սկսայ կացութեանս, զիս շրջապատող իրերուն ու մարդոց յստակ իմացումը ունենալ, մանաւանդ մտածումներ ստեղծեցի, չքեղ ու անսլարտելի ասպարներու նման մտածումներ, անվեհեր մտածումներ: Ու անոնց դէմ խոնարհեցան հոգեւորականի իմ ուխտերս նկուն ու պարտասած:

Տաղանդաւոր բաներ ըսի վեհերոտ Արտակին, իսկ հեղեղութիւնը՝ վերարկուիս սեւ երեսին իր թոյնը հոսեցուց:

— Ալ բա՛ւ է պոռացի...

Աչքերս արցունքով լեցան, դոհունակութիւնս այնքան մեծ էր. ինծի թուեցաւ թէ կրնայի մեծ գործերու, գոնէ մեծադոյնին ձեռնարկել. գիշերի մը յաջորդող արշալոյսէն առաջ, մթնշաղին, փո՛յթս որ մօռայլ կամ ծիրանագոգեստ ըլլար, հպարտ ու ազատ պիտի մեկնէի Վանքէն...

Անշուշտ փրկութեանս վաղորդայնին իրիկունը ամէն

բան Եղիազարին, Ալեքսանդրին և Վանահօր պիտի յայտնէի ըսելով,

— Բարեկամներ, վաղը կը մեկնիմ... հրաժեշտ կուտամ Վանքին ու ձեզի... ներեցէք իմ թերութիւններուս ու մարդկօրէն նայեցէք Արտակին վրայ... անունս Արտակ չէ՛ ալ... ես Արամ կը կոչուիմ, իմ երբեմնի անունս, իմ երբեմնի առնական ու չքեղ անունս Արամ էր...

— Ի՞նչ... յիմա՛ր ես Վարդապետ... ո՞ւր կ'երթաս...

— Կ'երթամ...

Նախ կատակ պիտի կարծուէր Վճիռս, դուարթութեամբ ընդունուելով. անկեղծ ու յամառ պնդումներուս վրայ կասկածանքով երեսիս պիտի նայէին: Լուսթեան պարտկածը իրենց դէմքին վրայ պիտի կարդայի, որովհետեւ անոնց նախապէս ասլած դիմադրի՞ծ, յիմարի մը առթած արդահատանքն ու տարակոյսը պիտի հազնէր ասպա:

Կեանքիս մէջ ե՞րբ պիտի կրնայի նմանօրինակ երջանկութիւն մը ունենալ:

Ուրիշներու յիմարութեան երկիւղը ներշնչել՝ այլ ինքն իր մէջ նայիլ բիւրեղի մը անապակի իստակութեանէն, բանականութեան մը վրէպը կասկածեցնել՝ հօր զգալով հոգին քան երբեք, և միտքը անվկանդ՝ ճշտարշաւ արեւի մը չափ...

Քաղաքէն պիտի դրէի քանի մը պարզ բառերով հրաժարողիւս. հրաժարագիր մը առանց բացատրութեան, առանց կեղծաւոր յերկրանքներու... Յետոյ պիտի դայի Անուշէն՝ Շուշանին ձեռքը խնդրելու:

Ատեն մը ինքզինքս նորպսակ երեւակայեցի, հարստ-

նեկան փափուկ անկողինն մէջ, Շուշանին հետ դրկափարուած... դաւակներու հայր...

Հիմա որ այս տողերը կը գրեմ՝ տակաւ կ'արթննամ երազէ մը. երազէ մը թէ հնօրեայ ջատուկի մը թալիս-մաններուն կախարդող զօրութիւններէն:

Ահա կը հագամ, նորէն կը հագամ ու տխրելով կը տխրիմ, որովհետեւ անգոր եմ ճակատագրին դէմ...

Երթամ վիմ սեւ տրամութիւնս պտտցունել դալար դաշտերուն վրայ. դուրսը դարունը վայրկեան առ վայրկեան կ'աճի. կ'ուզեմ աւելի հօր զգալ մահս, կեանքի խօլական ու ամենարուեստ փթթումին դիմաց...

Ի՛նչ.

Մայիս . . .

Հիւանդութենէս ի վեր առաջին անգամ ըլլալով՝ պտոյտ մը ըրի գետեզրը և դաշտերուն մէջ:

Մայիսի հրաշալի օր մը. արեւը վերէն մետաքսեայ շղարշի մը պէս կը սփռուէր կանաչ դաշտերուն վրայ: Վարդագոյն ծաղկած են ծիրանիները, սալորին ձիւնա-սպիտակ է, ու ինչ որ կ'արբեցունէ մթնոլորտը, փշատի մանրիկ ու գորշ տերեւներու մէջէն խնդացող ոսկի ծաղիկն է:

Անցայ ցանկորմերու քովէն, գետեզրի փափկատերեւ ուռիներուն տակ դեգերեցայ ընդերկար, յետոյ ելլելու համար բաց դաշտերուն մէջ: Կուրծքս այս մթնոլորտին անվարժ կ'երեւար, դժուարաւ կը շնչէի, դողահար էր

մարմինս ու գլուխս գինովութեան նմանող բանի մը անձնատուր:

Երկար դիտեցի Վանքը արմկող բլուրներու կանաչ կողերը, ու անոնց մէջտեղ ցցուող կարմրոցակ դմբէթը: Ամէն բան փոխուած, փոխուած բնութիւնը՝ նոյնպէս ես որ լուսաւոր ու բարի օրուան մէջէն կակուղ խոտերուն և դեղին ծաղիկներու վրայէն կ'անցնէի ամօթահար:

Եղաւ երբ՝ աշխատաւոր մշակներուն կը մօտենայի, երէկ բան չի մղեց զիս անոնց քով. չանդրադարձայ նաեւ այն ծրագիրներուն վրայ, զորս օր մը՝ նմանօրինակ պտոյտի մը միջոցին, Վանքին հարստութեան համար յօրինած էի:

Նստայ վարսադիտակ ուռիի մը տակ՝ առուին եզրը, անորոշ, գրեթէ աննիւթ երազանքի մը անձնատուր, մինչ հօտաղը չեմ դիտեր բլուրներու որ դարուվարէն ինձ կը զրկէր սրինգի երգ մը, ճարակող հօտէն ելլող մետաղա-կան հնչիւններու հետ: Ունկնդրեցի եղանակին. դէմքս ծոթրինարոյր հովիկի մը տուած միտ դրի երգին, մարդարտածաղիկի թեւեր հովին յանձնելով:

— Կը սիրէ՞ զիս, այո՛... ո՛չ... բայց գրեթէ միշտ այո՛...

Երկարօրէն նուազեց հօտաղը՝ ու ես երկարօրէն անձնատուր եղայ իմ տարփանքի առարկայիս: Մտածու-միս աղջկան շա՛տ յարմար էր այդ սրինգին երգը. սիրոյ տաղ մըն էր անիկա, շինական սիրահարի մը աննենդ ու խռովալի սրտին մէկ էջը. անոր մեղմ ու ծաւալուն ելեւէ-ջը, յառնող աւիշներու, բոյրերու, կանաչութեան, արեւին դաղջ կաթէն թորող լազվարդին հետ՝ հողուոյս մէջ կը թափէր:

Կը հեւայի, արբեցողի նման արբշիռ էի: Երգը դա-

դար առաւ, ու ես կը շարունակէի դայն լսել դեռ երկար:

Մէկէն գորովանքի անանկ ինքնացայտ կոհակ մը ելաւ մէջս, այնպիսի յոյզ մը լեցուց սիրտս որ փռուեցայ գետնին վրայ՝ և դէմքս թաղելով մարմանդներուն մէջ, ձեռքերովս սկսայ թափահարել կանաչութիւնը: Հողին, բնութեան հետ նոյնանալու, անոր մէջ անէանալու պապակ մը եկաւ վրաս, սեւ հեծեծանք մը կուրծքս լեցուց ու արցունքներս հոսեցան...

Ձեմ գիտեր որքան լացի, երբ մատի մը հպումը զգացի ուսերուս վրան. Շուշանին վրայ խորհեցայ. ա՛խ անտարակոյս Ան էր փափկածղօտ ուռիին տակ, գլխուս վերեւ, որ չիկնած ու քնքշօրէն դողահար՝ զիս կ'արթնցնէր:

Ամօթն ու վախը զիս հողին դամեցին. շարունակեցի մնալ հին դիրքիս մէջ, խեղդելով լացս: Յետոյ յամբօրէն վեր առի գլուխս, ցատկեցի, չորս կողմ նայեցայ. վազելով ծառերուն քով՝ թուփերու ետին անցայ փնտռելու համար անիկա՝ որ եկած էր կենալու գլխուս վերեւ ու տեսած էր դեղին կոճակները մարգարիտներուն ինչպէս անոնց ճերմակ թերթերը...

Յուսաբեկ՝ իջայ գետեզր գովացնելու համար ճակատս: Վարդագոյն շողիներով լեցուած օդը ջուրերու խաղացքին մէջ կը թափէր իր ոսկիի, ծիրանիի ու վարդի գոյները, մինչ դէմի դաշտերուն կանաչը յարաշարժօրէն մթազնելով, երբեմն լուսաւոր ծփանքով մը կ'ողողուէր: Այս ամէնը իրականութիւն էին, կամ իրականութեան երազը, ես կը տեսնէի դայն՝ այդ երազը, ու յանկարծակիս վախով մը կը լեցուէի թէ մի գուցէ մէկէն վերջ գտնէր ան:

Հեռուէն, մրգաստանի որմերուն ետեւէն կուգար

ծանրաշարժ հօտերուն վերադարձի աղմուկը և աւելի բարկ, աւելի կծու կ'ըլլար հոտեան փշտոններու հոգին:

Վերադարձայ: Վանքին մեծ դրան տակ տեսայ զինքը. Յիսուս-Փրկիչ՝ դուն գիտե՞ս թէ երբեք սիրտս այդքան հզօր բարախած չէր: Կը սեղմէի վերարկուիս ծալքերը կուրծքիս վրայ զուր տեղը: Ինծի այնպէս կուգար թէ, սիրտս ծեծող անձնիւր հարուած՝ անկէ դուրս կը ցատկէր երթալ զգետնելու համար Շուշանը, յետոյ անոր առջեւ քրքիջով մը կայնելու, կամ աղերսալից պատմելու համար բոլոր վէպս անոր...

Կքեցի գլուխս, հազիւ բարեւելով անցայ քովէն, իր զարմանահար ակնարկներուն տակ:

Անկողնիս վրայ փռուած՝ շատ լացի այս երեկոյ: Այնպէս կուգայ ինծի որ լորձունքիս հետ այսօր կարմիր բան մըն ալ թուքի... արդեօք թոքախտաւո՞ր եմ:

ԻՁ.

Մայիս . . .

Այս երկրորդ անգամն է որ Շուշանն ու իր մայրը քաղաք կ'երթան: Հիմա թերեւս աւելի քիչ կը խօսիմ հետը, բայց իր հեռաւորութիւնը չեմ կրնար տանիլ, արդէն Վանքին մէջ իսկ զրկուած եմ իրմէ:

Միշտ աչքս ճամբուն վրայ է. գետեզրէն անդին ուղիներու երկարութեանը վրայ կը մաշին իմ ակնարկներս, երբ կ'երթամ ժամերով արեւին տակ, չիւմաքարի մը վրան նստիլ:

— Ե՞րբ պիտի դայ...

Վանահօր հարցուցի այս բացակայութեան պատճառը, մայրը հրաման առնելու ատեն ըսեր է որ Պոլսէն եկած բարեկամ մը տեսնելու կ'երթայ: Վանահայրը ասիկա ըսելու ատեն, ինչո՞ւ նշանակալի ժպիտ մը բերաւ կարմիր ու ատելի դէմքին վրայ: Գուշակա՞ծ է...

— Յա՞ծ կնիկ, թերեւս Շուշանը նշանելու կը տանիս, այս կասկածն ունիմ: Բայց որո՞ւ կընայ նշանել, ով կընայ տիրանալ այդ չքնաղ ու աղքատ աղջկան. անմիտ հարցում. ամէն մարդ, կօշկակար մը ահարկու ձեռքերով՝ կարճ խելքով, առտուընէ մինչեւ իրիկուն պատանքցու կտաններ ծախող՝ խանութի աշկերտ մը, գրիչի մը կտորով հազար անմտութիւն շարող գրադիրին մէկը:

Ով որ ալ ըլլայ, նոյն խի մտքով ու դրամով հարուստ մը, ես իր թշնամին եմ, մահացու ոսոխը. ահա արդէն խի կը զգամ լեզի բանի մը խկութիւնը՝ որ ատելութիւնն է բոլոր մարդոց հանդէպ. ալ դէշ կը տեսնամ աշխարհը, դաժան, չարասիրտ, իմ բոլոր աղէտներս իմէ կուգան:

Առաջին անգամ երբ Շուշան մեկնեցաւ Վանքէն, ուրիշ մտածում չի կրցայ ունենալ, պիտի նշանուի ըսի, մանաւանդ որ վերադարձին՝ Անուշ գաղտուկ մը կը խօսուըտէր միւս տնտեսուհիին հետ, ի՞նչ բանի վրայ կընար խօսիլ. թերեւս ալ շատ անգամ ան այդպէս խօսած էր ու ես չէի նշմարած, բայց հիմա սէրը զիս կասկածոտ և իրատես կ'ընէ, ես բնագդօրէն կը հաւատամ նշանուողի մը կարելիութեան, եթէ արդէն խի իրագործուած չէ: Խեղճ կ'ընը ատկէ զատ ուրիշ բան չէր կընար ընել սակայն, ո՞ր մայրը սեւազգեստի մը վրան պիտի խորհէր...

Այդպէս է. բայց ահա կը տառապիմ ես, կը տառապիմ...

Այնպէ՞ս կը տառապիմ և նախանձով կը լենամ որ, ամէն անգամ երբ Շուշանի լուսաւոր դիժերն անցնին իմինիս մաշած թխութեանը առջեւէն, յիմարութիւն կը խմեմ, լուսնոտի մը սարսուռներով կը կատղիմ, ինքզինքս ոճիր գործելու կարող կը զգամ:

Դաշոյն մը կը բաւէ. նուրբ, սուր, ափիս մեծութեամբ դաշոյն մը, թող ըլլայ ճաճանչաւոր խաչ մը, օրհնեալ ջուրի մէջ ընկղմող մանր խաչերուն փոքրագոյնը, անծանօթ ոսոխներու ճակտին բանալու համար կարմիր ճեղք մը, ինչպէս աղէկ ձմերուկի մը վրան. լաւ է դիւտող չէ՞ Արտակ. ձմերուկին վրայ սայրասուր գործիով խիստ վէրք մը ստեղծել: Ձե՞ս վախնար հէգ սիրտս և ազագուն անգամներս չէ՞ք դողար, ո՛չ կ'ըսեն, երբեք... Ձգել որ նման ստեղծագործութիւն մը կոպիտ թեւերու մէջ խամրի, տմոյն զաւակներ ծնի: Իրա՛ւ այս պահուն բան մը կ'ըլլամ, գլուխս կ'երերայ ինքն իրեն ու կը զգամ որ դէմքս խածնող մը կայ... յիմարութիւնն է:

Այս բոլորը ենթադրութիւններ են, սնոտի երազներ թերեւս: Նոյն բանն է, երբ ամիսներ վերջ իրագործուին. այն ատե՞ն, չեմ գիտեր՝ թերեւս մոռնամ կամ մեկնած ըլլամ:

Երթալու, հեռանալու եմ ասկէ քանի որ ամէնուն բերնի ծամոց եղած չէ գաղտնիքս. արդէն Նղիազարը դիտէ ամէն բան, երէկի իրեն տուած այցելութիւնս ապշեցուցիչ յայտնութիւն մը եղաւ ինծի համար:

— Մեկնելու ես ասկէ Արտակ, ըսաւ ինծի, որովհետեւ կ'ըման չի յարմարիր քեզի...

— Քաղաքի բժիշկն ալ նոյնը կ'ըսէ, պատասխանեցի:

— Քու հիւանդութիւնդ կրկնակ է, չարունակեց:

— Կրկնակ, պոռացի երեսին, ոտքի ցցուելով, մատնուելու մեծ վախով մը համակուած:

— Այո՛. զիս իբր մեծ եղբայր մը ընդունէ. ինչո՞ւ ծածկեմ, երկար ժամանակէ ի վեր դիտած եմ կեանքդ և կ'ըսեմ թէ գէշ զառովարի մը վրայէն կ'երթաս...

— Ինչո՞ւ...

— Հիւանդ ես ու կը սիրես...

— Աա՛հ...

Այս եղաւ միակ բացառանշութիւնս. նետուեցայ իր ծոռնդերուն առջեւ, ու դլուխս թաղելով գերկին մէջ՝ սկսայ հեկեկալ:

Յետոյ ոտքի ելլելով գոչեցի՝

— Հիմնովին կը սխալիք, չեմ սիրած երբեք՝ բայց հիւանդ եմ, կարծեմ թոքերէս արիւն կուգայ... բայց կ'աղաչեմ այդպէս լուրեր մի տարածայնէք... մի, մի՛, կ'աղաչեմ, ես ի՞նչ ընեմ այն ատեն, անդարձ պիտի կորսուիմ...

Ու նորէն լալ սկսայ անյուսօրէն սեւ, սրտակեղէք հեծեծանքով մը, ձեռքերովս ճակատս ու դէմքս գոցած:

— Ծածկելու պէտք չկայ, կարծուածին չափ անտեղեակ չեմ յուզումներուդ. ամիսներէ ի վեր հալիւղ կը տեսնեմ, այսօր առիթն է որ քեզի ըսեմ բոլորը. Վանա-հայրն իսկ զարմանալի կը գտնէ վիճակդ և չարութեամբ կ'ըսէր անցեալ օր ժամէն վերջ՝

— Արտակը սիրահարուած մարդու մը կը նմանի...

— Աստուծոյցուցի զինքը թէ՛ հիւանդութեան արդիւնքն է մտամոլոր վիճակդ. Վարդապետ, Պոլիս մեկնե-

լու ես, Որբանոցը հոգեվարք է, Վանքն ու շրջակայ Հայութիւնը չեն կրնար դայն ապրեցնել, կեդրոնէն ալ նպաստ չի դար, ամէն բան քիչ օրէն պիտի քայքայուի: Քեզի կը մնայ կարելի եղածին չափ շուտ մեկնել: Լուրջ դարմանի կը կարօտիս, չա՛տ լուրջ, ուրիշ բանի վրայ մտածելու ատեն չէ. յետոյ զոջալը գուր է...

Այս խօսքերը խաղաղեցնող դեղի մը նման ազնիւ էին: Անկարելի էր ստել, անձնատուր եղայ Նղիազարին, պատմեցի բոլորը, մինչ ան փոքր մազաղաթի մը աղտերը կը մաքրէր խոնաւ լաթի մը կտորով: Ոստածներս հիմա չեմ յիշեր, անկապ էին, կցկտուր. ատեններէ ի վեր մէջս կուտակուած զգացումներու ու մտածման թերատ պատկերները դժեցի իրեն շատ արագ, հեւ ի հեւ, երբեմն կ'իսաւարտ ձգելով նախադասութիւն մը՝ հազալու համար երկարօրէն, մերթ շնչասպառ կանգ առնելով բառի մը վրան: Իր ալեւոր և հայրական դէմքէն կը հետեւցնէի թէ, Նղիազարը իմ կցկտուր խօսքերէս ամբողջ սիրոյս վէպը կը կազմէր շատ յստակորոշ, նման՝ նոյն պահուն իր ձեռքին մէջ՝ կեղտերէ մերկացած «բարկոծ Ս. Ստեփաննոս»ի նկարին: Շատ խօսեցայ, նոյն իսկ աւելորդ, անխոստովանելի բաներ ըսի. սիրտս անգամ մը բացած էի, պիտի պարպէի դայն, թերեւս թեթեւութիւն դար վրաս:

— Տե՛ս սա զարդադիրը, ԺԳ. դարու Աւետարանէ մը մնացած միակ էջն է. աղուոր չէ՞...

— Այո՛, մըմնջեցի...

Ատեւութեամբ լեցուցեցայ մէկէն. այս մարդը սէրս ու վիշտերս կը հեգնէր ու այն զիրար կտցահարող, դու-նադեղ ծաղկներով ընդելուզուած թռչուններու խումբը հրէշներու նման երեւցան աչքիս... Կ'ուզէի խլել այդ

մաղաղաթի անշնորհք էջը, խածատել, ոտքով ճգմել...

— Երթամ, Պ. Եղիազար, ըսի, բայց խնդրեմ, չատ կ'աղաչեմ, հօր մը պէս ներողամիտ եղէ՛ք ըսածներուս համար, ու մանաւանդ մոռցէ՛ք զանոնք, որովհետեւ չատ մը չափազանցութիւններ ալ կան մէջը...

— Ձէ', Վարդապետս, բոլոր ըսածներդ չիտակ են, մի' սրտնեղիր երբ զարդագրին հանդէպ հիացումիս՝ քեզ ալ մասնակից ընել ուղեցի. գիտե՞ս ծերութիւնը... Բայց կը կրկնեմ՝ նախ առողջութիւնդ... վերջը անօգուտ կ'ըլլայ...

Բակին վրայ նայող նրբանցքին մինչեւ ծայրը ընկերացաւ ինծի, մէկ երկու բարեկամական հարուած տալով ուսիս: Լաւ մը սրբեցի աչքերս սանդուխներէն իջած պահուս. բակին մէջ՝ ուր տղաք աղմկալի խաղ մը կը խաղային, քանի մը բառ փոխանակեցի Պ. Ալեքսանդրին հետ:

— Հայր Սուրբ, այսօր աղէկ կը տեսնեմ քեզ:

— Աղէ'կ...

— Այո՛ շատ աղէկ, դէմքդ դունաւորուած է:

— Թերեւս Պ. Ալեքսանդր...

Այդ պահուն Վանքին մեծ դռնէն կուգային այծերը, դառներն ու ոչխարները. մթնոլորտը քանի մը վայրկեան անտանելի աղմուկով ու մայիւններով լեցուեցաւ, մինչ տամուկ բուրդերէն ելլող հաճոյալի բուրում մը ողողեց բակը. քիչ մը վերջ լռեց ամէն բան. տղաք ալ չէին խաղար: Յետամնաց դոմշուկ մը, չեմ գիտեր ինչո՞ւ առանց որոշ գոհունակութեան, երբեմնի գուարճալի բառախաղ մը յիշեցուց ինծի:

Յամեցնող գառնուկ մը՝ ժամուն դռնէն դէպի խոհանոց կը վազէր մայելով. ատիկա այն անասունն էր որ

տերեւ ու ծաղիկ կուտէր Շուշանի ափէն. հովիւը դաւաճանը արձակեց անոր ոտներուն, դառնուիլը ցաւագին մայիւնով մը փախաւ ներս...

— Է, է', մի' զարներ վայրենի, պռաացի, ու ձայնս խեղդուեցաւ յուզումիս մէջ:

Յետոյ վազեցի դուրս, դո՛ւրս, նստելու չիրմաքարի մը վրան, երկարօրէն յառելով մթարին մէջ հազիւ դժագրուող ուղիին, ուրկէ պիտի ծաղէր Շուշանս...

Ի՛նչ.

Մայիս . . .

Եղիազարին հետ ունեցած յուզումնալի խօսակցութենէս վերջ՝ վիճակս չէ բարւոքած:

Մխիթարուիլ կարծեցի սիրտս մէկուն ափը պարպելով, սակայն քանի մը ժամուան սիրտանքէ վերջ՝ դտայ սովորական վիճակս, հիմա՝ երբեմն ալ կասկած կ'ունենամ թէ մի գուցէ ծերունին յայտնէ ամէնուն՝ ամէն բան...

Կը ճանչնամ Եղիազարի հոգին՝ ինչպէս ոսկեայ սկիհի մը պարունակութիւնը, բայց իմ մտածմանս ու զգացումներուս տէրը չեմ ես. ժամանակէ մը ի վեր սանձս ինչ դուրս ճակատագիր մը կը վարէ. մեռա՛ւ երբեմնի փառաւոր կամքը Արտակ...

Եղիազարը կարծես գիտնալով անձկութիւնս՝ միշտ կ'այցեւէ ինծի, աշխատելով զուարթութիւն ձարել. կը զգամ իր ազնիւ ճիւղ՝ ու երբեմն գիտումնաւոր ժպիտ մը կը ստեղծեմ չրթունքիս ծայրը:

Երբ հատնին իր սրամիտ խօսքերը, այն ատեն՝ ձեռագրերուն վրայ կ'անդրադառնայ, նկարներու ու անոնց դժադրիչներուն անունը կուտայ աղասպատանքով:

Մեկնելէ առաջ՝ առողջութեանս համար յուսադրիչ մէկ երկու բառէ վերջ՝ կը կրկնէ միշտ՝

— Արտա'կ, մեկնելու ես, լաւ ես բայց խնամքի կը կարօտիս...

Կը կարօտիմ շա՛տ խնամքներու ու թերեւս ալ և ոչ մէկ խնամքի... Արդեօք Եղիազարը չի՞ խորհրդի իր հոգւոյն ճշմարտութեան մէջ՝ իմ մօտաւոր մահուանս վրայ: Հիւանդներու հետ խօսելու կերպ մը կայ. դերեզմանի մօտ գտնուողին իսկ՝ դարնան պտոյտներու ու փրցուելիք վարդերու վրայ կը խօսին... գիտեմ այդ ամէնը:

Մեկնելու եմ ասկէ, խոստացայ Եղիազարին հեռանալ Վանքէն, Կեդրոնական վարչութեան ղրկուելու հրաժարագիրս ալ պատրաստած եմ: Ի՞նչ նպատակներով եկայ բազիրս ալ պատրաստած եմ: Ի՞նչ նպատակներով եկայ հոս ու ո՞րքան անփառունակ է այս վերջաւորութիւնը...

Բայց այս ամէնը, Եղիազարին պատկառելի ու բարեկամ խօսքերը, մեկնումի յոյսերս, հիւանդութիւնս որ յամբօրէն կը գրաւէ թոքերս, որովհետեւ արիւն կը թքնեմ ու դիշերները հաղի նոսրաներ կ'անցունեմ ոչինչ են՝ սէրս կը շահապետէ ասոնց վրայ ու իր առարկան՝ որ ահա արկուցէ, կը պահանջէ, իր անուշ առարկան՝ որ ահա արկուցէ իսկ շաբաթ մը կ'ըլլայ՝ և հոս չէ...

Մինչեւ ե՞րբ նստիմ շիրմաքարին վրայ, որուն մօտ ուղեցի մայրամուտի մը՝ Իրեն մերկացնել հոգիս. մինչեւ ե՞րբ յետամնաց թռչուններուն հետ դառնամ յուսաբեկ՝ խուցիս մենութեանն ու մութին մէջ թաղել սարսուռն ինքնութիւնս...

Յոյս չի կայ գիտեմ... բայց պիտի նստիմ խաւարին

մէջ դիշերն ալ եթէ չի վախնամ Վանահայրէն, որբերէն. պիտի դուրսը նստիմ՝ որովհետեւ դողողներու երաժշտութիւնը յիշատակներս կ'օրօրէ ու քաղաքին կողմը վառող լուսածոր աստղ մը՝ հոգւոյս սեւ բոցին կը ժպտի, անոր ակնարկներուն նման...

Կը սպասեմ Շուշանին, որ քաղաքն է. հո՞ն է, կրնայ մեկնած ըլլալ. անկարելի է ասիկա՝ որովհետեւ հոս են իրենց գոյքերը:

Ծերուկ տնտեսուհին ալ այս յապաղումին պատճառը չի գիտեր, բայց վստահեցուց գիս որ մէկ երկու օրէն մէջտեղ կ'ելլեն:

Մանկութեանս օրերուն՝ եղած է որ սպասուած բանի մը հրապոյրը ժամերս երկար ու տաղտկալի ընէր. հիմա սպասումին անձուկը կ'ուտէ գիս, կը կրծուիմ ես ինչպէս ժամուն թանկ կտաւները որդերէն, կամ կարմիր պղինձը կանանչ ժանգէն:

Ինծի ծանօթ չէ անոնց երեւնալու պահը, բայց կը կարծեմ որ ամէն յամեցող վայրկեանի հետ՝ հեռաւոր արահետին վրայ պիտի ծագի Շուշանի լուսաստուերը՝ ինք գեղանի և արագաքայլ, ետեւէն մայրը յոգնաբեկ ու դժգոհ...

Ի՞նչպէս ըլլար որ մէկէն անցնէին բոլոր ժամերը ու ան երեւար...

Անկարելի յիմարութիւն մըն է այս, բայց ես յիմարութիւնը կը նախընտրեմ ու կը ճաշակեմ սիրոյս առաջին օրերէն ի վեր...

Շուշանի պատկերն ալ յամբօրէն կը կորսնցնեմ: Նստած մեծ դրան մօտ, սպասումէն յուսաբեկ, պարտասած յառումներէս՝ կը գոցեմ աչուրներս, իր պատկերին նուիրուելի կ'ուզեմ. երեւակայութիւնս կը մերժէ ինծի

տալ այդ պատկերը։ Այն ատեն հնարքներու դիմելով, հիւանդութեանս օրերը միտքս կը բերեմ. եկեղեցին, բակն ու խոհանոցը, գետեզրի դալար անդերուն մէջ կը փոխադրուիմ, ծանօթ շրջանակներու մէջ անոր պատկերը վերստեղծելու համար. չար ու անխիղճ միտքս չի դործեր, թերեւս ալ կը քայքայուի մասնիկ առ մասնիկ...

Երբ ամէն հնարք անդոր ըլլայ, այն ատեն յուսահատութիւնս ալ կը բեկի լարուած դերձանի մը պէս ու ալ սիրոյ գինովութեանը կ'ապաւինիմ։

Այդ լքումի վայրկեաններուն է որ յանկարծ մէջս կ'իյնայ ան. կը տեսնեմ զինքը շքեղ ու բաղձալի. հաղիւ վայելքին հպած՝ ահա նկարը կը սուզի մէզին մէջ...

Այդ րոպէին՝ մէկէն ատելութեան եղիճը կը վերածի մէջս, ինչպէս այս տապանաքարերուն անկիւնը դաժան փուշը. Շուշանի նշանածը կը տեսնեմ դադրադէմ, դարձելի, իր մեծ քիթով, մսոտ շրթունքներով, գիշատիչի աչքերուն վրայ՝ նսեմ ճակատ մը։

— Ա՛խ, ի՞նչպէս մեծ, լորձնոտ բերնովդ պիտի համբուրես իր աղուոր դէմքը, դո՛ւն անասուններուն էն դձուճը, ինչպէ՛ս իր ճկուն մարմինը այդ փայտահարի թեւերուդ մէջ պիտի տրորես... Ընէ՛ սիրոս, ըսածս գիտեմ։

Ես ալ գեղեցիկ չեմ, բայց բոլոր մարդիկ ինէ տգեղ են...

Ալ չեմ կրնար դրել. բա՛ւ է ու շատ խիւ այս օրագրի անշահ կտորը, յետոյ ի՞նչ բանի կրնայ ծառայել...

Գիտեմ՝ երբ հիւանդանոցի մը անկիւնը տաժանելի հոգեվարժէ մը վերջ մեռնիմ՝ աշխարհքէն մոռցուած, օրաթերթի մը չահագործման նիւթ պիտի կազմէ...

Վարդապետի մը օրագիրը հետաքրքրական է չէ՞.

մանաւանդ վարդապետի մը սիրոյ օրագիրը, հազուադիւս է ատանկ բան մը, յետոյ նոր գլխախուծիւն ու կիրքի ի լոյս չի հանուած տպաւորութիւններ կրնան քաղուփլ անկէ... Այս էջերէն տող մը խիւ պիտի չունենան...

Երթամ Խաչերին քով՝ երէկունէ ի վեր տկար է, զօրաւոր գլխու ցաւով մը՝ խեղճ փոքրիկը անկողին է ինկած...

Ի՞նչ.

Յունիս . . .

Խաչերին հիւանդութիւնը կը ծանրանայ. տեսդը կ'աւելնայ երբեմն ու յանկարծ կը դադրի։ Ասոնք լաւ նշաններ չեն։

Մեղմօրէն կը հեծէ երկարատեւ ու միօրինակ ձայնով մը՝ որ աւելի ցուրտին ու անօթութեան մատնուած անասուններու մղկտոցին կը նմանի։

Չուզեր խօսիլ, իմ բոլոր կարեկից հարցումներուս հաղիւ կը պատասխանէ։ Իր ազագուն մատուըները ճակատին վրայ են միշտ, հոնկէ դուրս հանելու համար ցաւը՝ որ զինք անկողին է նստած։

Ի՞նչ կրնայ ըլլալ այս հիւանդութիւնը. անողոք բան մը կ'երեւայ, իր տաղնապները կը տեսնեմ ես Խաչերի արդէն խիւ քամուած դէմքին վրայ։

— Բժիշկը անհրաժեշտ է, կ'ըսէր Պ. Ալեքսանդրը. իմ կարծիքս ալ նոյնն է՝ սակայն Վանահայրը կը կրկնէ միշտ.

— Տէ՛ր որք ըսածդ դիմացկուն է, անհոգ եղիր Արտակ, վաղը ոտքի կ'ելլէ...

Հակառակ Վարդանի այդ դժկամութեան՝ արդէն քաղաք ղրկեցինք ծառաներէն մին, հիմա բժիշկին կը սպասեմ վայրկեանէ վայրկեան:

Չարագոյժ նախադրացումը ինծի մահ մը կը հաւատէ. խաչերի մահը, թերեւս իմինս ալ:

Ե՛ս, ալ ուրիշ բանի վրայ չեմ կրնար խորհիլ. դեռ եւուն՝ այլ կենսալի բանականութիւնս դէսլի սեւ դիծ մը կը վազէ. մահուան ճամբաներ կը տեսնեմ միայն, թէեւ ամօթալի է վարդապետին համար՝ կեանքի արշալոյսին հակող անմեղ հոգիի մը վերջալոյսին նայիլ:

Պիտի խնամեմ խաչերը, իմ սլաքաքս է կարելին ընել. բայց ի՞նչ կ'ընեմ ես ինքզինքիս համար, կամ ուրիշները կը խորհի՞ն իմ վրաս. բոլոր նոր առած դեղերս անօգուտ կ'անցնին:

Երէկ իրիկունս դէմ, որբերու ննջարանին մէջ՝ երբ խաչերի սնարին քով նստած էի, մէկէն սենեակին դուռը բացուելով՝ Շուշանը հեւասպառ, քրտնած ներս մտաւ. տեղէս վեր ցատկեցի, չեմ դիտեր սիրտս ի՞նչպէս կ'ազաղակէր այդ պահուն: Աղջիկը զարմանահար յետ յետ դնաց, անմեղունակ ժպիտով մը:

— Դո՞ւն ես Շուշան... ո՞ւր էիր... այս ո՞րքան բացակայութիւն, օրիորդ:

Յետոյ կատակելով աւելցուցի՝

— Է՛, քաղաքը ի՞նչ ըրիք տեսնեմ... ինչո՞ւ դացիք... բարեկամներ եկած էին Պոլսէն...

Յառեցայ իրեն. նախ չիկնեցաւ, ապա տժգոյն տեսայ զինք:

— Այո՛, հայր սուրբ, աղբական մը ունէինք...

— Լա՛ւ, լա՛ւ...

Երջանկութիւնս պատմել դժուար է. կարծես դարու մը կարօտ կ'առնէի իրմէն:

Շոյելով խաչերի չոր և այրող ճակատը, սովածի անկշտութեամբ կը նայէի Շուշանի խարտեաչ մագերուն, սպիտակ դէմքին, աչքերուն՝ որոնց թուխ թարթիչներէն բերեղեայ կապոյտ լոյս մը կը սահէր, կ'իյնար վրաս երբեմն. ու ես դողահար կ'ըմպէի այդ լոյսը, վայելելով ծաղկեակար տպածոյէ շրջագդեստէն ցայտող իր դաշն գիծերը: Անոր մարմինէն ելլող այդ շնորհին հետ՝ ինծի կը հասնէր նաեւ լեվանտի բոյր մը, որ կը սարսուցնէր բոլոր անդամներս, ջիղերս խաղտացնելով: Մեղմ՝ այլ աւելի արագ կը դառնար սրտիս զարկը... կը գգայի ատիկա:

Հրաշալի՛ էակ, աւելի դեղեցիկ կ'երեւիս, աւելի շնորհալի քան Աստուածամայրը՝ զոր Եղիազարը անգամ մը միայն ցոյց տուաւ ինծի...

— Ուրեմն բարեկամներ տեսնելու դացեր են կ'ըսէի իւրովի: Շուշանը չի կրնար ստել, ես կը հաւատամ իրեն եթէ ստէ իսկ: Բայց ե՞րբ հայ աղջիկ մը կըցած է իր կեանքի էն մեծ դէպքերէն մին յայտնել համարձակ: Փոյթս՝ ան քուս է հիմա, կը տեսնեմ զինք, բաւ է ինծի այդքանը:

Տեսնելով այս աղջիկը, աւելի լաւատես դարձայ խաչերի հիւանդութեան մասին. խաչեր նուազ նիհար երեւաց ու իր հեծեծանքը յուսահատութիւնս չէր պրկեր այլեւս:

Շուշան բաւական մը նայեցաւ խաչերին, ճակատը չոյեց, խանդակաթ բառեր աւելցուց՝

— Ձէ՛, խաչեր, աղուո՛րս, վաղը պիտի աղէկնաս,
բան մը չէ, նայէ՞ տաքութիւն ալ չունիս...

Խաչեր շեշտակի կը նայէր Շուշանին. իր գորշ
աչքերը արտայայտութիւն չունէին, կամ թէ անոնց
յառումը ներքին աւերող ցաւի մը միօրինակ, կատաղի
աշխատանքը կը պատմէր:

Յանկարծ՝ Շուշան հակեց գլուխը, թոթուեց կուրծ-
քին վրայ, ձեռները աչքերուն տարաւ, չրթներուն ան-
կիւնները բեկում մը ունեցան. խուսափուկ հեծկլտուք մը
լսեցի ու տեսայ թէ կը փախէր...

— Շուշա՛ն, Շուշա՛ն, կանչեցի ու իր ետեւէն դուրս
նետուեցայ մինչեւ որբերուն դասարանին առջեւ, սան-
դուխին գլուխը. հոն բնագդաբար կանգ առի: Պ. Ալեք-
սանդըրը և որբերը դասարանէն դուրս եկան ապշահար.
կարծես աղէտ մը պատահած էր:

— Ոչի՛նչ, պատասխանեցի ամօթով, Շուշանին ետե-
ւէն վազեցի որ բժիշկը դալուն՝ անմիջապէս հոս ղրկէ...

Վարժապետը ժպտելով՝ ներս հրեց տղաքը:

Լքուա՛ծ ու հէգ որբեր, այսպէս ձգած եմ զիրենք,
մինչդեռ իրենց տառապանքը հոս բերաւ զիս:

Իթ.

Յունիս . . .

— Դժբաղդ պատիկս, հէգ խաչեր...

Բժիշկը եկաւ, քննեց ու եզրակացուց՝

— Ծանր մէնէնթիթ մըն է վարդապետ...

— Բժիշկները հիւանդութենէն աւելի մահը կը
ճանչնան՝ ըսի յուսաբեկ, յետոյ կրկնեցի, մէնէնթիթ՝
չէ՞ տոբթոր, ու բաւական մը յառեցայ բժիշկի իր սուր
դէմքին՝ որուն վրայ սեւ ակնոցներ՝ կ'արգելէին անոր
ակնարկը որոշել:

— Այո՞, մէնէնթիթ, դեղ չեմ կրնար տալ, միշտ պաղ
ջուրով թրջեցէք գլուխը. իսկ դո՞ւք Վարդապետ...

— Վիճակս դիտէք...

Նորէն քննեց զիս. զարկաւ ցուցամատովը կուրծքիս
տախտակներուն, քունքը երկարօրէն փակցուց սրտիս՝ ու
միշտ նոյն հեզ ու անտարբեր ձայնով յարեց՝

— Գացէ՛ք ասկէ, կարելի եղածին չափ շուտ հեռա-
ցէք Վանքէն...

Ճերմակ թուղթի մը վրայ դեղերու անուաններ շա-
րելով երկարեց ինծի, մինչ ես կ'ըսէի՝

— Բժիշկ, ես իմ հիւանդութիւնս շատ չեմ զգար,
որովհետեւ աւելի ծանրն ու յոռեգոյնը կայ:

Ձի խօսեցաւ: Իրեն մինչեւ Վանքի մեծ դուռը ու-
ղեկեցի վերջ՝ վազեցի ելայ խաչերին քով:

Փոխն ի փոխ հիւանդին քով կը հսկեն Անուշն ու
պառաւը: Երբեմն Շուշանն ալ կուգայ. Եղիազարը քիչ
անգամ այս կողմ կ'անցի իր սենեակէն՝ սակայն երկա-
րօրէն կը նստի հիւանդին քով. միայն Վանահայրն է որ
անտարբեր կը մնայ այս ամէնուն:

Վանքին կեանքը լռին է, սակայն լի տխուր գործու-
նէութեամբ. ամայի բակէն որբերէն մին կը վազէ եր-
բեմն ձեռքը շիշ մը, կամ անձեռոց մը բռնած. յաճախ
կիներն են որ երազաբայլ կ'երթան հոս ու հոն:

Անշուկ կ'անցնին ժամերը. չեն անցնիր՝ մենք
կ'անցնինք: Որբերը յանցաւորներու երեւոյթով կը պտը-

տին. ալ չեն երգեր, թէեւ երգերու ու հաճոյքի եղանակն է աս. կուգան դրան անկիւնէն կը դիտեն թաշերը ու կը փախին:

Հիւանդութեան տասներորդ օրն է աս. տղուն վիճակը աւելի ծանրացած կը տեսնեմ: Արդէն նիհար, հիմա ափ մը դարձաւ, գիշեր թէ ցերեկ կը հեւայ կամ բարձրաձայն կ'աղաղակէ: Աչքերը շիւ կը նային, յաճախ սարսափով մը դանդաղ կը դոցէ միւսին դէմ. կը կծկուի վերմակին տակ ու երկար կը մնայ տափանքի սարսուռով մը՝ խօսելով անհասկնալի, հատկապէս բաներ:

Գիշերները կը դառանցէ. ինծի համար դժնդակ է լսել իր դառանցանքը: Երբեմն անանկ կը թուի թէ՛ ես եմ դառանցողը, որովհետեւ զօրաւոր ջերմով մը ես ալ իր հետ կը տառապիմ:

Երէկ գիշեր երկար ու աղէխարչ նրուիւններէ վերջ, քանի մը կտրատուած ձայն հանեց. յետոյ գլուխը ուժգնօրէն վեր բարձրացնելով՝ պրկեց շրթները, ճակատէն մինչեւ վիզը ջղային սարսուռ մը ինկաւ. այն ատեն կրկին թաւալեցաւ բարձին վրայ:

Այդ սենեակը պառկող տղաքը չեն քնանար, գիտեմ ես ատիկա. երբեմն իրենց թոյլ հառաչանքը կը լսեմ, կամ վախին աղղեցութեան տակ ամփոփուող անդամներու խոհեմ շարժումները կը տեսնեմ:

Թաշեր սկսած էր մենախօսել...

— Կուգան մայր... կուգա՞ն... հայրս սպաննեցին... ինչո՞ւ դարկին. ահա մարմինը մեր պարտէզի աւազանին քով. չի շարժիր... մեռած է մայր, ինչո՞ւ մարդիկ կը մեռնին... կուլա՞ս մայր...

.

— Մայր, մա՛յր... ահա ծուխ կ'ելլէ պարտէզներու մէջէն... կարմիր բոցերը կալերուն վրայ...

— Ամբողջ Հայ ազգը որբ է կ'ըսէիր... ճի՞շտ է: Ինչո՞ւ որբ կը մնան փոքրերը...: Երբ հայրս ողջ էր, դուն լալով կը սիրէիր ժամուն դուռը կայնող որբերը... Հիմա Վանքն եմ... ե՞րբ պիտի գաս համբուրել զիս... այս որբանոցը... հոս չեմ կրնար ապրիլ ես... մայր: Քեզի դալ կ'ուզեմ... աղուոր է դէմքդ մայրիկ... քիչ մը նիհար կ'երեւիս... կը մտածես իմ վրաս ու կուլաս... ես ալ քեզ կ'երազեմ ու կ'ուզեմ... Վանքը տխուր է... կը վախնամ ես իր ժամէն, հոն ճերմակ մօրուքով խոժոռ սուրբեր ամէն գիշեր ժողով կ'ընեն, թափօր կազմելով կ'երգեն... ես Վանքին սենեակներէն կը սոսկամ... սատանաները կը բնակին...

.

— Տեսայ ես... սատանա՛յ մը տեսայ սեւ դէմքով, կրակէ աչուրներով... Ա՛յ, սուր ակուաները կը ցուցնէ... ճերմակ ակուաները:

— Մայրիկ, Վանքը լուռ է... մեր փողոցը չատ պղտիկ տղաք կը խաղային դարնան իրիկունները... գիտես, մա՛յր, երբ ծիծեռնակ մը՝ մեր գլուխներուն քսուկով կը սուրար՝ մենք կը պոռայինք ետեւէն իյնալով... Վանքին մարդիկը քիչ կը խօսին... չեն խնդար... Վանքին մէջ լալու չատ բան կայ... Նուարդ...

Լռեց:

Խորհեցայ թէ ո՞վ կրնար ըլլալ այդ Նուարդը. քաղաքի աղջիկն էր հարկաւ...

Թող շարունակէր դառանցել. ես որ կը հսկէի իր մօտ Ալեքսանդրին հետ, կ'ուզէի որ չի լռեր...

Յայգուն՝ մահամերձի մը մահճին վրայ խուժող

լուսթիւնը չի կրնար տարուիլ... Վանքերու մենութեան մէջ արտասուելու շատ բան կայ՝ հրեշտակային տղայ:

Լուռ էր. չեմ գիտեր ի՞նչ ծանր, շնականօրէն լիբր, կսկծալի բան կար այդ անձայնութեան մէջ. կարծես Վանքին ամայի ու համր անկիւնները պիտի խօսէին միաբերան ու քրքշային, սատանաներ չի՞ կան արդեօք ուխտաւորի խուցերուն մէջ, կամ սուրբերը ժամուն մէջ ժողով չէ՞ին ըներ նոյն պահուն: Ե՛ս ալ անոնց գոյութեան կը հաւատամ:

Վարժապետին արեւակէզ, կնճռոտ ճակատը անընդհատ կը կծկուէր, աչքերը տամկութեամբ լեցուեր էին:

Մեր անկարողութեանը մէջ՝ կը բաւականանայինք վերմակն ուղղելով ու խաչերի ճակտին թաց լաթեր դնելով:

Անոր ակնարկը այդ պահուն շիւ, զօրաւոր ու ցայտուն էր, բիբերը ընդլայնուած. ազազուն կոկորդէն հեւքը դէպի բերան կը խուժէր, հոն անորոշ ու խուլ կոծի մը փոխուելով...

— Որբերը արթուն են, մրմնջեց Ալեքսանդրը ականջիս:

— Գիտե՛մ, ըսի մեքենաբար:

Երկարօրէն յառեցայ լամբարին. անոր բոցը զգայնիկ թաղանթի մը նման կը սարսուար հակելով հոս հոն, ուղղուելով, քթթելով շարունակ: Ի՞նչ հանգիստութիւն այդ առկայծ բոցին, հիւանդ տղուն ու իմ միջեւ. երեքս ալ պիտի մարինք...

Ես՝ մէկէն ուժգին դարթնում մը ունեցաւ... ինչո՞ւ հսկել մահամերձ այս տղուն սնարին քով, երբ մարմինդ ու հոգիդ կը դալարուին վիրաւոր սողունի մը նման:

Ու ահա իմ սեփական մահուանս տեսիլը խօսեցաւ

ինծի: Տեսայ ինքզինքս ժամուն մէջ, սեւ մահաբեմի մը վրան՝ երկու սպիտակ մոմերու մէջտեղ՝ դէմքս մահատիպ, մեղրամոմէ տգեղ դիմակի մը պէս:

Վարդապետական ծանր ու ոսկեղբուսէզ զգեստներ էի հագած, որոնցմէ դուրս ինկած տիգոյն ձեռներս խաչածեւ, ոսկեպատ կարմիր աւետարանին վրայ կը հանդէսէին. արթնի սեւ բիծերով աղարտած շրթունքիս վրան՝ շատ տոյն նշխարք մը կը դողար:

Կիներ ու աղջկանց խումբեր կուգային համբուրելու ձեռքս. լալաքին մէկ երկու փոքրեր կը փախին քովէս, ու ի վերջոյ Ծուշանը կ'անցնէր մարտիրոսուհիի լուսաւոր, վէս ու տրտում զնացքով, համակ սպիտակագգեստ, ձեռքը դեղին առէջներով շուշան մը...

Լեղապատառ ոտքի ցցուեցայ... Սոսկալի է մահուան վրայ խորհիլը, բայց աւելի սոսկալի ու դժնդակ է երբ ապրող էակը իր մահը կը տեսնէ:

Զգացի որ ճակատս կ'այրէր, յետոյ յամբօրէն՝ անկէ սկսան թափիլ պա՛ղ, սառի չափ ցուրտ քրտինքի չիթեր...

— Ի՞նչ ունիք Հայր Սուրբ... կը դողաք... ի՞նչ եղաւ որ կը դողաք այդպէս...

— Բան չի կայ... յոգնած եմ... հանգչիլ կ'ուզեմ Պ. Ալեքսանդր... Խաչերը հանգստացաւ քիչ մը, անանկ չէ՞...

— Գացէ՛ք, ես կը հսկեմ. դուք հանգիստի պէտք ունիք...

Անցայ կամարաւոր, մռայլ ու լռին նրբանցքներէն: Սանդուխին գլուխը թուղթ մը երկարեցաւ ինծի. անսահման միջոցով շրջանակուած սպիտակ էջի մը վրայ, սեւ խաչի մը տակ, որոշապէս կարդացի՝

Հանգիստ՝ Արտակ վարդապետի

Երէկ իրիկուան մօտ՝ խաղաղութիւն եկաւ Խաչերին վրայ. կարծեցի թէ բարեկալութեան կը դիմէր:

Մահը ասանկ սեւ խաղեր ունի կ'ըսեն, երկար կը մաքառի մեր կազմուածքին հետ և դայն քայլ առ քայլ աւերելէ վերջ, երբ գիտակցի իր տիրապետութեանը, կը քաշէ ճանկերը հողուոյն վրայէն, կեանքին ներելու համար՝ որ անգամ մըն ալ գիտակցօրէն ժպտի իրերուն և մտերիմներու...

Վերջալոյսին՝ երբ դուրսը բլրակի թիւումներուն ու անոնց առջեւ փռուող դամբաններուն վրայ դեղին մշուշ մը կ'իյնար, Խաչեր որ երկու ժամէ ի վեր կը մրափէր՝ բացաւ աչքերը, ժպտեցաւ հիւանդի վատուծ, անհասարակ աչքերը, ժպտեց լուսամուտները՝ որոնց ետին պղնձի թոյրեր կը սարսռային, ու մեղմօրէն ըսաւ՝

— Առտո՞ւ է... Ի՞նչ աղուոր առաւօտ...

Կրկին աչքերը փակեց, դարձաւ մէկ կողմ, սուղուելով երազի նմանող բանի մը խորը. քաղցր էր այդ երազանքը, քանի որ անընդհատ շրթները կը դողային՝ ու բերնին մէկ անկիւնը մանր ժպիտ մը կ'առկայծէր:

Տակաւ հիւժած դէմքը երանութեան մը հետ հալած մեղրամոմի երանքը կ'առնէր, ու թարթիչները շատ երկար կը թռէին խորը ինկած աչքերուն վրայ:

— Խաչեր, աղուորս, ըսի, չե՞ս ուզեր քիչ մը բան դնել բերանդ, կաթիլ մը կաթ, մածուն քիչ մը. եկուր գլուխիդ թաց լաթը փոխեմ:

Անուշ ու ծերուկ տնտեսուհին խոհուն կը նայէին այս վայրկեան առ վայրկեան հալող դէմքին վրայ և իրենց

նայուածքը ցաւադին էր, զիս զարմացնելու աստիճան: Ի՞նչ կար ատանկ դժնէ դէմք մը առնելու, կը խորհէի. երբեմն սա կիները ի՞նչ աստիճան անչաճ են:

— Խաչեր, քիչիկ մը կաթ, կրկնեցի:

— Ձեզցէք զիս... Ինչո՞ւ երազս կը խանդարէք... արթննալ չեմ ուզեր... այնքան լա՛ւ է հոս... ախ ձեռք մի դնէք վրաս, երկաթի պէս ծանր ու պաղ է մատերնիդ... ձեզցէք պիտի թռիմ...

Մթնշաղ էր սենեակին մէջ. լոյս դուարթի խնկահոտ շարաթ գիշերը յուշիկ եկեր էր:

Նստանք անկողնին չորս կողմը. ես բոլորովին վըստահ էի թէ բարեկալութեամբ մը կար հիւանդին վրայ. կը լռէինք. ականջ կուտայի կուրծքիս բոռն ու անհաւասար հեւքերուն, մեղմ ու երաժշտական շնչառութեան մը մէջէն, որ շատ մօտէն կը հասնէր ինծի, թերեւս Շուշանէն:

Այն ատեն խորհեցայ դուրսի ամրան խաղաղ, օծանուտ գիշերին վրայ, երբ մոայլ ու դողահար սաղարթներուն տակ, առուն կարօտի անվերջ երգեր կը հիւսէր...

Որքա՛ն լաւ էր առուններուն եզրը ըլլալ, դեգերիլ ստուերներուն մէջ անօգուտ և ըստ բաղդի. չի կայի՞ն արդեօք վարդենիներու տակ համբուրուող սիրելիներ հեռաւոր տեղեր, երջանիկ երկինքներու տակ...

Փոքր լամբալը վառեցին: Կիներէն ծերունին միայն մնաց. Շուշանն ու մայրը մեկնեցան, որբերը հանդարտօրէն, գողունի եկան սպրդիլ իրենց վերմակներուն տակ:

Պառաւը՝ ձեռները գողնոցին մէջ, մրափող գլուխը կը հակէր, կ'ուղղուէր երբեմն ընդոստ բանալով աչքերը. անոր դէմքը ինծի աւելի տառապադին թուեցաւ այդ պահուն, տժգոյն թխուլեամբ դէմք մը՝ որուն վրայ տալաւին աղիւտակտն բան մը մնացեր էր:

Պ. Ալեքսանդրը գիրք մը կը թղթատէր, կարծեմ Բաֆֆիի «Խենթը»:

Ալ խաւար էր դուրսը, ու գիշերուան խաղաղութեան մէջ՝ աստղերու լուսեղ նայուածքին տակ կ'արթննային դօղօշներու մեծակառոյց համերգները. անդորր ու նիրհող սենեակին մէջ անհունէն երկարող սուր ալլ անոյշ երգ մը կ'իյնար՝ յարատեւ ու միօրինակ թրթռացումով, քիչ քիչ կը կասէր. այն ատեն եռանդուն խմբերգ մը, լեցնելով միջոցը, կուգար հոսիլ մեր ականջներուն մօտ:

— Զո՛ւր...

Ծերուկ կինը ցնցուեցաւ՝ ու գաւաթով ջուրը մօտեցուց հիւանդ տղուն բերանին:

— Պա՞ղ էր, Խաչեր, դաւակա՞...

Պատասխան չի կար. ծծեց տենդէն չորցած շրթները ու խորասուզուեցաւ...

Քիչ վերջ աչքերը բացաւ. անոնք չեմ գիտեր բիւրեղային ի՛նչ փայլով մեր վրայ ինկան. պարզասլէս սարսափելի էին, բիւրեղը ընդլայնուեցան դրեթէ տիրելով ծիածանին ու սառնենիին. գլուխը վեր ցատկեց գորտի մը պէս, մարմինը ցնցուեցաւ անկողինին մէջ ու կոկորդէն՝ ջրամոյն մարդու մը նման, խեղդուկ հռնդիւններ դուրս ինկան:

— Եկան... եկան, մայրիկ...

— Ո՞վ, Խաչեր, մարդ չի կայ. Տէ՛ր Աստուած, մարդ չի կայ, գոչեցինք միաբերան:

Ծերունին վրան հակեցաւ զինք հանգստացնելու համար. այն ատեն Խաչեր բացաւ շրթները, ազադուն թեւերը վերմակէն դուրս հանեց, մեղրամոմէ մատները պրկեց՝ ու բռնելով կնոջ թուշերէն, ուժգնօրէն զանոնք քաշել սկսաւ:

— Մի՛ ըներ, անուշա, հոգիս՝ մի՛ ըներ, մեղմօրէն պաղատեցաւ տնտեսուհին:

Ան չի լսեց աղաչանքը, ոչինչ կը լսէր՝ ու նոյն անասունի, ցուցափեղկի մէջ դրուած խամածիկի մը աչքերուն անայլալուծեամբ նայելով կնոջ դէմքին, կը պրկէր անոր միսերը:

Յանկարծ՝ խուսափուկ աղաղակ մը թռաւ սենեակին մէջ:

— Եկա՛ն... աղատեցէք զիս... կ'երթամ մա՛յր...

Ինկաւ բարձին վրայ: Այն ատեն՝ սեւ մագերու մէջէն քրտինքի խոշոր կայլակներ իջան դէպի ճակատը, քունքերուն վրայ, անոնցմէ սահելով դէպի կորացած շրթներն՝ ու ծնօտին անկիւններէն անյայտացան վիզին ստուերին մէջ. ակռա՛ները միացուց, բացաւ քանի մը անգամ, թեւերը մեղմօրէն թափահարեց վերմակին վրայ, ձգտեց, լքեց...

— Վախ եսվրո՞ւմ... ու պառաւը հեկեկալիւր կործանեցաւ Խաչերին վրայ:

Ան ատեն պատահեցաւ բան մը՝ դոր դուշակել անկարելի էր: Որբերը բոլորն ալ իրենց վերմակներէն դուրս խոյացան հեծկլտալով...

Ես չի կրցայ լալ: Դողահար՝ աղօթք մը կարդացի ու հեռացայ...

ԼԱ.

Յունիս . . .

Թաղեցինք Խաչերը:

Վանքը մէկը սպաննեց: Փոքրաթիւ ու մահաշշուկ թափորով մը հետեւեցանք դադաղին՝ մինչեւ խոնաւ ու սեւ փոսին եղերքը:

Բոլորը կուլային, երբեմն կիներուն ծանր ու երկարատեւ հեծեծանքը կը դարնէր լուսթեան թեւերուն. այդ բոլորին՝ ես յիմար վախը կ'ունենայի թէ մի գուցէ այդ ձայներէն յանկարծ իմացերը կանգնէր իր գաղփաղփուն դադաղին մէջ, որովհետեւ իր բաց դէմքը մահուան դժնէութիւնը չունէր, հասարակ արշաւներէ դարձող յոգնաբեկ տղու մը երազային քնանդորը:

Ինչո՞ւ կը վախնայի որ անիկա մահուան սպիտակ վերարկուն թօթափէր. չեմ գիտեր, հակառակ հաւատքիս, մեռելներու յարութեան սլափերը միշտ դողացողցած է գիւս, այդ պահը աւելի դառն է ինծի համար քան մահուան օր մը...

Փոսին մօտ՝ պահ մը ակնարկս Շուշանին վրայ ինկաւ, ու ինծի անանկ թուեցաւ որ զինքը առաջին անգամ ըլլալով կը տեսնէի:

Մոռցայ ըսելու թէ՛ քանի մը խոշոր գառնուկներ ալ հետեւեցան դադաղին՝ ուր բոլորտ երկու շուներ, թաւաստեւ պոչերնին կախ, դունչերնին հողին առնթեր և ծանրաքայլ: Տրտմալի մտերմութիւնը մարդուն և անասունին՝ այս մենաւոր միջավայրին մէջ:

Վանահայրը հազիւ մինչեւ Եկեղեցի իջնելու սիրտ ըրած էր: Երբ վերադարձանք՝ մէկը ուժգնօրէն կը պոռար, կը հայհոյէր:

Ինքն էր, Վարդա՛նը. վեհարան ելանք, աննկարագրելի վիճակ. դէմքը ներկուած էր տաք և կարմիր դոյնով. աչքերը կը դառնային իրենց ճարտար շրջանակին

մէջ, փքոցի մը նման կը հեւար, կը պոռար ու կ'ողբար անդադար:

Իր քով, թաւեայ բազմոցին վրայ՝ դրեթէ անշունչ ինկած էր ծիրանեղոյն տատրակներէն մին՝ մինչ միւսը, դլուխն իր մսեղ կուրծքին մէջ թաղած կը հսկէր ընկերովը վրան, թոյլ ու հիւանդադին մնջիւն մը արձակելով:

Վանահայրը կ'ոռնար միշտ.

— Ամէ՛ն բան առին ձեռքէս, ամէն բա՛ն, կ'իմանա՞ք դուք որ հոս եկեր էք. դացէ՛ք՝ չեմ ուզեր մարդ տեսնել, նայեցէ՛ք, ա՛ս ալ սպաննեցին. ի՞նչ ունէի, կին, տուն տեղ չունիմ, ասիկա կար միայն, ա՛յ տատրակս, հոգիս ի՞նչ եղար, ո՞ր վայրագ որսորդը գարկաւ քեզի...

Վանահօր բարկութիւնը հետզհետէ սպառնական կ'ըլլար, ու իր մօրուքը հովերուն խաղալիք քուրջի մը պէս կը շարժէր:

Յանկարծ փլաւ. դէմքին լայն միտերը դէպի վար կախուեցան, աչքերը այլանդակ երեւոյթ մը ստացան բացուելով. սկսաւ տղու մը պէս հեծկլտալ՝ տարածուելով բազմոցին վրայ:

Չափահաս մարդու մը, մանաւանդ տարէց վարդապետի մը լացը տեսած չէի: Ծիծաղելի ու զզուելի էր այս մարդը. հրեշտակի պէս մանուկ մը որդերուն յանձնած էինք ու ինք տատրակը կուլար:

Այդ միջոցին ակնարկս վերադարձաւ թոշունին վրայ ինկաւ նորէն. կոկորդին աղուափետուրէն արիւնի կաթիլներ կը մղուէին ու դէպի կտուցը կը քալէին. պզտիկ քանի մը սարսուռներ ալ ունեցաւ, ձգտեց տոտիկներն ու մնաց:

Իրա՛ւ որ Վանահայրը երկար ատենէ ի վեր կը խնամէր այս կենդանիները, իր ամբողջ հարստութիւնն

ու երջանկութիւնը կը կազմէին այդ դոյզ թուշունները, թերեւս իրաւունք ունի լալու, խորհեցայ:

Հեռացայ վեհարանէն, սանդուխին ստորոտը տեսայ Շուշանը կարմրած աչքերով ու դողահար. աղէկ մը նա-
յեցայ վշտահար իր դէմքին ու անձայն հեռացայ:

Այս ամէնը ինծի երազ կը թուին:

Բայց իրականութիւն մը՝ աշխարհի վրայ աւելի իրական չէ եղած երբեք: Ես հիւանդ սիրահար մըն եմ, խաչերը մեռաւ, տատրակն ալ, ու որբերը թշուառ են՝ ինչպէս Եղիապարն ալ տէրը նկարի դադտնիքներուն. այս ամէնուն մէջ երազային ոչինչ կայ:

Ոտքս հողին վրայ է և մարմինս տակաւին չի յանձնեցի դադաղի մը թեւերուն: Ձեմ գիտեր, թերեւս այս բոլորը իրականութեան երազն է. իրերը նոյնը չեն ինծի համար, իմ մէջս ամէն բան կ'անդրադառնայ անանկ մթնոլորտով մը՝ որ երազին յատուկ է, իմ հողիլիս իսկ յատուկ՝ որովհետեւ տկարանալով, հետզհետէ կը կանգ-
նելիմ կեանքի ու անդէնի սահմանին վրայ. երազը կեանքին ու մահուան սեմին վրայ հանդրուան մըն է, միտն իրա-
կանութեամբ և միւսին անստուգութեամբը լի:

Պոլիսէն նամակիս սլատասխանը չի դար տակաւին:

Մեկնի՛ր կ'ուղեմ...

ԼԲ.

Յուլիս . . .

Սաչերի թաղումէն ի վեր՝ զիս ալ կը հալածէ մահ-
ուան մը դադախարը:

Ձեմ կրնար այդ սեւեռուն ստուերէն դատուիլ. կար-
ծես մէջս է ան, կամ վերարկուքս էութեան հետ նոյնա-
ցած: Մահը քովէս կը քալէ, կը նստի դէմս հանգիստի
կարծ ըողէններուն, մասնակից կ'ըլլայ ճաշերուս. բառե-
րուս մէջ կը զգամ ես իր պաղ շունչը:

Հիմա երկու հողի եմ ես. անոր համար բնաւ չեմ
աճիր:

Սէրս ալ լքեցի. Շուշանի համար ունեցած հատ-
նումս թեթեւցած կը զգամ. իր տեսքը հաղիւ մանր սար-
սուռ մը կուտայ ինծի. իմ և անոր միջեւ մէկը կայ՝
մահը:

Ամէն ըողէ, յետին վայրկեաններու սարսափին ու
կեանքի գեղեցկութեան երազին մէջ կը տատանիմ:

Ես կ'ատեմ մահը. կ'ատեմ՝ ինչպէս երբեմն ատեցի
Շուշանի նշանածները. անոնք հիմա ինծի համար սիրելի
և աղնիւ մարդիկ են՝ իմ անծանօթ սիրելիներս՝ որոնց
խաղաղութեանն ու բարութեանը կը ցանկամ միայն:

Մէջս հետզհետէ կը զօրանայ ապրելու տենչը. ամէն
իր աւելի կարօտալի և գեղեցիկ է ինծի համար. պապակն
ունիմ կեանքին, ու որքան անդամներս դողահար դառ-
նան, թոքերս դատարկ ջրամբարներու պէս խօսին՝
այնքա՛ն կարօտով արեւին կը նայիմ:

Պիտի մարի՞ս օր մը յաւէտ, տրտում աչքերէս
արե՛ւ, կամ պիտի տեսնե՞ս մէջս գեղեցիկ քանի մը կայ-
ծերուդ մոխրանալը՝ մահուան քամիէն:

Ես չեմ ուղեր սիրել. կամ հիմա դիւրին է ինծի
ուրանալ սէ՛րս. բաւ է որ ասլըիմ... Լա՛ւ է մենաւոր ու
բոկոտն՝ արեւին տակ գեղերիլ հեռաւոր ճամբաներու
եզրը, անցորդներէն, հողէն կամ վայրի մացառներէն
մուրալով պատառ մը սնունդ...

Կեա՛նքը, կեա՛նքը... Արտակ հիմա կը գգաս անոր գինը:

Նկեղեցի կ'երթամ ստէպ՝ զիս հետապնդողը աղօթքի մը կամ սաղմոսներու ձայնով վանելու: Թեթեռութիւն կը գգամ. կեանքի տաճարին մէջ՝ մահուան ստուերին վրայ մոռացոնքը կ'իյնայ, բայց ահա՛ այդ անմարդաձայն, զովաստուեր կամարներուն տակ հեծեծանք և քրքիջներ կը շատնան, ու ամէն բան դատաւնիքս կը վճռէ. բոլոր բարի կամ չար դէմքով առաքեալներն ու սուրբերը դատաստանի տառանը կը կաղմեն՝ դուրս դալով իրենց որմանկիւններէն ու խցիկներէն:

Աստուածային արդարութեան ձայներն ու դատաւորներն են, որոնք նզովք կը կարդան, անէծքներուն էն դառնահամը կը թափեն իմ վրաս. ի վերջոյ ամբողջն, վայելուչ, խորապէս խորհրդաւոր սաղմոսներ կ'երգեն, զորս չեմ լսած, սակայն ինծի անծանօթ պիտի չըլլան...

— Ալ չե՛մ սիրեր, մեղա՛յ ամենասուրբ արարիչդ, մեղա՛յ...

Այսպէս կ'աղերսեմ լալահառաչ:

Կը նայիմ շուրջս. անսովոր բան չի կայ ժամուն մէջ՝ ամէն բան իր տեղն է, նոյն իսկ կը նշմարեմ թէ եպիսկոպոսական աթոռին ընդելոյզ սատափներէն մէկ քանին ինկեր են:

Այլ իրերը յամբարար կը սկսին մթաղնիլ. բոլոր որմերէն, անոնց անկիւններէն մռայլ ու կապոյտ ժպտա մը կ'ելլէ խուկներու ծուխին պէս. այդ ժպտը կը լեցնէ խորանն ու կամարները, յարաբորբօք քրքիջի մը նման կը պտուտքի ամէն կողմ ու իբրեւ էութիւն մը կը սկսի բարբառիլ ինծի:

Կը հասկնամ իր լեզուն, Անեղին ժպտն է ան. բայց ինչո՞ւ այդքան տխուր է նախախնամողին ժպտը:

Այդպէ՛ս պիտի խնդայ Ան Գերազոյն դատաստանին օրը՝ բոլոր անոնց որ աղջկան սիրոյ մը անձնատուր եղան:

Երբ դուրս կ'ելլեմ դաւիթէն՝ ալ չեմ կրնար քալել, չեմ ալ կրնար պատասխանել Նղիազարին՝ որ անութիւն տակ քանի մը մագաղաթ կը հեռանայ. այդ միջոցին, ամէն իր կ'ընթանայ կամ կը դառնայ իմ քայլերուս հակառակ ուղղութեամբ:

Կ'երթամ անկողինիս վրայ իյնալ, հազալով անդօր՝ այլ խորունկ հագով մը, ու աւելի յաճախ արիւն կը թքնեմ...

Կիրակի Վանքին ուխտի օրն է. արդէն շրջականերէն ուխտաւորները խումբ խումբ կը հասնին. լեցուած են թաղերը, գետեզրը վրաններ կը բարձրացնեն, կամ բացօդեայ կ'ապրին շատեր:

Բոլոր այս շարժումը, ժպտող դէմքերը, երգի ծածանող շնչերը ինծի համար չեն... ես կ'երագեմ՝ կամ քնաչըջիկներու անփութութեամբը կը դեզերիմ:

Ալ ձգեմ դրիչս, հազը կը խեղդէ զիս:

Բայց ահա եկաւ. ա՛խ, մա՛հ, մահուան չար էութիւն, լո՞նչ կ'ուզես ինէ երբ այդպէս ցցուելով դէմս կը շարժես չարաժպտ դէմքդ:

— Սահմանումներուդ ճակատադրին տէրն եմ, կ'ըսէ ինծի:

Լա՛ւ, այդպէս թող ըլլայ. բայց մեր մէջ կուրը անագորոյն ուժով պիտի մղուի մա՛հ. սիրոյ մէջ պարտուած՝ յաղթական պիտի ելլեմ քու դէմդ: Պատրաստ ես ոգորումի չէ՞, Արտակ...

Այո՛... բայց՝ լաւ չէ՞ մահով յաղթել մահուան...

Յուլիս . . .

— Հա՛յր Սուրբ, Շուշանն ու Նաաննի...

— Հա՛... Լա՛... որո՞ւ...

— Քաղաքէն դուրսիւ մը, վարդի պէս տղայ, տանի-
վեր, շահն ալ տեղը...

— Կը շնորհաւորեմ... դո՛ւ ես անանկ չե՞... եր-
ջանի՛կ...

— Է՛հ, պարտքս էր կատարեցի. հա՛րկաւ...

Առտուն կանուխ՝ այս խօսակցութիւնը կը դառնար
իմ և Շուշանի մօր միջեւ բակին մէջտեղ, երբ հազիւ մէկ
քանի ուխտաւոր կիներ սափորներով կ'երթային դետեղը:

Անուշի քովէն հեռացայ անբանի մը պէս կրկնելով՝

— Շուշանը նշանուած... վարդի՛ պէս տղայ...

Կը սպասէի այդ լուրին, անհամբեր իսկ էի դայն
լսելու. անիկա պաշտօնապէս վերջ մը պիտի դնէր իմ
յոյսերուս, և յետոյ կրնար քաջալերել նաեւ սիրոյ թու-
լացումը որ մէջս աւելցաւ խաչերի մահէն ի վեր. դո՛ւս-
նակութեան պէս բան մը ունեցայ ու ազատօրէն շնչեցի
քանի մը անգամ. յետոյ սառնօրէն քննել սկսայ թէ լուրը
ինչո՞ւ յուզում չի պատճառեց ինծի և թէ ի՞նչ կար որ
ես այդ լուրին վրայ կը նայէի իբր ինչ հեռաւոր անձի
մը կեանքին կապուած եղելութիւն:

Այս բոլորին իբրեւ չքմեղանք կ'ըսէի՝

— Յուզուելու կարողութիւն չի մնաց վրաս, քայ-
քայուած, լմնցած եմ, կը շրջիմ իբրեւ բանակաւ ստուեր
մը հողին վրայ. հայելիին մէջ սոսկումով միայն կրնամ
նայիլ ինքզինքիս:

Երբ որբերուն յարկաբաժինը ելայ՝ Պ. Ալեքսանդրը
հարցուց՝

— Վարդապետ, Պոլսէն պատասխան եկա՞ւ...

— Ո՛չ... Թերեւս մէկ երկու օրէն ասեմ:

— Ազգայի՛ն դործ... ինծի այնպէս կուգայ որ քու
մեկնելէդ վերջ՝ մենք ալ պիտի ցրուինք, ատոր կը սպա-
սեմ... ես ալ կը տառապիմ հոս՝ վարդապետ...

Ձեմ դիտեր ինչո՞ւ խնդալս եկաւ այդ վերջին խօս-
քերուն վրայ, հազիւ ինքզինքս կրցայ դադար, մինչ Վար-
ժապետը խտօրէն երեսս կը նայէր:

Յետոյ անխօս, առանց բառ մը արտասանելու իջայ
վար, դուրս ելայ Վանքի մեծ դուռնէն ու սկսայ դեգերել
դաշտերուն մէջ:

Պուրակներու սառներները խեղդած են ամէն բան.
կապոյտ ու կանաչ չորս կողմը և անոնց մէջ դեգերող
կարմիր դգեստներով հարսեր: Յորեններն ու խոտերը
բարձրացած են, տեղ տեղ արդէն իսկ դալուկ մը հազած
կ'երեւին:

Արօտավայրերն ու ցորենի դաշտերը եղերող բարտի-
ներու սլացիկ կատարները մեղմ հովէ մը կը շարժէին՝
ու ես դիտելով անոնց տերեւները՝ ժամուն քոցները յի-
շեցի. աղէկ էր նմանութիւնը, ուրեմն արեւին տակ
պսպղուն քոցներու յարեւմտան կը շարժէին այդ գորշ
տերեւները:

Առունները չորցեր են ու գետը խեղճ մը կը վարէր
իր ընթացքը:

Ամէն ծաղկող բան հոս իր պտուղն ունեցաւ, ես
ամուլ մնացի միայն:

Երկար դեգերեցայ. ամէն կողմ անխուժօրէն երկա-
րած մարդիկ, կիներ ժրաջան, ժպտուն, փոշեթաւալ ու

պոռչտող մանուկներ գորշ վրաններու շուրջ. կրակներու վրայ ճենճերող միսերու՝ ճարպային բուռն հոտ մը մթնոլորտին մէջ:

Կ'անցնէի այս ամէնուն քովէն անտարբեր, վատանուն ու երկարօրեայ երազներէ ելլողի մը անմիտ դէմքովը, անկանոն քայլերովն ու շարժումներով. երիտասարդ աղջիկները ուշադրութեամբ կը նայէին ինծի, մանաւանդ արցունքէն աղտոտ դէմքերնին տակաւին թաց, ցնցոտիներով ու բոկոտն փոքր տղաք՝ կուգային շուրջս, առջեւ կը կենային՝ իրարու ձեռք բռնած, ծռելով գլուխնին, ձեռքերնին երկարելով ինծի, ի վերջոյ ապշահար՝ երեսիս ակնարկ մը նետելէ յետոյ փախելու համար: Բան չէի ըսեր, չէի ժպտիր, կ'անցնէի մինակ, տեսնելով, դնահատելով այս ամէնը՝ այլ ոչինչ զգալով:

— Թերեւս կը խնդան իմ վրաս, կը խորհէի անփութօրէն:

Գետեղրէն վեր ելլելով, երբ կրկին ցորեանի արտերուն քով հասայ, հովը ծփանք մը կը քսէր հասկերու կանաչ այտերուն՝ ու ես պահ մը յառելէ վերջ, հոսանքներով խռովուած լիճերու ափունքը գտնուողի մը պատրանքն ունեցայ: Իմ առջեւ ջուրերը կոհակներու յարաշարժ պարը կը դառնային, և կը զգայի անոնց զովութիւնը:

Մէկէն Վանքին դարձայ, տեսակ մը կարօտով յառեցայ անոր կարմրորակ դմբէթին ու դանդակատան. այդ պահուն վախ մը առաւ զիս՝ կարծեցի թէ մէկը դետնին երեսէն քղանցներէս կը քաշէր. մահ, մահը ինքն էր որ քայլերուս կը հետեւէր...

Արագօրէն վերադարձայ: Վանքին դրան մօտ տեսայ

պարանցիկ խումբ մը աղջիկներ, անոնց մէջտեղն էր Շուշանը. երգելով թռան քովէս:

Կանգ առի. շեշտօրէն նայեցայ նշանուած աղջկան ետեւէն. իր հասակը ամէնուն վրայ կ'իջնէր՝ ու դէմքը կը ճառագայթէր առտուան արեւի նման...

Ջգացի որ ուղեղս կը դողար ու աչքերուս շատ մօտիկ քանի մը ստուեր կը դառնային:

Վազեցի վեր, անկողնիս վրայ նետեցի ինքզինքս անլուր հեկեկանքով մը՝ և իմ լացս մոլեկան, սեւ, ահռելի էր՝ որովհետեւ գլխուս վերեւ յանկարծ բարձրացաւ նախանձին շաշող խարաղանք:

— Ա՛խ, քեզ առին ձեռքէս, կ'ըսէի, անիծուած ըլլան, անիծուած... ես կը սիրեմ քեզ, կը սիրեմ... իմ սէրս չի կրնար մեռնիլ... Պատրանք մըն է ամէն բան... Մահն ալ չի կրնար մարել իմ սէրս, ահա ես իր դէմ գինուած եմ՝ եղունգներուս մինչեւ յետին ծայրը... Եկուր եթէ կրնաս, եկո՛ւր մահ... Այս սեւադդեստ կմախքը կը սիրէ՛ նշանուած աղջիկը...

Ու վերմակս կը խածատէի, անգոր մատներս քանդելու, պատուելու դէմք մը կը փնտռէին գո՛ւր...

— Ա՛հ սեւերես, աղտոտ մարդ, տէր կ'ըլլաս աղջկան մը որուն ուրիշ մը՝ իր կեանքը գոհեց... կը կրկնէի ու միշտ կ'անիծէի Շուշանին մայրը, միջնորդն ու նշանածը...

— Ձին թամբել տալ կ'ուզեմ, կը մոնչէի, քաղաք նետուելու համար. պիտի երթամ փողոցներուն մէջ դերերելով շուկան մտնել՝ գտնելու համար մարդը, զոր չեմ ճանչնար. բայց պիտի ճանչնամ զայն՝ եթէ ծպտուած իսկ ըլլար՝ կամ պահուած հարիւրաւոր իրեն նմաններուն մէջ. իմ նախանձս, իմ վրէժս մանաւանդ՝ յայտնատես

կ'ընեն զիս. ահա արդէն իսկ՝ ես կը տեսնեմ իր պատկերն ու ժպիտը, թեւերուն թոյլ շարժումը. ինքն է, ինկիր վրան, յօշոտէ. ո՛չ Արտակ, յամբօրէն՝ անուշ ու գիտակից վայելքով մը արիւնին յետին կաթիլները ըմպէ... խմէ՛ Արտակ մինչեւ որ յազենաս...

Հազի նոպայ մը խեղդեց զայրոյթս:

Առատօրէն արիւն թքի այս երեկոյ, ու ես անոր կարմիրին մէջ վայրկեան մը տեսայ Շուշանի դէմքը իբրեւ փղոսկրէ քանդակ՝ բուստի մը էջին վրայ. անոր քով անշնորհ ճիւղ մը... մահը:

Մահ՛ը, գերազոյն ազատարարս ու գերազոյն թշնամիս, որովհետեւ գողգոջ և արատաւոր հոգիս պիտի առաջնորդէ Վերին դատաստանին...

Գերազոյն և Սհեղ կը ժպտիս ինծի, ու մահուան զիմակով կը սպառնաս...

ԼԳ.

Յալիս . . .

Քանի մը օրէ ի վեր՝ դրեթէ ուշադրոյս անկողին էի ինկած: Վերջին յուզումը քայքայեց զիս...

Վաղը կը մեկնիմ ես Վանքէն...

Հ Ե Ր Ո Ս Ը

(Վ, Ի Պ Ա Կ)

Ա .

— Նա՛, կ'անցնի կոր, նայեցէ՛ք Տղաք, Հերոսը, Հերո՛սը:

Ասանկ կը պօռային երբ կ'անցնէր Ան իր յաղթ իրանը ցցած, ու յանկարծ զուսպ կամ անդամ խնդուքներ, փաղաքշոտ կամ չէնչոզ ձայներ կ'ելլէին ու Իճատիէի լուին փողոցներու թախծութիւնը պահ մը կ'ոգեւորուէր:

Նորութիւն մըն էր Հերոսը, ազատութեան առաջին խանդավառ օրերու բերած նորութիւններէն մէկը:

Բան մը չէր պակսեր իրեն ատանկ պատուաւոր անունով մը հապրելու. ճարպոտ, ներողամիտ, ծիծղուն նայուածք մը ունէին ճիթագոյն իր միջակ մեծութեամբ ճարպոտ աչքերը, խանճուած թարթիչներով: Անոնց արտայայտութիւնը դէմքը կ'ամբողջէր սակայն: Ճակատը ցած էր, ինչպէս կը վայլէր հերոսի մը: Քիթը հայկական չէր այլ տեսակ մը հաստամեստ որ ուղիղ գիծով բաւական մը սահեւէ վերջ կը լայննար, կը լայննար ու կ'որ,

ուռուցիկ, կարմրափայլ վերջ կը գտնէր, թաւ ու ոլորուած դեղնադոյն պեխերուն վրայ: Այտոսկրները ցցուած էին, որոնց մէջտեղէն երկու հօր ծալքեր խորունկ պեղուածքով կ'իջնէին մինչեւ թուշը՝ ուր ունեւորուն երկու քովէն վազող խորշոմներու հետ կ'եղբայրակցէին: Մարդուն ստորին կզակը կ'ախնալիք բան մը ունէր միշտ, անասնական բան մը, կիսովին սափրուած: Ականջները փոքր չէին: Մութ կապոյտ չուխայի գտակ մը կը ծածկէր դրեթէ սեւ մազերը որոնց մէջ սպիտակներ սկսած էին սպրդել: Այդ դէմքը ողբերգութիւն մը և կատակերգութիւն մըն էր. դիւցազնակատակ քերթուած մը: Կապոյտ չուխայէ դունատած բաճկոն մը կը կրէր կարճկեկ թեւերով, նոյն դոյնով էր բաճկոնակը՝ որուն վրայ երկաթէ բարակ շղթայ մը կը ձգուէր մինչեւ հեռաւոր դրպան մը ժամացոյց մը կեղծելու համար: Ու սրճադոյն թաղիքէ բաւական նոր տափատ մը կը ծածկէր իր հսկայի կարշնեղ աղբերը, մինչ միշտ խնամքով ներկուած զոյգ մը կիսանոր մոյկերը մինչեւ ծունկերը կը բարձրանային: Արքնի հասակով, կօշկակարի մը ահարկու ձեռքերով այս Հերոսը քառասունի մօտ կը սեպուէր:

Իր մկրտութեան իսկական անունը յայտնի չէր. ո՞վ տուած էր իրեն այդ պատուանունը. թերեւս ստահակ մը, կամ անոր տեսքէն ահաբեկ երիտասարդներ. դեռատի կիներ, ո՞վ դիտէ: Դիւրահաղորդ էր, մարդամօտ ըսուելու չափ: Քանի մը շաբաթէն թաղին մարդիկը բարեկամ եղան իրեն: Ու ա՛լ ձեռքէ ձեռք կ'անցնէր Հերոսը՝ թանկագին առարկայի մը պէս: Իր դէմքին արտայայտութենէն նախապէս վախցողներն իսկ առաջին տեսութենէ մը վերջ կը սրտակցէին:

Այդ օրերուն, հերոսները կը փնտռուէին, կը սիր-

ուէին, կը պաշտուէին: Մեծ փութով, հայկական անկախութեան պաշտպաններ, ազատութեան զոհողներ, ֆէտայիներ կ'որոնէին ամէն տեղ. վաշտով փարթամցած պարկեշտ հայեր, մատնիչներ, պատուանշաններով կուրծքերնին ծածկած պաշտօնատարներ, նոյն իսկ կէս մը ազնիւ մարդիկ՝ ծերունիներ, կիներ, տղաք, հերոսի մը թեզանիքին անգամ մը քսուիլը մասունքի մը հպումէն արժէքաւոր կը համարէին: Հերոսն ալ դժգոհ չէր ձգեր իրեն մօտեցողները, ամէնուն ալ անյադ հետաքրքրութեանը դոհացում կուտար, կը պատմէր տաղանդով յարգարուած հերոսական վէպեր, ուրիշ գործ չունէր, այդ երկար օրերը մինչեւ դիշեր ու դիշերն ալ առանց մարդու չէր մնար: Տարիներով ահաբեկ ու սոսկումէն ջլադարուած հոգիները միութարուելու կարօտ էին: Թաղին մարդիկը իրարու կը միմնջէին հպարտութիւնով:

— Թորո՛ս, իմացա՞ր հերոսին պատմածները, եղբայր սա յեղափոխականները... ա՛ս չափ կ'ըլլայ... ա՛ս չափ... ի՛նչ մարդիկ են, ինչ մարդիկ...:

— Հա՛րկաւ անոնք մեզի պէս չեն, կրակ տեսեր են խօսք չէ՛... Արխանեանը... Անդրանիկը... Աղբիւր Սերօբը, աղղը փրկեցին, ա՛ղղը:

Աղջիկներն ալ անմասն չէին մնար հիացական այդ հոսանքէն, իրարու մէջ կը խօսէին դուռներուն առջեւ, քիչ մը Հերոսը մտիկ ընելէ վերջ:

— Նուարէ, հերոս ամուսին մը չե՞ս ուզեր ունենալ:

— Հարկա՛ւ, ուխտած եմ միայն հերոսի մը հետ կարգուիլ:

Պդտիկ լաճերու երեւակայութիւնը Հերկուլէսներ կը ստեղծէր իրենց տխեղծ անկազմ դադաթներուն տակ: Դպրոցի ճամբուն վրայ մէկը կ'ըսէր միւսին.

— Ակորբ, մեր Հերոսը քանի՞ Գիւրտ կրնայ սպաննել:

— Յիսուսը մէկէն...

— Եա, յիսո՞ւն, հարիւր յիսուն ըսէ ա'պուշ, հարիւր յիսուն:

Ու նոյն իսկ պայտասակնին նետած կը դգուլտէին փողեթաւալ:

Հերոսը, կ'ըսէր թէ ծառայած էր Արիսանեանի խումբին մէջ, կրակի և սուրի մարդ էր եղած. աստանդական՝ Հայաստանի ձիւնապատ լեռներուն, անդնդախոր ձորերուն, մթին անտառներուն մէջ դեղերած էր, ու բիւրաւոր վտանգներ անցուցած:

Արիսանեանի բանտարկուելէն վերջ փախած էր նախ Կովկաս ու անկէ Արտասահման, ճշմարիտ հերոսներու ապաստանարանը:

Խօսուածքը կովկասահայերէն կը բուրէր, հազուածքին կոկիկութիւնը Եւրոպայէն բերած էր, ու ատկէ դատ ունէր նաեւ խորհրդածութիւններ, մտածումներ, կարծիքներ և սկզբունքներ:

Հերոսը ընկերվարական էր, Սօցիալ Տէմոքրատ մը: Կը խօսէր Ժողովրդային իրաւունքներու, ուղղակի և հաւասար քուէարկութեան, շահագործողներու և շահագործողներու վրայ: Իր խօսքերը իբրեւ պատգամ կ'ընդունուէին, ու նոյնիսկ թաղին հարուստ վաճառականները ամառ դիչերներ այդ ամէնը սրտի գեղումով կրնային մտիկ ընել: Հերոս անոնց կ'ըսէր.

— Աշխարհը հիմնուել է անիրաւութիւնների վրայ. դօրաւորը կեղեքում է անդադար տկարը, ա'խ ատ յիմար պոռոժուաղիան, նրա դոյութիւնը պէտք է չքացնել:

Նախադասութեան սկիզբը վաճառականները կը

Ժպտէին սիրալիր, ոռոսահայ լեզուն իր հնչականութիւնովը ու նորութեամբը համակրելի կ'երեւէր իրենց, թէեւ պոռոժուաղիին նշանակութիւնը չէին հասկնար տակաւին, բայց վերջին խօսքերուն կը դգային տեսակ մը դադադողի սպաննալիք, կսկիծ մը իրենց սրտերուն կը տիրէր ու ձեռքերնին բնազդօրէն դրպաննին կը մխրճուէին:

Հերոսի մեկնելէն վերջ ամէնէն յանդուգնը կ'ըսէր մեղմօրէն ակռաներուն մէջէն.

— Զաւալլը... հէօտի'ւկ...:

Ուրիշ մը վրայ կը հասնէր, անտարակոյս աւելի ազգասէր.

— Ամօ'թ է եղբայր, ամօ'թ, ադատութեան համար կռուած են:

Ու ամէնն ալ կ'ամօթէին յանդուգնը՝ հակառակ անոր որ համակարծիք էին անոր, որովհետեւ դրամ ունէին:

Հերոսին համբաւը ալիքի մը նման կը մեծնար կը տարածուէր թաղին մէջ, ու թաղէն ալ դուրս բոլոր Սկիւտարի մէջ: Աներեւակայելի բաներ կը պատմուէր իր մասին, շուտով իր առասպելները ունեցաւ Հերոսը: Ու ինք ատկէ դժգոհ չէր երեւար: Հերոսի մը համար աշխատիլը նախատինք համարեցին թաղեցիք ու փոքրիկ ծառայութիւններու փոխարէն առատօրէն կը վճարէին: Աղջկան մէկը աման մը աւելցած ձուկ կուտար, ծերուկ կին մը քիչ մը միս ու թթուաշ լուբիա, տղաքը իրենց տկուած դրպաննին անոր ամենազօր ձեռքերուն մէջ կը պարպէին ամէն օր, փոխան անէքտոթի մը դոր Հերոսը երկու խօսքի ընդմէջ կը պատմէր:

Թաղին փառքն էր այդ մարդը: Կրնար մեծ պատեւրազմ ծաղիլ եթէ ուրիշ տեղէ մը հրաւիրէին այդ օրերուն

Հերոսը: Այդ մեծ զոհաբերութեանց փոխարէն թաղեցիք խիղճերնին հանդարտ կը քնանային, կը կարծէին ապահով ըլլալ, Հերոսը թաղին մէջ ներկայ էր, նոյն իսկ ոմանք դուռը միայն մէկ կողպանքով կրնային ձգել:

Բ .

Սիրական էֆէնտի Կայծիկեանը այս արտայայտութիւններուն առաջըը անտարբեր չէր կրնար մնալ: Ինք ալ սիրտ մը կը կրէր որ կը բաբախէր ազգին նուիրական շահերուն համար:

Սկիւտար, Իճատիէ թաղը հաստատուած էր քսան տարիներէ ի վեր դաւառական աննշան գիւղէ մը դալով: Հիմա ոչ միայն դերք մը ունէր առեւտրական հրապարակին վրայ, ուր թիֆթիկի առեւտուրով կը զբաղէր, այլ դէմք մըն էր ազգային դործերուն մէջ: Քիչ անձի դործ՝ հին բռնական օրերուն այսքան առաջացած էր, իր հարստութիւնը հետզհետէ հասած էր մեծ համեմատութիւններու ու այդ աստիճանով ազգային դործերու մէջ ալ դերք էր ստացած:

Նախ հոգաբարձու, թաղական, աւելի վերջ ատենապետ միեւնոյն Խորհուրդներուն, Կալուածոց Հոգաբարձութեան անդամ, անդամ Տնտեսական Խորհրդոյ, ու երբ Բաղադական Ժողովին ալ անդամ պիտի ըլլար, Սահմանադրութիւնը վրայ հասաւ, շարք մը մեծ երազներու այդ դահլիճը:

Ոմանք աղէկ մարդ է կ'ըսէին Սիրական էֆէնտիին համար, ատոնցմէ էին տէրտէրները, տիրացուները, ժամուն աղքատները, մէկ երկու վարժապետ: Իր վաճառա-

կան ընկերները կը սոսկային անոր մասին կարծիք յայտնելու դադարաւորէն, քանի մը անկախներ միայն կը խօսէին կղակնին ամբօրէն իրարու կպցուցած:

— Կայծիկեանին համար ամէն ճամբայ ուղիղ է, փաշաներու մարդն է:

Ուրիշ մըն ալ կը կրկնէր.

— Քանի մը ժամ թալլած, շատերու աքսորին պատճառ եղած է, ու հազար այրի մոխիրի վրայ նստեցուցած: Տոկոսի խնդիր:

Անուս, Սաղմոս կարդացած էր միայն, բայց զօրաւոր խելքով մարդ մըն էր Սիրական էֆէնտին: Իր իմաստութիւնը դերագոյն կը համարուէր մանաւանդ ազգային դործերուն մէջ: Անհանդարտ, հետախուզող աչքեր ունէր, փոքր, մոխրականաչ դէմքի թու ու թոյլ միսերու կայան մըն էր, որոնց վրայ քանի մը գիծեր գիրար կը խաչաձեւէին, ախանջները տափակցած ու լայն, քիթը հայկական ըսուելու չափ խոշոր, ու պէխերը յորդ ինկած մինչեւ դունչը: Հասակը կարճ, իրանը, անդամները պարարտ՝ պատկառելիօրէն: Իր մարմինն ալ հարստութիւն մը: Իր դանդաղ, հսկարտ, ու զգոյշ աղուէսի քալումը մեծ ազդեցութիւն կը դործէր զինքը շրջապատողներուն վրայ: Կայծիկեան սակաւախօս ալ էր, տիրապետելու մեծագոյն միջոց մը, ու ոսկեծիր ակնոց մըն ալ կը դործածէր Թաղ. Խորհրդարանը ստորագրութիւնը դրած ատեն, ստորագրութիւն մը որ Վանայ արձանագրութիւնները կը յիշեցնէր: Բայց հսկարտ բան մը ունէր ու ակնածանք առթող, իր գիծերու դարձդարձիկ ազուցումով: Դրամատէրի յարդէլի ստորագրութիւն մը երկու բառով: Յետոյ նաւուն մէջ երբ ձերիսէ կը կարդար, նորէն ոսկեծիր ակնոցը քիթին

ծայրը կը տեղաւորէր, իսկ գելչերները իր հաշիւը ճրագին լոյսին տակ առանց ակնոցի կը նայէր, ու կ'ըսէր իր կնկանը.

— Նեմգուր, տարիքնիս կ'առնենք, բայց աչքերնիս չի տկարանար:

Կինը կը վրդովուէր ատոր վրայ՝

— Ի՞նչ, բնա՛ւ. տակաւին շատ օրեր ունինք տեսնելիք: Ո՞վ կ'ըսէ որ ծեր կ'ըսուինք, կեցիր նայինք, էֆէնտիս:

Այս խօսքին վրայ իր աղջիկն ու մանչը կը ծիծաղէին, մինչ Սիրական էֆէնտին կը վախնար մտածելով որ կինը կրնայ տակաւին նոր ծախքեր բանալ իր գլխուն, քանի մը լակոտ ալ ծնելով:

Նեմգուր վստահուելու համար կը հարցնէր.

— Անանկ չէ՞ Ասողիկ, չէ՞ Հրանդ, երիտասարդ չե՞նք սեպուիւր տակաւին:

Ասողիկ տասնեւութը տարին կը լրացնէր, իսկ Հրանդ քսանը հինգին մէջն էր:

Սահմանադրութենէն անմիջապէս վերջ Սիրական էֆէնտին, վարպետ մարդ, փոխեց իր քաղաքականութիւնը: Հին օրերուն աղղասէր էր՝ հիմա ջերմ յեղափոխական մը դարձաւ, քանի մը նուիրատուութիւններ ըրաւ ընկերակցութիւններու, իթթիհատի անդամ դրուեցաւ, ու կը մտածէր յեղափոխական կուսակցութեան մը մէջ մտնել: Կը մտածէր ու կ'ըսէր.

— Ես որ բռնութեան ատեն իսկ կըցայ բարձրանալ ու հարստանալ, աս ազատութեան օրերուն քի՞չ շահ կրնամ ձեռք բերել:

Ուրեմն ինքը անոնցմէ չէր որ ատանկ հարուածէ մը

փճացան իրենց կաղապարը չի կարենալով յարմարցնել նոր կեանքին, ու իրենց ընդդիմութեան մէջ փճացան: Կը խնդար բոլոր սրտովը ատանկներուն վրայ, կրկնելով.

— Մարդ ամէն բանի յարմարելու է, մարդը ան է որ թէ տաքին և թէ սառնին կը դիմանայ:

Տեսակ մը ցեղական հպարտութիւնէ առաջ կուգար այդ մտածումը իրեն մէջ:

Ու իրաւ Կայծիկեան էֆէնտին, իր մասին ծայր տուող յամառ ամբաստանանքները ու յամր մերկացումները խանդավառութեան, սլոտիկ նուէրներու մէջ խեղդեց, նոյն իսկ վարձուած քանի մը անձեր սա խօսքերը կը ցրուէին.

— Կայծիկեանը հին ուժիմին ալ յեղափոխականներու հետ յարաբերութիւն ունէր, մինչեւ հիմա իր տունը այդ նամակները կը մնան:

Բոլոր ունկնդիրները հիացումով իրարու կը նայէին:

Սկիւտարի հայերը աւելի և աւելի կը սկսէին սիրել այդ պատուաւոր մարդը որ Հերոսին մեծագոյն պաշտպանը կը թուէր: Հերոսը երբեմն Սիրական էֆէնտի տունը կը ճաշէր, թաղեցիները կը տեսնէին Հերոսին պարթեւ հասակին՝ անոր տունէն շատ անգամ ներս մտնելը ու դուրս ելլելը: Սիրական էֆէնտին ըսած էր.

— Հերոս, աս քու տունդ է, ինծի՛ նայէ, մտի՛ր, ե՛լ, երբ որ կ'ուզես, Նեմգուր, ես ցերեկները հոս չեմ, հոգ տար Հերոսին:

— Ծնորհակալ կը մնամ, կ'ըսէր Հերոս գոհունակութեամբ:

Ու ձեռքէն եկածին չափ կ'ուտէր, որովհետեւ յեղափոխական իր դործունէութեան օրերուն, յետոյ մանաւանդ

Արտասահմանի մէջ քիչ չէին այն օրերը ուր ոչ-կամաւոր ծոմապահութիւններ ունեցած էր:

Առաջին օրերուն՝ տիկին Նեմզուր կը լեցնէր անոր առջեւ ինչ որ ունէր, հետզհետէ տրուածներուն քանակը քիչցուց, ու օր մըն ալ սկսաւ որակը գէշացնել, թէեւ Հերոսը որակի նայող չէր, վերջապէս ազատութենէն քանի մը ամիսներ վերջ, իբրեւ իր տեսակին ժառանգութիւններուն հաւատարիմ, մըմուռ սկսաւ:

— Ամա՛ն Սիրական էֆէնտի, աս Հերոսը մեզի մո- խիբի վրայ պիտի նստեցնէ, ա՛լ բաւ չէ՞:

Ինչ որ մարդը կը խորհէր, կինը կը զգար:

Գ .

Ասանկ ամիսներ անցան...:

Յուլիոյն՝ սակայն կը մարէր առաջին խանդավա- ռութիւնը: Անոնք որ կարծած էին հարստանալ ազատու- թենէն վերջ՝ աղքատ մնացին: Հարուստները դժգոհ էին, որովհետեւ սովորական ստամբակներ, վարժապետներ, դրաքիրներ, խմբագիրներ երես կ'ելլէին ու կ'անարգէին զիրենք: Ասոնք՝ անձնական ցաւեր: Կային ընդհանուր ազգին վերաբերող դատեր որոնք չէին լուծուած: Բոլոր ազգասէրները կծու ու լալազին դէմքով յոռի ու մռայլա- մած ամպեր կը տեսնէին հորիզոնին վրայ:

— Ազգը ի՞նչ շահեցաւ, կ'ըսէր մին:

— Ի՞նչ հասկցանք ասկէ, կ'երկրորդէր ուրիշ մը:

— Հողային խնդիրը չի կարգադրուեցաւ տաւալին, եթէ հաւասարութիւն կայ՝ Հայոց հողերը տրուելու են, վա՛յ ազատութիւն վա՛յ, ի՞նչը փոխուեցաւ, կը կրկնէր

խմբագիր մը որ ամէն օր աներեւակայելի հայհոյութիւն- ներ ու զրպարտութիւններ կ'ընէր իր թերթը չգնողին, ու կը գրէր սանձարձակութեան այն չափով, որ ստրկութենէ ազատած մարդերու յատուկ է:

— Եղբայր, Թուրքիան մարդ չըլլար, իմացա՞ր, չըլլա՛ր, այսչափ. տասնըհինգ տարուան տունի տուրք եկեր կ'ուզեն ինէ, կ'աղաղակէր միջակորեար աղա մը:

Յետոյ դանդաղօրէն, անշուշտ, բայց ապահով քայ- լերով յեղափոխական դադափարէն կ'ուծանային, նման երիտասարդներուն որոնք վայելքէն վերջ կնոջ երես չեն ուզեր տեսնել:

— Յեղափոխութիւնը լաւ բան է անշուշտ, բայց յեղափոխականները լաւ մարդիկ չեն, կ'ըսէր էֆէնտի մը համարձակ:

Առաջին քայլերը կ'առնուէին, ատելութիւններ կը ծնէին, որոնք մեծնալու համար՝ միայն ժամանակի, այդ բարեբար անիմաստութեան կը կարօտէին:

— Այո՛, էֆէնտիմ, ա՛լ մերինները եւս չափը ան- ցուցին, ազգը պիտի կործանեն կը կրկնէր Թազին յարգելի աղաներէն մէկը:

— Այո՛, այո՛, ալ չափը անցաւ, կ'ըսէր ուրիշ մը, ժամերը թէպէտ դարձուցին, յետոյ այդ ընկերվարութիւն ըսուածը ի՞նչ է, ազգերնիս պիտի փլի եթէ ասանկ երթայ:

— Գետինը անցնին ընկերվարութիւնն ալ իրենք ալ, հին ռէժիմին քի՞չ պատուհաս բերին մեր գլխուն, ըրի՛ն, ըրի՛ն, մինչեւ որ Զարդուեցանք. երրորդի մը խօսքն էր աս:

Ուրեմն դժգոհ էին բոլորն ալ, ամէնուն ալ դժգո-

հուժիւնը անձնական էր, թէեւ նուազ հայրենասիրական
ալ չէր ատուի:

Ա՛լ, առաջին շաբաթներուն պէս, Հերոսին չէին մօ-
տենար: Հարուստները կասկածանքով կը նայէին անոր՝
քովէն անցած ատեննին, միջակ կարողութեան տէր մար-
դիկ յիմարաբար ջոջերը կ'օրինակէին, առանց պատճառը
գիտնալու: Կիները իրենց ամուսիններէն ազդարարուած,
երես չէին տար Հերոսին, թէեւ մտովի անոր ակնապարար
մերկութիւնը կ'երեւակայէին ու գայն կ'ըզձային: Աղքատ-
ներ կը մնային բարեկամ, ու գպրոցական տղաքը որոնք
ա՛լ անսովոր բան մը չէին տեսներ այդ հսկային մէջ: Կը
մօտենային անոր երբեմն ծաղրելու երբեմն ալ փայտէ
աղեղներ շինել սորվելու համար: Հերոսը անտարբեր էր
այս ամէնուն, կամ անանկ ցոյց կուտար: Իր սիրական
գաղափարները հազարերորդ անգամ ըլլալով կը կրկնէր
հանդիպողին, և եթէ մարդ չգտնէր, կ'երթար մօտակայ
գպրոցի տեսուչին, իբր թէ աղու մը համար գիտողութիւն
ընելու՝ ու ժամերով կը խօսէր իր սիրական գաղափարնե-
րուն՝ գինավարժութեան, անցեալ կեանքին և ընկերվա-
րութեան վրայ:

Մեկնելու ատեն միշտ չէր մոռնար յիշեցնելու,

— Եթէ կը կամենաք, Պ. Տեսուչ, ես կուգամ նշան-
առութեան դասեր տալ ձեր երեխաներին:

Տեսուչը ահաբեկած շնորհակալ կ'ըլլար:

Ոմանք գինք չտեսնելու կը դարնէին, ուրիշներ ան-
կիւնէ մը կը դառնային, կամ իրենց ճամբան կ'երկարէին
իրեն չհանդիպելու համար: Կարծես աս մարդը տարափո-
խիկ, վտանգաւոր համաճարակ մը ըլլար:

Առտու մը նախաճաշէն վերջ Սիրական էֆէնտին
ըսաւ.

— Նեմդուր, սա Հերոսին երես մի՛ տար, ատոնց ալ
տառան առինք, կը բաւէ որչափ որ կերաւ, սանկ երես
դարձնելով մը ճամբայ տալուն միջոցները գտիր:

— Էֆէնտի՛, քեզի շատոնցուրնէ ի դէր ըսած եմ
ընելիքդ, ատ Հերոս ըսուած մարդիկը մէյմէկ համալ են,
անհոգ եղիր, քու մէկ խօսքիդ կը նայէի ես, վաղն իսկ
կը ճամբեմ:

— Վաղը չէ՛, խոհեմ մարդ էր, սանկ նախ հետը
քիթիդ տակէն խօսէ, երեսդ քիչ մը թթուեցուր, յոնքերդ
վեր քաշէ, քանի մը օրէն խիստ խօսէ, պղտիկ բանի մը
համար ջախէ ու մէկ երկու շաբաթէն վերջ ըսէ՛ իրեն որ
ալ բա՛ւ է որչափ հոս կերար:

Հակայեղափոխական ատելութիւնը կը թանձրանար,
ոխի կը վերածուէր, ու Սիրական էֆէնտին երկու շաբաթ
երկարելով Հերոսի վտարումը իր տունէն, աւելի ապահով
ճամբու մը կը հետեւէր:

Տիկին Նեմդուր աւելի՛ն ալ ըրաւ: Երկու շաբաթ ետք
Հերոսին հասաւ ա՛լ չերեւցաւ Սիրական էֆէնտին դրան
մէջ: Ուրիշ տուններ ալ թաղին մէջ բնադաբար այդ օրի-
նակին հետեւեցան: Այս կացութիւնը Հերոսին համար
լուրջ սպառնալիք մըն էր: Ան իր գաղափարները տարա-
ծելու համար հացի պէտք ունէր, ու ատիկա իրեն կը
պակսէր, աղքատ կամ միջակորեար քանի մը տուններէ
երբեմն գաղտնօրէն տրուած սնունդը իրեն չէր բաւեր:
Սկսաւ ծառայութիւններ ընել, բաղնիք կը տանէր ծրար-
ներ, սնտուկներ կը փոխադրէր, կամ փոխադրութեանց կը
հսկէր, ասոնք թէեւ իրեն համար սովորական բաներ, ու
ոչ մէկ կերպով իր ծնունդը ու գաղափարները կ'անպատ-
ուէին, բայց թաղեցիներուն աչքին առջեւ արդէն իսկ իր
չքացած հերոսի անունը ա՛լ աւելի կը վարկաբեկէին: Հե-

րոսը երբեմն այդ նիւթին վրայ եղած ծաղրական խօսքերու անհոգ կը պատասխանէր, ու կ'ըսէր համոզուած մարդու կորովով ուսերը շարժելով:

— Դէ՛հ, յիմարներ, աշխատութիւնով է բարձրանում մարդը, հոգ չէ թէ այդ աշխատութիւնը շատ համեստ իսկ լինի, դադափարը միշտ բարձր է կանգնած իմ մէջ, յեղափոխական դադափարը, ընկերային անիրաւութեանց դադափարը և մարդը դադափարով է սնում:

Մէկը կ'ըսէր.

— Ծօ՛! Հերոս, ալ ձեր օրերն ալ կը համրուին կոր, հերոսները տասը կուտ չեն ըներ հիմա, է՛, անցան ան օրերը, ամէն մարդու աչքը բացուեցաւ:

Շատեր կը խնդային անոր վրայ:

Հերոս կը պատասխանէր խստութիւնով.

— Պարոն, դուք անպատուում էք յեղափոխական դադափարը և նրա դործիչը, բայց կուգայ մի օր, երբ դուք նրանց փէշերուն տակ նորից մտնելու կը ստիպուէք:

Բոլորն ալ ծաղրանքով կը հեռանային արհամարհոտ:

Ալ Հերոսը ծիծաղելի կ'ըլլար, աղտեղի, ողորմելի քուրջ մը: Անոր բոլոր Ֆիդիքականը, նախապէս այնքան դնահատուած հերոսին փառքը, հիմա դարչանքի միջոց մըն էր: Գիթը, որ առաջ անոր հերոսի սարսափեցնող հանգամանքներէն մին կը համարուէր, առ առաւելն ստեպղին մըն էր, աչքերը բորոտած շունի աչքեր, իր շարժումները ռամիկ, սովորական ջրկերի մը ձեւերը, թեւերը օրանկութեան մը կը յիշեցնէին, ու զօրեղ իրանը ու անդամները կը մնային միայն թաղին կիներուն ու աղջիկներուն համար հրապուրող:

Յետոյ Հերոսը կը կերպարանափոխուէր. նիհարութիւնը քիչ տեղ չէր բռներ այդ փոփոխութեան մէջ,

զգեստները կը հիննային, բաճկոնը կը կարճնար, կը գունատէր ու մութ կապոյտը հասուննալով աղտոտ դեղինի ու կանանչի խառնուրդ մը կը դառնար, պատուուածքներ կ'ունենար թեւերուն վրայ, ու անոր օձիքը առատօրէն կը ջնարակուէր նոր իւղով:

Տափատին ծունկերը կը վէրքեր կային, ու անոր յատակը լայն շրջանակով կտոր մը կը հանգչէր:

Օրէ օր Հերոսի լաւ օրերուն խինդը կազմող սլիւղ մոյկերը կը հիննային, կը գունատէին, պատուուածքներ կը յայտնուէին, անդործածելի դառնալ սպառնալով, թէեւ Հերոսը երեկոները իր ճարտար ու մեծ ձեռքերով կարգի բերել ջանար դանոնք:

Ու օր մը, Հերոսի համար եղբրական, թաղեցիներու զարմանքը ու ծիծաղը մեծ եղաւ, երբ տեսան որ Հերոսը առանց մոյկի, պարզ կօշիկներով կը սլտտէր: Ալ ատոր վրայ, վերջին յամող քանի մը հիացումներուն փարատիլը, ցնդիլը: Բոլոր թաղը խնդաց այդ օրը կուշտ կուշտ, ու Հերոսը առաջին անգամ ըլլալով իր յեղափոխականի կեանքին մէջ ունեցաւ իրեն անծանօթ տեսակ մը զգացում որ վախ կ'ըսուի:

Մարդը երջանիկ յղացումը ունեցաւ հին սեւ տարատէ մը գոյգ մը զանկապաններ կերտելու: Ասիկա գոնէ միւլթարութիւն մըն էր, իր հերոսի պինդ աղդրերը ա'լ պիտի չերեւային, բայց խնդուքը աւելի ընդհանուր, աւելի տեւական եղաւ, ու աւելի երկար օրեր տեւեց այդ դիւա-յին, ծաղրական ծիծաղը:

Աղքատութեան, անկումի երջանիկ յղացումներն իսկ կը խնդացնեն:

Սիրական էֆֆէնտին ա'լ Հերոսը քիչ կը բարեւէր, ան

ալ մենութեան մէջ միայն. իր պզտիկ, գիշատիչ աչքերը
կը խոնարհէին, երբ Հերոսին անցնիլը կը տեսնէր, գե-
տինը, հետաքրքրաշարժ բան մը տեսնելու երեւոյթով:
Ու մտքէն կ'ըսէր Էֆէնտին.

— Ինծի Կայծիկեան կ'ըսեն, ես մարդու քիթին
ասանկ կը խնդամ: Ինծի համար բռնութիւն ազատութիւն
մէկ են. ես բոլոր առիթներէն գիտեմ շահ հանել:

Ու կը հպարտանար քննելով իր ներքին աշխարհը,
մաքուր՝ աղբանոցի մը չափ:

Կը խնդար կարդացողներուն վրայ, գիտուններուն և
գաղափարական ըսուած մարդերուն վրայ, ու խնդալէն,
ատելէն, քֆրելէն վերջ կ'արդահատէր ալ անոնց վրձակին:

— Խեղճ փարասըզներ, կը կրկնէր միշտ:

— Զգօն Էֆէնտի, կ'ըսէր իրեն դրացի Ակնցի լու-
մայափոխ բարեկամի մը, որուն գէմքը աղտոտ ու կնճոտ
հաշիւներ կը յիշեցնէր, աշխարհի վրայ ամէն բան ներելի
է, խնդիրը դրամ շահելուն վրայ է:

Աս դրամին անունը հրճուալից Ժպիտ մը կը ստեղծէր
Զգօնի գէմքին վրան, ինչպէս մայրապետի մը աշտերուն
վրան անարատ յղութեան կոյսին անունը, ու վրայ կու-
տար.

— Հա՞րկաւ, Էֆէնտիմ, հարկա՛ւ, անանկ է:

— Դրա՛մ, դրա՛մ, դրա՛մ, ասանկ ըսած է Նարոյէոն
անուն մարդը:

— Իրաւունք ունի՛ք, հարկաւ Էֆէնտիմ, անանկ է:

— Ասոր հետ մէկտեղ դրամ շահելէն վերջ, խելքն ալ
պէտք է, ազգին գործերը վարելու համար: Տե՛ս սա Ժա-
մերը իմ թաղականութենէս առաջ ի՞նչ վրձակի մէջ էին:
Դպրոցները կարգի դրի ու կարգ մը սէրսէմ մարդերու,

վարժապետներուն ամսականները երկու երեք ամիսը ան-
գամ մը կ'ելլէ, մեծ բան չէ՞ ասիկա, համա՞ք Էֆէնտիմ:

— Մե՛ծ բան է, Սիրական Էֆէնտիս, ի՞նչ ըսել է:

Ու Կայծիկեան Էֆէնտիին կինը հպարտութիւնով
ձեռքերը դարաւոր կնճնիի մը բունին չափ հաստ մէջքին,
մեղքնալու ձեւով կը կրկնէր.

— Ի՛նչ Էֆէնտի, դոնէ ըրածնե՛րդ ալ գիտնային, աս
աղբը ո՞ր աղէկութիւնդ գիտցեր է, ատ երկու փարանոց
մարդիկդ ազատութենէն ի վեր մէյ մը տունդ եկա՞ն որ-
պիսութիւնդ հարցնելու:

— Անոնց ալ կարգը կայ, Ժպիտով կը հաւաստէր
Կայծիկեան Էֆէնտին:

— Հարկա՛ւ, վրայ կը բերէր Զգօն Էֆէնտին:

Յեղափոխականներու պայծառ, շունդալից մեծարան-
քի օրերը մթաղնած էին, կ'առաջանար յետաշրջումի ար-
շալոյսը՝ լուծեամբ:

Քաղաքական հիւանդութեան մը բոլոր ախտանիշերը
ամրաքայլ երեւան կ'ելլէին: Մամուլի սանձարձակութիւնը
սահման չունէր, և ոչ ալ անհատին լեզուն կապ: Սօֆթա-
ները յանուն ազատութեան ցոյց կը կազմակերպէին:
Զօրանոցներու մէջ գեղին, կանաչ, ճերմակ փաթթոցով
մարդեր բաներ մը կը մոլալին զօրքերու ախանջին: Բո-
լոր տարրերը դժգոհութիւն կը յայտնէին միաբերան, ու
կառավարութիւնը անճրկած էր, որովհետեւ անզօր էր:

Կուղար Զատիկը, ու եկաւ:

Ազատութենէն անմիջապէս վերջ ամէն մարդ հող
տարած էր գէնը մը դնելու, ու ի՞նչ աւելի յարմար ատեն
զանոնք փորձելու: Քրիստոսի 1909 տարուան ազատ Յա-
րութիւնը պէտք էր զօրաւոր ցոյցերով տօնել: Երեք օր

անընդհատ պատերազմ տեղի կունենար օդին մէջ, կանոնաւոր ճակատամարտ մը, մեծ մարտնչութիւն մը:

Բոլոր քրիստոնեայ թաղերէն անջատօրէն կամ միաթամանակ ճայթիւններ, որոտումներ կը բարձրանային դուարթ ու սոսկումնաւոր ընդմիջումներով:

Մահմետականները այսահար կ'ունկնդրէին բոլոր այս անօդում՝ բայց յատկանշական ձայներուն՝ ժպտելով, ու կը մտածէին թէ բան մը փոխուած էր ազատութիւնով, թէ այդ ճայթերը սպառնալիք մըն էին իրենց կեանքին և կրօնին, ու կը լեցուէին արդար՝ դարերէ ի վեր սպանդներով նուիրագործուած բուռն վրէժով, հանդէպ քրիստոնեայ թշնամիներուն:

Երկտասարդներ ա'լ հատուցած վերջին կապարնին, հեւասպառ կ'իյնային փողոց, հանդիպողին հաշիւ տալու պարպուած զնդակներուն մասին, ու կը ստեղծէին տարօրինակ պատմութիւններ. իբր թէ խումբով անցնող թըռչուններէն մէկ քանին ձգեր են, ու նոյն իսկ, ասիկա ըսած միջոցին սիրտերնին ուժգնօրէն կը տրոփէր, իրենց արձակած զնդակներէն շատեր դացեր են տաճիկ տուներու ծխներոյդին հպանցելու:

Ազգարարութիւններու չէին անսար, ազատութիւն կար, ուղածնին կրնային ընել, մանաւանդ այդպէսով հին վրէժներ կը լուծէին, դառն տառապանքներու փոխարէն կը հատուցանէին, ճշմարիտ ազգասէրներու դործ մը և հայրենիքը երախտապարտ մնալու էր ատանկ հերոսական ձեռնարկներու, կը կարծէին:

Յետոյ Մահմետականներու քթին տակ իսկ գէնքերու մասին վիճաբանութիւններ տաճիկերէն լեզուով: Իւրաքանչիւրը իր գէնքին յատկութիւնները, դեղեցկութիւնը,

տոկունութիւնը, հեռաձգութիւնը, փողին երկայնութիւնը, կապարին ուժը կը դռվէր ու այդ խօսակցութեանց մէջ տարիքոտները նուազ խանդավառ չէին երեւար: Զէնք ունէին ու հարկ էր որ ցոյց տային ամէնուն. չտեսներու հոգեբանութիւնը:

Մէկը կ'ըսէր.

— Գէորդ, մաւղէրիս զնդակները հատուցի:

— Ե'ս ալ, Երուանդ, ահադին ձայն կը հանէ կոր: Երրորդ մը կ'ընդմիջէր.

— Պոռառնինկ մը ամէնէն ապահով գէնքն է, դըրպանն ալ կարելի է պահել:

Զորրորդ մը կը ձայնէր.

— Քոլտ մարքան միակն է:

— Պաշտպանողականի համար Կրա հրացանը լաւագոյնն է, պատ իսկ կը փլցունէ, ահաւոր բան է, կ'ըսէր տարբեր ձայն մը:

Ուրիշներ անդոյ պօմպաներու վրայ կը խօսակցէին:

Հերոսը անցնելով թաղերէն՝ կը սրուար գէնք արձակող տղոց.

— Տղէ'րք, ամաչեցէք, խնայեցէք ձեր փամփուշտներին, կուգայ մի օր որ դուք նրանց պէտք կ'ունենաք, ուղղակի յիմարութիւն է դա:

Ու ատոր վրայ ահա քսան երեսուն հարուածներ, միշտ օդին մէջ, կը դռռային՝ և կիներն իսկ որոնք առաջին աղմուկներէն սոսկացած էին, հրճուիլ կը սկսէին տեսնելով որ արձակուածներէն արդիւնք մը առաջ չի դարձ և յետոյ Զատիկ ալ էր:

Մէկը պատգամէն կ'ոռնար.

— Առ հատ մը Հերոս:

Ուրիշներ կը հետեւէին,
 — Հա՛տ մըն ալ ինէ, Հերոս:
 — Հի՛նդ հատ ինէ, Հերոս:
 — Վէ՛ց հատ ինէ, Հերոս:
 — Եօ՛թը հատ ալ ինէ, Խորոզ:
 — Առ Հերոս, առ քեզի յիմարութիւն, Խորոզ,
 Խորոզ: Ու կը սեղմէին: Թաղը խնդուքով ճաթելու աս-
 տիճան կը խեղդուէր, այս ծաղրանքներուն վրայ:

Հերոսին սիրտը կը ճմլուէր: Կը կսկծար անօգուտ
 վատնուած կապարներուն վրայ, և կը ժողվէր փողոցնե-
 րէն թէ կապարը և թէ անոնց կաղապարները: Ինք գիտէր
 կապար թափելուն արհեստը:

Թաղին բոլոր մարդիկ առ հասարակ սպառած էին
 կապարնին, Ձատիկին երրորդ օրը:

Սիրական էֆէնտին հաճոյք չէր զգար ահաբեկող
 ձայներէ. բայց խրախուսական բաներ մը կ'ըսէր տղոց,
 ու զխոցողի ձեւեր կ'առնէր զէնքերու վրայ խօսած ատեն:
 Սակայն մտովի կ'անիծէր այդ յիմարները, որովհետեւ
 լաւ կը ճանչնար թուրք հասարակ խուժանին հոգեբանու-
 թիւնը, որ պղտիկ շարժումներու կը սպասէր սպառնալիք
 մը դառնալու համար:

Անոր համար քաղաքի մը փճացումը մեծ արժէք
 չունէր, միայն թէ իր ինչքերուն խնայէին:

Դրամ ունեցողը, կը խորհէր բնական կերպով, ազդ
 ունի ուր որ ալ ըլլայ:

Տեսակ մը հոտ իր ունեցերուն կը հպէր. քերձէի
 ստոր հոտառութիւն մըն էր իրենը, որսը զգալու ու սլա-
 տահարներ դուշակելու:

Ձատիկին երկուշաբթին այցելութիւն տալով Ձգօն
 էֆէնտին ըսաւ անոր.

— Ձգօն էֆէնտի, օդին մէջ բան մը կը դառնայ կոր,
 ասոնց քաղաքականութեանը չեմ հաւնիր կոր, սանկ
 փսիսուքներ մը կան, խռովութիւն պիտի ըլլայ եղեր:

— Հարկա՛ւ, էֆէնտիմ, ասանկ երթայ նէ անանկ
 կ'ըլլայ. ու մտովի արուած դրամի մը վաշիւ կը հաշուէր:

— Մերիններն ալ չափը կ'անցունեն:

— Իրաւունք ունիք, աս քանի՞ դիշեր է որ քուն
 չենք ըլլար կոր: Այո՛, Սիրական էֆէնտիս, ա՛լ համը
 փախցուցին, ամէն բան չափ մը ունի: Մինչ միտքը հա-
 րիւրին երեսունը իննէն հաշիւ մը կարգի կը դնէր:

Դ .

Եկած էին մարտ 31ը և իրեն յաջորդող օրերը:
 Փաթթոցաւորներու և զինուորներու օրեր էին ատոնք:
 Բան մը կը պահանջուէր: Նախ ճշմարիտ ազատութիւն
 մը, ու ազատականներու յաղթանակը կարծուած էր այդ
 շարժումը: Յետոյ երեւան եկաւ շարժումին դոյնը:

Առաջին օրուան յոյսերը ու վախկոտ դուարթութիւ-
 նը իրական վախի մը փոխուել սկսան:

— Տղա՛ք, Ռէաքսիոն է կ'ըսեն կոր:

— Ռէաքսիոնը ի՞նչ է:

— Համիտ, կ'ընդմիջէր մէկը ծիծաղելով, և իր
 ծիծաղին մէջ միշտակ կը մնար:

— Այսինքն հին վիճակ:

— Սոսկալի՛ բան է ատ, սոսկալի՛, նորէն հին
 օրերը:

Աւելի անկեղծները ասանկ կ'ըսէին:

Վատերը կը կրկնէին.

— Աւելի աղէկ է հին ութիմը, նորէն ի՞նչ հաս-
կըցանք, ի՞նչ բարենորոգում եղաւ, պարա՛սլ բան:

Բայց բոլորն ալ կը սոսկային ատանկ հեռանկարէ մը:
Խոր դիւնովութեան մը երկարատեւ թմբիրէն սթափող
մարդերու կը նմանէին:

Դէպքերը արագ, արագ իրարու կը յաջորդէին: Կա-
ռավարութիւնը անյայտացած էր, նախարարներէն ոմանք
խոյս տուած, ու երկրորդական պաշտօնեաներ անդործու-
թեան մատնուած: Չավուշներ պետութիւնը կը կառավա-
րէին, կայսրը անոնց ձեռքով ատեն մը երկիրը կառավա-
րելը, օգտակար կը տեսնէր օսմանեան շահերուն:

Երիտասարդ սպաներու սպանման վրայ կը խօսուէր,
հիները ցնծումի մէջ էին, կը թընէին նորերուն վրայ:

Շողենաւերու մէջ հարուստ ու պատուաւոր անձեր
սարսափով կը տեսնէին որ զինուորները առաջին կարգի
խցիկներու մէջ անպատկառօրէն կ'երկարին, ընդմիջուած
դասական, մազաղաթի դէմքով, հին փտած սմբուկի
երանդի մօտեցող փապուճաւոր խօճաներով: Ուսուցիչներ
ու աշակերտներ էին ատոնք:

Սկիւտարէն շուկայ իջնողները ցանցաւ կը դառնա-
յին, ու իջնողները առասպելական քաջութեան տէր կը
համարուէին: Անոնք իրիկունը անանկ բաներ կը պատմէ-
ին որ կարծես հեռաւոր վայրերի, ամբիկեան մարզերէ
կուգային, մարդակերներու վրաններէն:

— Փողոցին մէջ աչքիս առջեւ սպաննեցին հարպիէլի
մը, արեւնը խմեցին հօճաները:

— Ա՛խ իրա՛ւ, սոսկալի՛, սոսկալի՛:

— Թանիկի տպարանը թալլեցին:

— Վա՛խ, վա՛խ:

— Ջարդի ալ վախ կայ, մանաւանդ Քիւրտերը Հա-
յերու մասին դադարնի կը խօսին:

Լսողները կը սառէին:

95ի օրերը վերադարձ մը կ'ընէին նորէն դէ Հայերը
կը պատրաստուէին իբր վարժ մարդիկ սպաննուելու:

Շատեր փախուստի միջոցներ կ'որոնէին: Ուրիշներ
իրենց փայտաշէն տուներուն մառաններն ու առիճներուն
անկիւնները կը գնէին: Ոմանք դիմադրելու վրայ կը
խորհէին ատանկ պարագայի մը մէջ, որովհետեւ յեղա-
փոխական զիրքեր կարգացեր էին:

Նախկին բարձրաճայն խօսակցութիւնները մեղմ ու
դողահար կ'ըլլային, մարդիկ իրարու աւելի կասկածան-
քով կը սկսէին նայիլ, կարծես զիրենք լրտեսողներ
դառնուէին:

Սա տեսակ խօսակցութիւններ կ'արթնային պատու-
հանէ պատուհան:

— Ի՞նչ կ'ընէք, Սերոբ աղա:

— Ի՞նչ ընենք, վիճակնիս յայտնի է, Պ. Յարութիւն:

— Ի՞նչ պիտի ըլլայ, ասոր վերջը ո՞ր պիտի երթայ:

— Ձեմ գիտեր, Աստուած ողորմի:

— Եթէ դործը Աստուծոյ մնայ բաներնիս բուրդ է,
կը ջարդուինք, վերի կողմէն Ձինկեանէները պիտի յար-
ձակին եղեր, իմացա՞ք:

— Ախ իրա՛ւ, ի՞նչ պիտի ընենք:

— Ձեմ գիտեր, ի՞նչ էջութիւն, բոլոր կապարները
հատցուցին Ջատկին. դէնքը առանց կապարի ի՞նչ արժէք
ունի:

— Աստուած ողորմի, Աստուած, Պ. Յարութիւն: Աս
է Հայուն ճակատագիրը, ի՞նչ ընենք:

Ներշնչեալ պատուելի մըն ալ ճառի մը մէջ հաստատած էր թէ՛ ազգերը աշխարհի վրայ որոշ դեր մը կատարելու սահմանուած ըլլալով, Աստուած Հայերը Զարդուելու սահմանած է: Փառք աստուածային դթառատ նախախնամութեան:

Հերոսի յարգը նորէն կը բարձրանար: Ան հասակը ցցած կ'անցնէր փողոցներէն յաղթական, ու հետաքրքիր մարդեր կը ձայնէին.

— Ի՞նչ կայ, Հերոս, ի՞նչ պիտի ըլլայ վիճակնիս:

— Ոչի՛նչ, կը պատասխանէր, անկարեկիր ու խոժոռ չեչտով:

Մէկէն անցեալ ատելութիւնը մոռցուած էր, ու այդ շարտուած քուրջը, այդ փախուկը, կը վերակենդանանար իր անցեալ փառքի մոխիրներուն մէջէն: Իր Ֆիզիքական անհարթութիւնները դեղեցկութիւններու կը միտէին կըրկին, ու ամբողջ թաղ մը իր քաջութիւնը խտացած կը տեսնէր միակ մարդու մը վրան: Հրաւերները կը սկսէին:

— Հերոս, քիչ մը կուգամ, բան մը պիտի ըսեմ:

— Հերոս, քուզո՛ւմ Հերոս, գիշերը մէյ մը մեզի հանդիպէ:

— Հերոս, ճաշի եկուր մեզի:

— Հերոս, սա տափատը հայրիկս տուաւ:

Մարդերը ալ գինք շատ մտերիմ կերպով սկսան բարեւել, կը բռնէին ալ թեւէն, կը շողմէին, կիները աւելի հետաքրքիր կը դառնային, աւելի շողոքորթ, այնքան մտերիմ որքան կրնան ըլլալ հայ կիներ մօտաւոր ազգականի մը հետ միայն:

Հերոսը կը հրճուէր: Փառք կուտար յեղափոխութեան, ու կը քալէր մուկի ամպ մը նետելով կլափէն, իրեն հրամցուած պատրաստ սիկանները քաշելով:

— Ես ասացի թէ կուգան օրեր՝ երբ դուք նորէն կը ստիպուէք փարիլ յեղափոխութեան և նրա դործիչին: Ա՛յ, հա՛րկաւ դուք աղջիկներ չէք, կը կազմակերպուենք հասարակաց թշնամիներուն դէմ:

— Բայց կապար չունինք, Հերո՛ս, ա՛խ հատցուցինք:

— Ձէ՛ր ասում ձեզ թէ, անիմաստ կերպով վատնում էք դուք ձեր կապարները, և թէ դուք նրանց կարօտ կը մնաք:

— Ի՞նչ ընենք հիմա, Հերոս, անուշի՛կ Հերոս:

— Հոգ չէ ես կը հայթայթեմ ձեզ:

— Կեցցե՛ս, պռալօ, ասլրի՛ս Հերոս:

Կը պոռային խանդավառ այդ վերջին խօսքին վրայ, իբր թէ յաղթութիւնը ամբողջովին տարուած ըլլար:

— Բայց, հարկ է կազմակերպուել, կ'աւելցնէր Հերոս:

— Կազմակերպու՛ւել, ի՞նչ ըսել է կազմակերպուել:

— Թաղերի պաշտպանութեան համար անհրաժեշտ է խմբերի կազմութիւնը, հերթապահներ հարկ է նշանակել:

Երեկոյին, քանի մը՝ ձեռքը դրպանը հասնող մարդիկ, արհեստաւորներ, դործաւորներ, ջրհանկիրներ լեցուած էին Իճատիէի դպրոցին ընդարձակ սրահը: Հետզհետէ կը հասնէին հոն Դաշնակցականներ, խրոխտ կեցուածքով, սպառնական քայլընթացով, որոնք կը պատէին ձեռքերնին դրպաննուն մէջ, կարծես ռազմական ծրագիրներու վրայ որոճալով, Ս. Դեմոկրատներ ատեցող հայեցուածքով, քիչ մը երգիծական շրթներով, որոնք աւելի քիչ կը խօսէին, կային քանի մը Ռամկավարներ տակաւին անհամարձակ, գրեթէ վախկոտ երեւոյթով, որովհետեւ

այս միջոցին անոնց հռչակի օրերը չէին հասած, յետոյ անկուսակցականներ, տկլոդ ուսուցիչներ, հիւժած դէմքով ու կասկածոտ նայուածքով, դինով խմբադիր մը, ճաղատ դիւցապներգակ բանաստեղծ մը, գորոնք հայրենասիրութիւնը և վախը հոգի դրկած էր, և որոնք հաւնոցի մը շուրջ պատող աղուէսները կը յիշեցնէին: Իսկ թաղերու միջակորեար երիտասարդութիւնը սիրտ չէր ըրած տուններէն դուրս ելլելու:

— Գէշ օրեր են ասոնք, դռնէց յանկարծ միջակորեար էֆէնտի մը, է՛յ, տղա՞ք, ի՞նչ պիտի ընենք, պէտք չէ՞ մտածենք մեր ընտանիքին վրայ, պէտք չէ՞ պաշտպանենք ինքզինքնիս:

— Պուրժուա մը հոս խօսելու իրաւունք չունի բնաւ, անկցի՛ն պուրժուաները, դռնէցին խումբ մը տաք դուրսներ:

— Այո՛, այո՛, անկցին, կրկնեց Հերոս, բայց գործենք երբ դեռ ուշ չէ, հիմա ժամը չէ դասակարգային պայքարի:

Դաշնակցական խմբապետ, Կովկասահայ Արգար ձայնեց.

— Ուղղակի յիմարութիւն կը լինի հիմա այդ հարցերով զբաղուելը, կադմակերպուինք հայրենակիցներ:

Սօցիալ Դէմոկրատ մը արդէն իսկ սկսած էր հայրենաշուռնչ ճառի մը, երբ խումբ մը մարդիկ պոռացին.

— Վերջացուր ճառդ, եթէ հարկ է որ խօսող մը ըլլայ, ատիկա պէտք է մեր ընկեր Արգարը ըլլայ: Ասոնք Դաշնակցականներ էին:

Ու ահա վէճը տարածուեցաւ սրահին մէջ:

Մէկը պոռաց.

— Հնչակեան կուսակցութիւնը նախապատուութիւնը պէտք է ստանայ, որովհետեւ ամէնէն հինն է ու արդիւնաւորը:

— Հնչակեանութիւնը դառամ ծերուկ մըն է, և արդէն իսկ գերեզմանի մօտը կը գտնուի, ընդմիջեց երիտասարդ մը:

— Ս. Դ. Հնչակեանները, լրացուց ուրիշ մը, ա՛լ դոյութեան իրաւունք չունին:

Ու ահա պայթեցաւ փոթորիկ մը որ կէս ժամ տեւեց:

Չէղոքները կ'ուզէին միջամտել: Ռամկավարները թէեւ սարսափահար, բայց անկիւնէ մը հրճուանքով կը դիտէին, ու իրենց ազգասիրութիւնը թոյլ չէր տար որ միջամտեն: Պէտք էր ձգել որ ասոնք զիրար ասանկ փճացնեն՝ կը խորհէին:

— Այո՛, Դաշնակցութիւնը վատերի մի խումբ է, կը դռնէր մէկը:

— Հնչակեանութիւնը արատ մըն է Հայութեան, կը կանչէր ձայն մը:

Ուրիշ մը կոկորդը պատուելու աստիճան կ'որոնար.

— Ուղղափառ մարքսիզմի ներկայացուցիչն է Ս. Դ. Հնչակեանութիւնը. և ո՛վ ուղղափառ չէ վատասերած, հերետիկոս, սրիկայ է, այո՛, ուղղափառ մարքսիստներ ենք մենք:

— Մարքսիզմը, կը կանչեն խումբ մը Դաշնակցականներ, չունի մարտական արժէք, նա իւթովի է, ու անոր ներկայացուցիչները սնախօսներ, պոռոտաբաններ են:

— Ո՛չ:

— Այո՛:

- Իրա՞ւ, դա ձեր տաքտիքայի թերութիւնն է:
- Բնաւ:
- Կ'ուզէ՞ք լաւագոյն հարուած մ'ալ հո՞ս ստանալ:
- Տեսնեմ...:
- Ձեզցէ՞ք, հասկացնեմ սա սրիկաներին:
- Ասլրի՛ Ս. Դեմոկրատիան:
- Անկցի՛ր:
- Կեցցե՛ն Դաշնակցական շարքերը:

Ու ահա խաղը, ահաւոր, կը սկսէր համազգի, համարիւն եղբայրներուն միջեւ: Այդ պահուն միեւնոյն շահով կապուած այս Հայերը կը կռուէին իրարու դէմ հոմերական զիւցազոններու բոլր եռանդով: Ձեռքերը ու ոտքերը իրար խառնուիլ կը սպառնային, միջամտող չէզոք մը կ'ընդունէր կռուի մը, ուրիշի մը քիթը կը կարմրէր ու ժեղ հարուածին տակ: Այդ առթիւ պոռթուաղիէն առնուած վրէժներ էին ատոնք:

— Կը բաւէ՛, ա՛յ յիմարներ, կը բաւէ՛, առնական ձայնով պոռաց Հերոս, կը բաւէ, հո՞ս ալ դուք նկրտում է՞ք միմիանց փճացնել, ուրեմն դուք հոս չէ՞ք հաւաքուել նուիրական մի դադալարի շուրջ, ես ձեզ կոչ եմ անում կազմակերպուել յանուն Հայութեան օգտին:

Իսկ ընկեր Արդար խտորէն լրացուց՝

— Բա՛ւ է, ամօթ է: Մեր դրութիւնը երբեք այսքան վատթար չէ եղել, հոս պէտք է այս նուիրական դադալարի պաշտպանութեան շուրջ դադար առնեն բոլոր կուսակցական հաշիւները: Հոս միայն Հայեր եմ տեսնում և ոչ ուրիշ բան:

Ու ահա մէկէն խանդալից ծափահարութիւն մը ողողեց կռիւի դաշտը, և սրահին որմերն ու անոնց վրայ

դռնուող փոշոտ իրադիտական պատկերները երկար երեւացին փտած տախտակամածին տրուած ոտքի հարուածներէն:

Ձայները դադրեցան, խաղաղեցաւ սրահը, մինչ շատեր դադարէն կը շփէին ցաւազին դէմքով, իրենց թեւը կամ ձիւը:

Նախ մշակուեցաւ ռազմական ծրագիր, կարեւոր դիրքերը որոշուեցան: Ամէն ներկայ իր տունը կարեւոր դէրք մը կը նկատէր: Վերջապէս որոշուեցան խումբեր և խմբապետներ, որոնք թաղերու ռազմի որոշուած մասերուն մէջ դիրք պիտի բռնէին: Նշանակուեցան ամրացուելու վայրերը, արձանագրեցին մարտիկները, և յաջորդ դիշերուան համար ժոմ որոշեցին ստուարացնելու համար շարքերը նորակոչելով:

Ու հաշտուած լաւագոյն տրամադրութիւններով իրարու հանդէպ՝ մեկնեցան Հերոսը և ընկեր Արդարը շնորհաւորելով:

Հերոս կը ցնծար. իր հին հրոսակի օրերը վերադարձած կը կարծէր: Լաւագոյն կերպով կը գնահատէր հիմա իր արժանիքը. ու բոլոր այդ դիշերը ան ռազմադիտական ծրագիրներ յօրինելու աշխատեցաւ իր սենեակին մէջ: Մաքրեց հրացանը, փայլեցուց փողը ու երկաթեայ միւս մասերը, և յետոյ դանադան մեծութիւնով հարկւրաւոր կապարներ թափեց կաղապարներու մէջ:

Յաջորդ օրն իսկ սպառեց կապարները: Թաղին այրերէ շատեր իր վրայ կը վազէին կապարի համար, ոմանք ալ մինչեւ Պոլիս իջնելու վտանգը յանձն կ'առնէին, բայց իրապէս չէին գիտեր թէ ի՞նչ պիտի ընէին կապարներով:

Հացին չափ պիտանի կը դառնային նորէն հերոսները:

Ժառանգական վախը գլուխ կը բարձրացնէր Հայերու սրտին մէջ, մութ ծակէ մը դուրս սողոսկող օձին պէս։ Ոմանք ճակատադրին կը հաւատային ու կը մխթարուէին, ուրիշներ ազօթեւ պէտք կը տեսնէին գէթ այդ օրերը, իսկ կային կուսակցական երիտասարդներ, որոնք թէեւ գիտէին սարսափին ինչ ըլլալը, բայց քանի մը կրակ տեսած խմբապետներով սլիտի դիմադրէին։ Խաղաղութեան ժամանակ գէթ այդ էր իրենց որոշումը։ Քիչ չատ ունեւորի դաւակներ մառաններու մէջ պտոյտներ կ'ընէին, իբր թէ բան մը փնտռելու համար, իսկ անոնք որ ոչինչ ունէին աշխարհի վրայ, կը խնդային, կը ցատկէին, կը կատակէին։ Այդ դասակարգին կը պատկանէին պանդուխտ ամուրի գործաւորներ, ջրհանկիրներ, փողոցաշրջիկ ստահակներ, որոնք իրենց մէջ թաքուն առասպելական քաջութիւններու վրայ կը խորհրդածէին, կային նաեւ քանի մը Պոլսեցի անտարբերներ։ Կիներուն սարսափը իրենց ամուսիններուն չափ մեծ էր, թէեւ գիտէին որ կիները չեն ջարդեր, բայց տեսած էին մեծ ջարդէն մնացած այրիները։ Ատանկ վիճակ մը երեւակայելով կսկծանքի յօրանջ մը կ'ըլլէր իրենց կոկորդէն։ Կային քաջ կիներ որ սեւ պղպեղը մոխրի մէջ խառնելով ամաններով կը հանէին առիքը, անկէ ցրուելու համար թշնամիներու ականդիքներուն մէջ։ Անոնց ամուսինները այդ բաղադրութեան հրաշալի յատկութիւններուն վրայ հիացում ունէին միայն, ու մտովի իրենց կնոջ հնարագիտութեան վրայ կը դմայէին։

Կային ուրիշ մտայնութիւնով էգեր ալ որ կաթսաներով ջուր դրած էին օճախներու վրայ ի հարկին եռացած ջուրով ողջունելու համար այլազգիները և թէեւ այդ գաղափարի նշուլանքի իսկ միջոցին իրենց մտքին մէջ՝

ձեռքերնին կը դողար։ Կիներ և աղջիկներ ալ կային, թէեւ շատ քիչ, որոնք անուշիկ բաներու վրայ կը մտածային։ Աղատութենէն վերջ կարդացած էին 95ի միջոցին խուժաններու ըրած շահատակութիւնները, աղծումի հազարաւոր ձեւեր վերծանած էին ու հաճոյքով լեցուած։ Կը մտածէին ատանկ յանկարծական ու բարբարոս հաճոյքներու վրայ, ու խելացորութեան վայրկեաններու մէջ նոյն իսկ ջարդ մը կ'երազէին ոգեկոչելով վայրագ կիրքերու յադեցումին յայրատ պատկերները։

Թաղին հարուստները քաշուած էին։ Անոնցմէ շատեր նախամեծար համարած էին Մեծ Կղզի պանդուկ երթալ հարիւրաւոր ոսկիներ ծախսել, քան թաղին պաշտպանութեան համար քանի մը կարմիր դրամ տալ գէնքի գնում կատարելու։ Անոնցմէ մին, աղբային բարերար մը, այդ նպատակով իրեն դիմող յեղափոխականը վռնտած էր ըսելով։

— Գացէ՛ք դուք ինքզինքնիդ պաշտպանեցէք, մենք ձեր պաշտպանութեան պէտք չունինք։

Ու փոխանակ քանի մը ոսկիով պաշտպանել տալու իր հազարաւոր ոսկիներ արժող տունը, դայն բաղդին էր ձգած։

Սիրական Էֆէնտին հակառակ իր հարստութեան կղզի չի դնաց։ Նախ քիչ մը ճակատադրին կը հաւատար, ինք ատանկ կ'ըսէր, Տաճիկներուն հետ շատ ապրած ըլլալով, երկրորդ՝ կղզի երթալով մեծ ծախսի տակ ինչալը գինքը ու մանաւանդ իր կինը խրաչեցուցած էր։ Պոլիս չէր իջներ՝ օրերէ ի վեր վաճառատունը դոց կը մնար։ Կայծիկեան Էֆէնտին համար հասարակ ատեն մը ատիկա ցաւերու մեծագոյնը պիտի ըլլար։

Ճակատագրին հաւատալով մէկտեղ՝ Սիրական էֆէն-տին իմացած էր թէ զանազան տեղեր մարդէիկ ինքնա-սլաշտպանութիւնով կրցած էին անկէ խուսափիլ. նոյն իսկ այդ բանը պատահած էր միեւնոյն թաղին մէջ, այն տու-ները որ կրցած էին դիմադրել, դոհ չէին տուած, իսկ ուրիշներ որոնք յարմար դատած էին աղաչանքով ընդունիլ խուժանը, անկէ խողխողուած էին:

Պէտք էր միջոց մը խորհիլ, ու Կայծիկեան այդ մտածումով թափանցուած, երկարօրէն միտքը կը չար-չըրկէր եւք մը գտնելու, մանաւանդ գործերը վատ կ'եր-թային, ջարդի սպառնալիքը գորշ օրուան մը մշուշին պէս կը խխունար, կը ծաւալուէր, կը սաւառնէր Հայերուն վրայ:

Նոր օրերու հետ նոր շահատակութեանց լուրեր, նոր սպաննութիւններ ամէն կողմ. ազատութեան ներկա-յացուցիչները, արշաւող յետաշրջումէն ահաբեկ ցրուած, լուծուած էին: Ազատականներուն դէնքը՝ բանակը, կոյր և աղետալի գործիք, յետադէմներուն ափին մէջն էր: Պղտոր դատաւարներ կը յայտնուէին սանձարձակ, սպառ-նական. շոյուած հին բնաղդներ ալլաղդ թաղերու մէջ առատ սնունդ կը գտնէին. կը սրուէին խաղաղ աշխա-տանքի շատ մը գործիներ, ու արշաւանքներու յատուկ պատրաստութիւններ կ'ընէին խաներու մէջ քիւրտ լեռ-նականներ:

Սիրական էֆէնտին կը զգար ու կ'իմանար ասոնք: Իր ձեռքերուն կը նայէր, զանոնք անընդունակ կը գտնէր դէնք կրելու. հայ վաճառական մը որ գեղին բաներու հետ խաղցած է, չի կրնար դէնքի հետ խաղալ: Բայց և այնպէս հարկ էր միջոցը գտնել: Յուսադրական բան մը կար,

թերթերը ազատութեան բանակի մը առաջխաղացութեան լուրերը կը հաղորդէին, Պոլիսը ազատելու:

Իրիկուան մը դէմ, Կայծիկեան էֆէնտին խորունկ մը մտմտալով կը չարիէր իր հիւրասենեակը, սաթէ համ-րիչը ձեռքին մէջ յուլօրէն դարձնելով, որուն չափուած շշնկոցով սենեակին լուսթիւնը աւելի զգալի կը դառնար: Պտտելով այսպէս մտախոհ էֆէնտին կը նայէր կարօտով, ճոխ բայց անձաշակ կարասիներուն, բրդոտ ու թանկագին գորգերուն ոտքին տակ փռուած, որոնց գոյնզգոյն ծա-ղիկները իրիկնադէմի ստուերին մէջ լոյսի աղօտութեան մը բերած տարտամութիւնը կը հեզնէին, կը նայէր գլխուն վերեւի բիւրեղեայ մոմակալներով մեծ լամբարին, ըն-կոյգէ թիկնաթոռներուն, որոնց նստատեղիի կարմիր թա-ւիչը ստ կիսալոյսին տակ կը մրափէր անուշ կայծերով, իր և կնոջ ոսկեծիր լայն շրջանակաւոր իւղանկարներուն, հայելիներուն՝ որոնց մէջ հազար անգամ պարագաներու յարմար առնուելիք դէմքեր ուսումնասիրած էր. յետոյ կ'երեւակայէր տանը բոլոր իրերը, խոհանոցի էն յետին առարկան, ու անոնց ենթադրական ջախջախումն իսկ զինքը վախով կը համակէր: Անոնց պատուական տիրոջ մահուանն ալ կը մտածէր, ու շմոքանքի, սարսուռի կը մատնուէր մարմնովը, երբ ապագայ թափուր Թաղական Խորհուրդներու, ազգային ուրիշ պաշտօններու ատենա-սկստութիւնները կ'ելլէին մտքին առջեւ: Այս ամէնը պնդօրէն զինք կեանքին կը կապէին, կը սիրցնէին զայն ամէն ատենէ աւելի:

— Դիւրին չէ՞ն այսքան շահիլ, այդքան բարձրանալ ու մեռնիլ, կը մտածէր Սիրական էֆէնտին:

Արդէն գիշերը իջած էր՝ ու վաճառականը մտածումի

անելներուն մէջ կորսուած՝ յուսահատելու վրայ էր երբ՝ տիկին Նեմզուր իր փարթամ մարմինը սենեակէն ներս մտցուց. տիկինը իր մարդը խղճալի այդ վիճակին մէջ գտնելով հարցուց գորովանքով։

— Ինչո՞ւ ատանկ կը խորհիս էֆէնտի, նորէն շատ խորերը գացեր ես։

Ու աւելցուց դժգոհ՝

— Ի՞նչ պիտի ըլլայ վիճակնիս էֆէնտի, ամէն մարդ փախած է, վտանգ կայ կ'ըսեն։

— Ատոր վրայ կը մտմտամ առտուընէ ի վեր, Նեմ-
զուր։

— Ի՞նչ է միտքդ էֆէնտիս։

— Տուներնիս պաշտպանելու միջոցներուն վրայ խորհելու ենք. դիրքերնիս գէշ չէ։

— Եթէ ատանկ է... Հերոսը կանչենք. աս իրիկուն դպրոցը ժողով կայ, գնա՛ առ հետդ բեր։

Ճառագայթ մը Կայծիկեան էֆէնտիին միթադնած ու խոշտանգուած գանկը ողողեց. ժպտեցաւ, խոշոր շունչ մը քաշելով, բայց բան մը չի յայտնեց կնոջը, դայն ճամբու դրաւ սենեակէն, ձգեց իր սլարարտ մարմինը թիկնաթոռի մը վրան, որ տքալից վայրէն մը ունեցաւ, ու աչքերը գոցելով խօսեցաւ։

— Վա՛յ շան կնիկ, իրա՛ւ որ ատ տաճանակին վրայ խորհած չէի։ Ատանկները մեզի համար ծնած են, թող դիշերները սպասէ հոս, գոնէ քիչ մը հանդիստ կ'ընենք։

Գիւտը ինք չըրած ըլլալուն համար դժգոհանք չու-
նեցաւ, ինչպէս սովորաբար, զգաց թէ կինը իր կէսը ըլ-
լալով՝ մաս մը իր ամենագիտութենէն անոր տուած էր։

Երեկոյին՝ ճաշէն վերջ առաւ Հրանտը և Զոհն էֆէն-
տին. երկնցան դէպի թաղին դպրոցը։

Նախորդ դիշերուընէ մնացած կաղմակերպական և մարտական խորհրդակցութիւնները պիտի շարունակուէ-
ին։ Բաղմութիւնը աճած էր հոն, սրահէն դատ կողմնակի
դասարաններուն մէջ ալ խօսակցող, վիճող, պողտող
խումբեր կային։

Տեսես մը Սիրական էֆէնտիին մուտքը փութով
տարտղնեց հոս հոն. շատեր սլատկառանքով ընդունեցին
դինքը։ Սիրական էֆէնտին ժպտալից, սիրալիւր կերպով
կը բարեւէր կուսակցականները, անոնցմէ ոմանք կը կար-
ծէին թէ նոյն իսկ գէնքի դրամ տալու եկեր էր։

Բաղմութիւնը կամաց կամաց սկսաւ այս անձնաւո-
րութիւնով հետաքրքրուիլ, ու աղէկութեան նշան կը
համարէին ականաւոր մարդու մը ներկայութիւնը իրենց
մէջ։ Աղմկալի սրահը քիչ քիչ նուաղեցուց իր հնչակա-
նութիւնը, այս սլատկառելի անձնաւորութեան լրջութիւ-
նով համակուած։

Հերոս անկիւն մը կանգնած էր, Կայծիկեանը դայն
բարեւեց դիւի շեշտ շարժքով։

Կը սկսէին նոր խումբերու կաղմութիւնը, նախորդ
դիշերուանները կը ստուարացուէին։ Կուսակցականները
իրենց տղոցմէն դատ համակիրներ կ'ընտրէին, ամէնն ալ
քիչ թէ շատ սպառազինուած անմանակ, այլադան գէն-
քերով։

Յանկարծ չկատարուած քաջութիւններու համար կը
բարձրանար ժխորը։

— Կը տեսնուինք, կը սկսէր, Ս. Դեմոկրատ Հնչակ-
եան մը, կը տեսնուինք թէ ո՞վ է իսկապէս մարտական
ոյժ ունեցողը։

— Նա՛հ, յիմար, առանց Դաշնակցական շարքերուն Սկիւտար ոտնակոխ կ'ըլլայ:

— Ընկեր Սարգիսը տարիներով դաս կ'ընայ տալ ձեր ընկեր Արզարի:

— Ընկեր Արզարը կը թքնէ ատանկ խլէղներու վրայ, հայ-թրքական ընդհարում դեկավարած է, դուք ամսե-դուկներ, վախկոտ հաւեր:

— Վա՛, կ'անպատուէք դուք անաղարտ մի կուսակ-ցութիւն:

— Դուք ալ մեր խմբապետը կ'անպատուէք:

Ու ահա նորէն կռիւի սկիզբ մը, դմայլելի նախեր-դանք հայկական բոլոր ձեռնարկներուն, տաք գլուխ երի-տասարդներու միջեւ, որոնք գէնք ունէին: Ձեռքեր վեր կ'ելլէին թափով, ու ոտքեր կը ծեծէին սրահին կոտրտած տախտակամածը. ընկեր Սարգիս և Հերոս իրենց բարերար միջամտութիւնը բերին դործին. ու ընկեր Արզար խիստ աղնարկով մը գսպեց իր մոլեղնածները:

Կայծիկեան Էֆէնտին առիթը յարմար դտաւ խօսե-լու: Ճարտարօրէն ճառեց համերաշխութեան պէտքին վրայ, ինչպէս ամէն մարդ երբ չի կռուիր, գովեց յեղա-փոխականները, կաղմակերպողներուն քաջութիւնը, հայ-րենիքի աղատութեան անվեհեր պաշտպաններ անուանեց անոնց պետերը, բայց հոգ բաւական մը կեցաւ, ու կ'ե-րեւայ թէ հառաչեց. յետոյ վրայ բերաւ.

— Ձեր պաշտպանողական հիւանալի ծրագրին մէջ կայ թերի կէտ մը զոր չեմ ուզեր ցոյց տալ, սակայն ստիպուած եմ, որովհետեւ հասարակաց օգտին համար է:

Բոլոր աւանջները սրուեցան, աչքերը անձկացան:

— Ծօ՛ պակաս մը, ընդմիջեց անդիէն անծանօթ մը:

— Մեր պաշտպանողական ծրագիրը անթերի է, մէջ բերաւ ուժեղ աշխատաւոր մը:

— Խեղքը թող տո՛ւն կանչէ այդ յիմար պուրժուան, ըսաւ բժշկական ուսանող մը, որուն կօշիկները պատռած էին:

— Թերի կէտ մը, շարունակեց հարուստը նորէն, որ կ'ընայ վտանգաւոր հետեւութիւններ ունենալ:

Խմբապետները մօտեցան:

— Ուզում ենք իմանալ այդ թերութիւնը, խնդրեմ ասացէք, ըսաւ ընկեր Արզար:

Կայծիկեանը չի խօսեցաւ: Թախանձեցին:

— Գիտէք անշուշտ տունիս դիրքը, գիտէք նաեւ որ քարուկիր է, Սարգիս պէյի ծրագիրով շինուած, ինչ որ է, խնդիրը ատոնց վրայ չէ, կարեւորը ուրիշ պարագայ մըն է: Երէկ խիստ անկեղծ թուրք բարեկամներէս մին դադտնապէս երկտող մը ձեռքս հասցուցած էր՝ ինձ իմա-ցնելու որ հաւանականաբար յարձակում մը պիտի ըլլար Սկիւտարի Հայոց վրայ, և թէ խորհուած է եղեր իմ տանս կողմէն ալ յարձակիլ: Ինծի պարտք մը սեպեցի դալ հոս և տեղեկացնել. կրնամ ես վաղը հեռանալ տունէս բայց թաղը անդգուշութեան մը համար կ'ընայ ոտքի տակ երթալ:

Այդ ըսելով անդոյ նամակը փնտռել ձեւացուց գըր-պաններուն մէջ:

— Այդ լաւ ասացիք, միջամտեց Հերոս, դա ռադ-մական կարեւոր կէտ է, և պէտք է ամրացնել: Ձեր տունը մի կողմից նայում է դէպի Գուգկունճուկ, բայց միւս երեսը դտնուում է դէպի լեռ տանող ճամբուն վրայ, վտանգալիցը հէնց այդ կէտն է:

Շատերը վաճառականին յայտարարութեան վրայ նեղուեցան: Ուրեմն իրա՞ւ յարձակում մը կը պատ-
րաստուէր:

— Լա՛ւ պէտք է պաշտպանել ուրեմն այդ կէտը,
կրկնեց խմբապետ ընկեր Սրբարը. դերքը բաւական կա-
րեւոր է թուում ինձ:

Ներկայ մը առարկեց թէ՛ր ատանկով կրնան միւս
խումբերը ցանցառիլ, և թէ՛ այդ դերքերը նուազ վտան-
գալի չէին:

— Կարող ուժ մը եթէ զրկուի, ես դաւակիւս հետ
կ'օժանդակեմ անոր, հանդարտօրէն վրայ տուաւ Կայծիկ-
եան էֆէնտին:

— Այո՛, յարեց ընկեր Սրբար, դերքը ա՛յնքան զօ-
րաւոր է երեւում, որ երեք անձ կարող են գալն պաշտպա-
նել:

— Միայն այդ մէկը վարժ— ըլլալու է, դիտէք որ
ատանկ դերքի մը մէջ կարող անձ մը հազար կ'արժէ:

Շատեր իրարու երես նայեցան:

— Թող մեր Հերոսը երթայ, գոչեց Ս. Դեմոկրատ
մը:

— Հերո՞սը... ժպտելով ծռեց գլուխը Սիրական
էֆէնտին. յետոյ հաստատապէս գոչեց.

— Լա՛ւ, թող մեր Հերոսը ըլլայ:

Բաւական մարդիկ շնորհակալութիւն յայտնեցին վա-
ճառականին, յետոյ խումբերը սկսան մեկնիլ, ոմանք
իրենց բացօդեայ դերքերուն շրջանը ընելու կամ անոնց
վրայ հսկելու, ուրիշներ քարաչէն տուներու մէջ ամրա-
նալու: Իրենց ձայները նախ հնչեղ ու պոռչտուն, հետո՞ւ
հետէ նուաղումի ենթարկուեցան, աւելի վերջ վերածուե-

լու համար խուլ բզդոցի մը, ու անորոշ ոտնաթափումի
մը անհամաչափ շնկոցին:

Դպրոցը պարպուեցաւ:

Զգօն էֆէնտին այդ կատակերդութեան բոլոր-տեւո-
ղութեանը միջոցին խօսքի խառնուած չէր, ապշած ու
դողահար դիտելով ատրճանակներու սպառնադին փողերը:

Սիրական էֆէնտին Հերոսին դարձաւ յաղթական
ժպիտով,

— Ի՛նչ Հերոս, ա՛յս ո՛րչափ կայ որ մեր տունը չես
հանդիպած:

Հերոս պատասխան չուզեց տալ, տաքտիքայի ան-
յարմար դտնելով ատանկ վարմունք մը: Ու չորսը մէկ
մեկնեցան:

Գուռնէն իսկ խանդաղատալից ընդունելութիւն մը
վերապահուած էր Հերոսին: Տիկին և օրիորդ Կայծիկեան
դիմաւորեցին զիրենք ժպտուն, ու Հերոսին անուշ բաներ
ըսին: Հերոս չուզեց մտածել թէ՛ այդ միեւնոյն դուռնէն
օր մը, շան լակոտի պէս ճամբուած էր:

Գիշերը, Կայծիկեան ատ խըմպըններուն վրայ խնդաց
ու խնդաց, միւս կողմէ կիսկատար բան մը կ'ըլլար այդ
ծիծաղը, որովհետեւ ջարդի սպառնալիքն ալ փորը մտած
էր: Լաւ համոզուած էր որ ամենագոր սուրին առջեւ բա-
նականութիւնը և դրամը կանդ կ'առնեն:

Պառկելու միջոցին կնոջը գրեթէ մսաղեղ թուշը
խածաւ մրմոռալով հեզօրէն.

— Ինտո՞ր է Նեմզուր...:

— Իրա՛ւ որ նմանդ չի կայ էֆէնտիս:

Մէկ մէկու աչք նայեցան. մարեցին ճրագը, պլլուե-
ցան իրարու վերմակին տակ, վաղը կրնային մեռնիլ...

ու լայնանիստ մահճակալը դժնդակորէն խռովուած,
վայրկեաններով՝ երկա՛ր, երկա՛ր, հեծեց:

Յաջորդ առտու, Կայծիկեան էֆէնտին շատ կանուխ
ելաւ: Տակաւին փողոցները ոտնաձայն չի կար, ու հազիւ
արեւելեան հորիզոնին վրայ շառագոյն, պղնձաթոյր
ծուէններ կը դժադրուէին: Արշալոյսը կը ծագէր: Վաղեց
գտաւ Հերոսը՝ որ այդ միջոցին կը մրափէր, դէպի Հրեա-
ներու գերեզմաննոցը նայող փողը սենեակին մէջ:

— Բարի լո՛յս, Հերոս:

Հերոս ընդոստ ցատկեց, չփեց աչքերը ու կը թուէր
թէ հրացանին կ'երկարէր ձեռքը. մէկէն ուշաբերեցաւ
բարեւելով Սիրական էֆէնտին:

— Ի՞նչպէս անցուցիր գիշերը:

— Հսկեցի, սա մի աննման դիրք է, սրանից կարելի
է պահպանել ամբողջ թաղի մի մասը:

— Իրա՞ւ Հերոս:

— Անտարակո՛յս:

— Հերոս, քեզի բան մը ըսելու եկած եմ:

— Ի՞նչ բան, խնդրեմ, ասացէ՛ք:

— Դուն հոս օտարական չես, պէտք է ուղածիդ պէս
սարկիս, սրտիդ ուղածը կեր, տունը քուկդ է, դուն տու-
նինն ես. այս դէպքերէն վերջ ինչ կ'ըլլայ չըլլար, քեզի
քովս, խանութս կ'առնեմ, գործակատարի մըն ալ պէտք
ունիմ, և վերջապէ՛ս...:

Հերոս կ'երջանկանար:

— Հիմա դուն պառկէ, քնացիր, հսկելու կարգը
մերն է: Յերեկը մենք հսկենք, իսկ գիշերները կարծեմ
դուն մարդու պէտք չունիս:

— Այնքան էլ կարեւոր չէ՛ ինձ համար մարդը,

Շիջրալ Գեօրգիա
«Շիջրալ» Կոնստ փետր 1933

միայն թէ ի հարկին ես պէտք կ'ունենամ մի տղամարդու,
կապարներն ինձ տալու համար:

— Այդ ալ կրնայ ըլլալ, հիմա հանդիստ ըրէ՛ դուն:

Շիջրալ
Ե. (Խորով)

Պահակախումբերը կը պտտէին և կը հսկէին: Ապրիլի
գեղեցիկ, աստղադարդ, բայց անլուսին գիշերներ էին,
կէս խոնաւութիւնով թաթաւուն կիսադաղջ մթնոլորտով,
որ դդեստները կը պարածածկէր կակուղ տամկութիւնով,
արտեւանունքները կաշուն կը դարձնէր, ռունդերէ ներս
անախօրթօրէն կը թափանցէր, կը կճէր կոկորդի գեղձերը:
Սովորական ատեն՝ ատանկ մթնոլորտ մը գլխատար է,
բայց բոլոր այս նորավար խումբերուն համար, որոնք
ծանր, ճնշող, ահաբեկող պաշտօն մը յանձն առած էին,
որոնց ուսերը հրացաններու, նոյն իսկ ատրճանակի մը,
քանի մը շարք կապարներու ծանրութեան անվարժ կը
կքէին, այս մարդոց համար օդը խորհրդաւոր, թասուն,
ցուրտ և մռայլամած էր:

Շարժուն խումբերը չըջանին կ'ընէին անաղմուկ,
երէններ հալածող որսորդներու գեոյշ քայլընթացով, կա-
րելի եղածին չափ իրարու մօտ սեղմուած, կարծես մէկ-
մէկէ ուժ գտնելու համար: Կը դողային շատեր, ու հա-
կառակ որ ցրտութիւն չի կար, գրեթէ սարսուռ իրենց
զիստերէն մինչեւ դադաթի մազերը կը մազլցէր:

Արիւն տեսած քանի մը աներկիւղ առաջնորդներ,
կռիւի պատմութիւններով կը ջանային տաքցնել նորա-
վարժները: Սերոբի, Մուրատի, Անդրանիկի կռիւներէն,
Հայ-թաթարական ընդհարումներէն դրուադներ կը բե-

րէին, իրենց և ուրիշներու սխրագործութիւնները կը պատկերացնէին, ու հին յաղթութեանց կազդուրիչ այդ օրինակներով մէկէն բռնկած երեւակայոտ՝ խանդավառ ուղեղներ, վանելով հին մտավախութեան թմբիրը, կը տարուէին անլուր երազներու: Անոնք կը կարծէին ինքզինքնին յաղթական պայքարէն վերջ՝ թշնամին նահանջի խուճապին մատնուած, Տաճիկ թաղեր կրակի տրուած, ու բոլոր մը անվեհերներ հսկայական մայրաքաղաքին մէջ մխրճուած, անոր տիրած: Բայց դորշ ու անողոք զիշերը երկարելով, հետզհետէ կը մարէր առկայծ բոլոր ցնորքները, ու տակաւ այս խորին, համատարած լռութեան մէջ, անծայրածիր, անհուն ու աստղայի երկինքին տակ, այդ մռայլամած ու նիւհող փողոցներուն, ուր սոսկումը մարած էր խօսքը, հառաչը, նոյն իսկ շնչառութիւնը, որոնց մէջ բորոտ շուներ միայն կը սլքքորկային աղբերու շուրջ՝ ոսկորի մը ի խնդիր, կամ կատուններ խոյս կուտային դողերու երկշուտութիւնով, այդ բարձունքներուն, ցածութիւններուն մէջ, կոռէշներու թաւաստեւ ու մռայլ ստուերին տակ, Զամլըճա, Յրէնկին լեռը, Հայտար Բաշա, Գուզկունճուզի ձորը տանող ուղիներուն վրայ, նոր, արտակարգ, արհաւիրից երեւակայութիւններու մէջ կ'ըլլային թաղերու այս քաջարի պաշտպանները: Երեւակայութիւնը, այդ զմայլելի ու թշուառական դործիքը, զիշերուան և միջավայրի բոլոր երեւոյթներէն սնունդ կը ստանար, կ'ընդարձակէր, խռոված, ուղեմոլոր, ծանրածանր ուղեղներուն մէջ, կը ճիւղաւորուէր, պատկերներու, տեսիլներու անհամար ձեւեր կ'որոշագծէր: Դժոխային երազներու տիեզերքներ կը ստեղծագործուէին այդ ճղճիմ, յիմարօրէն փոքր տուփերուն մէջ, դնդակով մը, քարով մը, կոռւիով մը ջախջախելի:

Անոնք որ դէպի Գուզկունճուք առաջնորդող ձորին բարձունքը, Պէյլէյալէյի տանող ճամբուն վրայ կը հսկէին Հրեաներու դերեզմանատան մէջ, վարի խաւարչտին հովիտէն, որ անյատակ, մթին պարապութիւն մը կը թուէր այդ պահուն, լացի արտունջներ, հատկապէս կափկափումներ, աւաղներ կը լսէին. իսկ հետզհետէ զիշերուան առաջացումով այդ փոքր հնահուքները կը մեծնային, ողբերը կ'ըլլային սողոսկող վերաւոր մարմիններու: Իսկ ինչ որ չէին լսեր, կը տեսնէին: Կէս զիշերէն վերջ՝ երբ Պոսֆորի լոյսերը մարիլ կը սկսէին, և ջրաչողին կը ծածկէր բոլոր հանդիպակաց բլուրները, ու կը սքօղէր ծովուն մակերեսը, յանկարծ՝ այլանդակ ձեւեր կը ծնէին, մարմին կ'առնէին, արշաւասոյր թաւալումներով կը յարձակէին: Երբողէն ելլող Համիտիէներ էին ասոնք, ուրուականներու ծիծաղով, զինավառ հորդաներու աշխուժութիւնով առաջացող հետեւակներ և հեծեալներ:

Չէին խօսեր պահնորդները, որովհետեւ բոլորին առջեւ ալ տկար այլազանութիւնով միեւնոյն արհաւիրքի պատկերը կար որ, զօրաւոր մէկ երկու ուղեղէ հզօր թելադրութիւնով մը, անցած էր միւսներուն մէջ: Յանկարծ խումբէն մէկը կը հառաչէր, ուրիշ մը անոր կը հետեւէր, ու հառաչը կը փոխուէր շարունակական, անհատտեւ, յոսահատեցնող յօրանջումի մը: Խոնառութիւնով օծուած իրենց կրկնոցներուն մէջ կը կծկուէին: Պիտի ուղէին, դոնէ մեծագոյն մասը, փախիլ, փախիլ, տուն երթալ, հանդէիլ փափուկ, սպիտակ սաւաններով, օրերէ ի վեր երազուած անկողիններուն մէջ. երբեմն յառնող այդ պատկերը ուժգին կը խռովէր զիրենք. արտասուելու չափ կը դորովէին. քրոջ մը, մօր մը չափ սիրելի, փայփայելի կ'երեւային այդ անկողինները կարմիր ծածկոցով

ու ճերմակ սաւաններով: Թող իյնային անոնց մէջ, քնանային ու ի՛նչ փոյթ, մորթուէին հոն: Սակայն վաղուան պարծանքի մտածումը թոյլատու չէր ըլլար: Եւ յետոյ՝ խումբով մարդիկ որքան ալ վախնան, նորէն սփոփուելու տեղ ունին, հաւաքականութեան մէջ դործող մահը այնքան տաժանելի չէ:

Կոռէններու կամ հայ գերեզմանատան մէջ հսկողները, աւելի տաղնապալի դերքի մը մէջ կը գտնուէին: Գերեզմանի պատերուն ետին սեղմուած, ինկած, պաղ, թրջուած շիրմաքարերուն վրան՝ անոնք թշնամիին կը սպասէին: Բուն թշնամին կ'ուշանար, բայց այլ թշնամիներ կը դարբնուէին, աւելի սպառնական ու աւելի անմարդկային: Մէկ երկու ժամուան մեղմ խօսուելուքէ ու խօհանքէ վերջ, մտաւախութիւն մը, այս սպասող, լուռ մարմիններուն կը տիրէր, կոռէններուն բոլոր քարերը և գերեզմաններու ցցուն տապանները նախ կը սարսուռային, կ'երերային, ու միասին, իբր գերադոյն հրամանէ մը վարուած՝ կը քայլէին ուղիղ, անշարժ քարերու ծանրութեան լրջութիւնով, նախ փոքր, ուրուադծային, հետզհետէ երկայն, մեծղի, կշռող ու տապալուելու ձեւեր կ'առնէին պահապաններու գլխուն մօտ:

Կը կծկուէին, բնագդով իրարու ձեռք կը փնտռէին, ու մին կը մըմնջէր.

— Ծօ՛ Երուանդ...

— Ի՞նչ է, Յակոբ:

— Հի՛չ...

Կ'անցնէին վայրկեաններ, ու տեսիլը այլապէս խռովիչ կ'ըլլար: Շարժող դամբանները կ'անյայտէին. հիմա ալ կմախքներու ժողովուրդը կ'ամբառնար անոնց ստորոտի

փոսերէն, գինուած մանգաղներով, սրունքներու և թելի ոսկորներով, դադաղի տակաւին անփուռ ողնափայտով, դաւադաններու, կամ շիրիմներ եղբորդ սուր վանդակաձողերու անցուած դանկերով: Այս գերադերգուած երեւակայութիւնով մարդիկ, կ'իմանային կմախքներու ոսկերոտիին դօրեղ հունչը, կարծես շատ չոր, արեւակէզ, խանձած թաւուտներու մէջ ճարակող, հողմահալած բոցերուն նման ճարճատուն: Ասով այդ աղմուկը կը դառնար անդշիրիմային եղական խօսուելուք մը, որ իրենց գլխուն վրայ կանգնող դարաւոր սեւիկներուն, հնամենի ծառերուն մէջ կը սաւառնէր, կը դաշնաւորուէր, կ'երազուէր, կը դադրէր յանկարծ, և ուժեղօրէն կը վերածնէր:

Մէկէն այս ամէնը իբր երազ կը խուսափէր այդ արատասուած ընդլայնուած աչքերէն, երբ տանապետ մը, կամ խմբապետ մը աւելի վարժ, աւելի կորովի, կը դռչէր.

— Տղա՞ք...

— Ի՞նչ է, հա՛, ի՞նչ է...

— Լա՛ւ, հող էք... կը հսկէ՞ք... ձայներ կ'առնեմ:

Դէպի Հայտար Փաշա տանող պողոտային վրայ սպասողները նուազ չէին տաղնապետ: Ասոնք ամէնէն աներկիւղներն էին, որ վտանգի ճամբուն վրայ պիտի սպասէին, որովհետեւ Սէլիմիէի ըմբոստ գինուորներուն դէպի Սկիւտար խուժումը նկատի կ'առնուէր: Փոռած աւեր որմերու ոտքին տակ տարածուող մարգերուն վրայ, անոնցմէ քանի մը հատը վերջապէս կը քնանային, իսկ շատեր մրափներէ վերջ կ'ոտնուէին: Ճակատամարտ մը տեղի կ'ունենար: Զօրքերու, քալող վաշտերու ծանր մոյ-

կերուին անորոշ աղմուկը տամուկ գետնին վրայ կը զգացուէր:

Հողին կպած անոնց ականջները կը լսէին ոտնաթափումներու աստիճանական յաւելումը: Յետոյ հեռաւոր, անորոշ, անճանաչ իրերը, սէվլիներու անտառակը կ'ամփոփուէին, կը խտնային. կը բացուէր ռազմադաշտը, ու հնաւուրց զօրականի մը, դոր աշտանակած կը տեսնէին փրփրերախ ձիուն վրայ, հրամանով կը սկսէր դուպարածը սպառնալին. թնդանթներու երախէն կը հոսէր բոցն ու ծուխը, ու գիշերուան տամուկութենէն անփայլացած սուրճներ մութին մէջ կ'առաջանային արագ: Պայքարը ահաւոր կը դառնար, կրակներ կը բարձրանային շուրջանակի բոլոր կէտերէն, կը թալլուէին հեռաւոր տուները, ու օդը անլուր կանչերով գլորուած՝ այրող մարմիններու ճենճերահոտով կը տոգորուէր:

Ուժգին կը տրոփէր սիրտերնին, հողէն արթնցող սլայթիւններու չափ զօրաւոր: Բաց աչքերով հիմա, որովհետեւ բնութիւնը կը քնանար, ալ անոնք լաւ կը տեսնէին զօրականներու ծաւալումը թաղերուն մէջ, խումբերը աւարառու խուժաններուն արիւնյաներկ ձեռներով, երախացած կլափներով, ընդլայնուած աչքերով, որոնք յիմարական վաղքով կ'ընթանային. ու անոնց ետեւ ու անոնց վրայ՝ անհամար տարմը ագուռներուն գիշատիչ: Հայկական ազատամարտը անունով նկար մը կը վերանորոգուէր հսկողներուն մէջ:

Կ'ըզձային՝ խեւօրէն կը փափաքէին հողին մէջ կորսուիլ, թաղուիլ, հեռանալ աւերածի այս մարտավայրէն, պահուրտիլ հեռաւոր կայանները խաղաղութեան: Ո՞ր սակայն, այս սպանդներու դասական ու չուառ հողին

վրայ: Բարեբաղդաբար վարդայտն արշալոյսը, Գայըշ Տաղըի, Այտոսի սարերուն ծոծրակէն կը զգացուէր. բոլոր առարկաները կը զգենուին տակաւ իրենց իրական, չափազանց հասարակ ձեւերը, և բոլոր ոգորումները, արենավառ դուպարները կը դադրէին, տեղի տալով ողորմելի, անհոգի, անգիտակից իրերու ձեւորոշումին: Լայնօրէն կը շնչէին պահակները, կ'ոգեւորուէին. ու դանդաղօրէն, երկար պայքարող մարդոց նման պարտասած, ծանր անդամներով կ'առաջանային դէպի թաղերը, հոն լուծելու համար շարքերը, պատուհաններէն մեկնող բոլոր հրացիկ, երախտագէտ ակնարկներուն տակ, ու յետոյ սկսելու առասպելները, երազներու պատմութիւնները, վախին բարեացակամ ազդեցութեան տակ ծնած երեւոյթներու իրականացումները:

9 .

Թաղերուն մէջ օրերը տխուր կ'անցնէին. շուկայ իջնող չի կար գրեթէ: Տունէ տուն այցելութիւններ միայն, ու կիսաբերան, դաղտուկ, սրտաբեկ խօսակցութիւններ:

Թերթերը անդադրում կուգային: Ամէն օր նոր սպաննութիւններ, նոր արհաւիրքներ: Խմբագիրները պահ մը փաթթոցաւորներու մեկնութեանց անձնատուր, ուրախութիւն յայտնած էին Երիտասարդ Թուրքերու փախուստին համար. յետոյ աղէտալի դուշակութիւններ ունեցած էին, ու հիմա կը տեսնէին անոնց իրականացումը: Վախկոտ կարելի չէր համարել զիրենք: Անոնցմէ մին՝ Համիտի բռնաւոր շրջանը փառաւորելէ վերջ, անձնապաշտպանութեան կը հրաւիրէր Ժողովուրդը, և ուրիշ մը՝ Ըմբոստ

բանակը փառաբանելով հանդերձ, «ինքզինքնիս պաշտպանենք» վսեմ խօսքը կը փախցնէր թերթին անծանօթ մէկ անկիւնը:

Ըմբոստ չափուչները ամենադէտներ դարձած, աստուածային զօրութիւնը բիրտ ուժին, իրենց քով քծնող թղթակիցներու կը խօսէին Հայրենիքի ապագային վրայ:

Տեսակ մը անհամաձայն, ու գլխովին իրարու անհաղորդ տարբերու իրերախառնում, տեսակ մը անկարգ խառնակութիւն, գլխու պտոյտ տուող, սիրտ ճմլող, և անորակելի անստուգութիւն մը, թէեւ ստոյգ իր ներշնչած սարսափով, որ կը սաւառնէր օրերէ ի վեր ամբողջ մայրաքաղաքին վրայ: Այդ վախը նախ ճղճիմ, փոքր, ժպտախառն, հետզհետէ կը լայննար, կը ստուարանար, իր անպարագիծ թեւերով կը գրկէր, կը ճնշէր, կը ճմուէր համայն քաղաքը: Կը թուէր թէ շիրմաստաններ էին շատ մը դեղորդ թաղեր, որոնց մահաշշուէկ լուռը կ'ընդմիջուէր յանկարծ չոր պայթիւնով մը: Յետոյ կրկին անձայնութիւնը համատարած. ու ժամերով անձկութեամբ սպասող, կողորդներէն անողոքելիօրէն ճնշուած, հեղձամղձուկ ամբոխներուն, մանաւանդ Հայուն մէջ խիթ մը կը տարածուէր, զօրեղ ելեկտրական հոսանքի մը առթած տաժանքով, երբ նորանոր պայթիւններ կը ծնէին հոս հոն:

Քաղաքին ժողովուրդը չէր փորձեր սուրբ ըմբոստութիւն մը բռնութեան դէմ. քանի մը քարերով պատուար մը իսկ չկանգնեց փողոցներուն մէջ. ո՛չ իսկ խումբ մը թուրք երիտասարդներ հրոսեցին, լուծելու համար մատաղ զինուորականներու թանկ արիւնին վրէժը:

Ճշմարիտ, հրաշագործ Յեղափոխութիւնը երբեք չէ բորբոքած Ստամպուլի մեղկ բնակչին սիրտը: Բիւզանդա-

կան վատթար օրերէն ի վեր վէճն է այս քաղաքի միակ աւանդութիւնը, ու դաւադրութիւնը՝ իր փառքը: Մեծ դէպքերը կը սպասուէին օրերէ ի վեր: Բայց առաջաբանը երկար կը տեւէր:

Առհաւական բոլոր վատ բնագոյնները Իճատիէի Հայերուն մէջ ալ կ'երեւային. դողով ու կսկծանքով, կզակները իրարու կը փարէին պինդ, ու աժանագին, ճրի խօսքը՝ հաղուադիւտ բան մը կ'ըլլար: Նոյն իսկ յետաշրջումի առաջին օրերու անվախները լռած էին: Կը մնային թաղին հին քանի մը Պոլսեցի վատասերած տարէցներն ու պարմանիները, որ անհոգ կը խնդային, բարձրաձայն կը ծիծաղէին, ու ջարդ մը իրենց կատակ կուգար, որովհետեւ անձերնին թրքանալու տրամադիր կը գդային, կամ կը կարծէին խուժանները կատակելով զբաղեցնել:

Ասոնք հակառակ տիրող աններող միջնորոտին, գէշ ընդունելութեան ալ չէին արժանանար, որովհետեւ բոլոր այդ վախցող մարդիկը, պէտք ունէին զբաղուելու, վանելու վատ մտածումներ, մեռնելու ահը իրենց ուղեղներէն: Այդ ծիծաղները զիրենք վայրկեանի մը համար կ'ոգեւորէին, կ'անջատէին քանդումի ու մահուան սպառնալիքներէն, սովորական կեանքին կը վերադարձնէին, ուրկէ, դժխեմ ու տեւական ճակատագիրը ցեղին, աւամայ վտարուած էին: Այդ կարգի անձերէն մին կ'անցնէր մահահոտ փողոցներէն, անյոյգ, անխոյթ քայլերով, ու սպասուհանէն գլուխը հանող խղունջի մը կ'ըսէր.

— Օրիորդ Սիրանոյշ, կը պատրաստուի՞ք կոր:

— Ի՞նչ բանի:

— Բը՛խ, բը՛խ... կուգա՞ն կոր:

— Ա՛խ, Պ. Գառնիկ, մի՛ ըսէք ատանկ բաներ:

— Բը'ստ, հէ'բշի'ւ, բը'ստ. վա'յ Պ. Դամիանոսը
կ'անցնի կոր, պոմպա կը տանի կոր, պո'մ-պա'. անկէ
անցնող դաշնակցականի մը կ'ակնարկէր:

Ուրիշ մըն ալ կ'անցնէր աղմկելով. աւելի երիտա-
սարդ մը:

— Մտե'ր, մտե'ր, մտե'ր է:

— Մօ ո'վ, Միհրդատ, պառաւ մը կը հետաքըր-
քըրուէր, իր կրեայի գլուխը երկնցուցած:

— Հուրիէթին օրտո'ւն:

— Սո'ւտ կ'ըսես, լակո'տ:

— Սո'ւտ, նա թուի ծան կ'ելլայ կոր, քաղաքը թո-
փի պիտի բռնեն:

Ու կ'անհետանար, պատուհաններէն ներս խօսքեր
նետելով, որոնք հասարակ աղտեղութիւններ էին:

Հերոս պատուական կեանք կը վարէր: Կայծիկեան
էֆէնտին դէպքերու ստացած երեւոյթին համեմատ կ'ա-
ւելցնէր պատիւը: Կայծիկեանի տղան Հրանդ, Հերոսի
սիրական ընկերն էր: Փափուկ տիպար մը ատ Հրանդը,
զգայական, և երազող, անպէս, չէկ մագերով, կապտա-
ծիր, դէպի խորը ինկած գորշ աչքերով տժգոյն դէմքին
վրայ, բարակուկ և երկար հասակով: Հօրը նկարագրին
հակոտնեան՝ իր ոչ դրական յատկութիւններով, ատոր
ալ պատճառաւ անկէ բնաւ չի սիրուած: Հրանդ Հերոսի
քովն էր միշտ, անոր պատմութիւններով ու դադարա-
ներով իր տկար ուղեղին սնունդ կուտար: Առասպելները
և հերոսները զեղեցիկ կ'ընէին նուազ չէր սիրեր. ու այդ
զրկանքի օրերուն երբ ալ Բերա չէր կրնար ելլել, ինք-
զինքը կը նուիրէր Հերոսը մտիկ ընելու: Անշուշտ չէր ալ
վախնար:

Հերոսին յաճախակի այցելութիւն կուտային նաեւ
Տիկին Նեմգուր և Օրիորդ Աստղիկ: Սիրալիր, չափէն
աւելի դուռող խօսքերով կը նստէին Հերոսին մօտիկ, ու
երբ Տիկին Նեմգուր մեկնէր, Աստղիկ կը մնար սենեակին
մէջ. հիացումով և քչիկ մը ծաղրանքով մտիկ կ'ընէր
Հերոսի յեղափոխական կեանքին դրուագներն ու նորանոր
դադարները: Մարդամօտիկ աղջիկ մըն էր Օրիորդ
Աստղիկը, մօրը պէս՝ ուժեղ, կորովի մարդերը կը նախ-
ընտրէր, անոնց քսուիլը կը սիրէր: Գեղեցիկ էր. բնական
դէրութիւնով իր կանգնազեղ իրանը կը վերջանար գլու-
խով մը՝ որուն մեծագոյն հրապոյրը սեւ սաթի դոյն
խոշոր աչքերն էին, կաթնաթոյր դէմքին վրայ, գլխուն
ետին ժողովուած և մինչեւ ուսերը յորդող առատ, մթա-
սքող, փայլուն մազերու շրջանակին մէջտեղ: Կուրծքը
տակաւին ամուսնութեամբը չի կազմուած, սակայն առոյգ
ուժեղութիւնով յորդող ալիք մը արդէն: Թերուս, հայրը
հոգ տարած էր որ չի զարգանայ աղջիկը, զուարթ ու
չարամիտ աղջիկ մըն էր, գործնական և խայթող, որ իր
մօրմէն միջակ, կամ աղքատ մարդիկ ատել սովորած էր.
Հերոս անոր տեսքէն կը զուարթանար սակայն: Աստղիկ
միշտ կը հարցումորձէր՝

— Է', Հերոս, շիտա'կը ըսէ, կարգո՞ւած ես:

— Ո'չ, ես չէի կարող ամուսնանալ, մի յեղափոխա-
կան գործիչ չի կարող ամուսնանալ:

— Իրա՞ւ, Հերոս, ա'խ Հերոս ըսէ', ինչո՞ւ. ու
Աստղիկ կը քրքջար:

— Գործիչը հարկ է ինքն իրան նուիրէ հանրութեան,
յարդելի օրիորդ:

— Հայտէ', շիտակ ըսէ, Հերոս, կ'ըսէր քծնելու ձե-
ւերով, ըսէ', քոգո՞ւմ Հերոս, իրա՞ւ չես ամուսնացած:

— Կ'երդնում ո'չ, օրիորդ:

— Չե՞ս ալ նշանառած:

— Ո՛չ, յարդելի օրիորդ:

Աստղիկի հետաքրքրութիւնը զինքը կը մաշէր ու կը շարունակէր յամառութիւնովը իր տեսակին, որ ուրիշներու մութ, դարչաՀոտ անկիւնները թափառիլ կ'ուզէ:

— Է՛, Հերոս, չիտակ ըսէ կնի՞կ ալ չես սիրած:

Եղբայրը վրայ կը հասնէր.

— Երկան եկար, Աստղիկ:

— Քեզի՞ ինչ, դուն իմ դործերուս մի խառնուիր:

— Ըսէ՛, աղուոր Հերոս, հիչ մարդ չե՞ս սիրած:

— Օրիորդ, չեմ սիրել, ու կարող ալ չեմ սիրելու, մեր սիրտը մենք նուիրել ենք Սօցիալական սուրբ դադարփարին:

— Անկարելի՛ է, Հերոս:

— Կ'երդնում, յարդելի օրիորդ:

Ճաշի զանգակը կը հնչէր, ու ամէնը մէկ կ'իջնէին սեղանատուն: Հերոսը Կայծիկեան էֆէնտին սեղանակից կ'ըլլար. իւզոտ պատառները իրեն բաժին կ'իյնային:

Երկար ատեն զրկուած այս մարդը, առանց ծամելու կուլ կուտար պատառները, կը ծխէր, կը սպառէր տըր-ուածները, առասպելի Հիւրային նման, ու զինին բռնկելու մօտ ռումբի մը կը վերածէր իր խոշոր գլուխը:

Ուտելու այս առաքինութիւնը որ Հրանդի և Աստղիկի ծիծաղը կը շարժէր, պժգանքով ու վախով կը լեցնէր տէր և տիկին Կայծիկեաններու արդէն վշտակոծ սիրտերը:

— Էֆէնտի՛, դայլի պէս կ'ուտէ կոր, կո՞վ է ինչ է աս մարդը:

— Ժամանակ մըն ալ Նեմզուր: Ազատութեան բա-

նակը ուր որ է կը հասնի, անգամ մը սա վախու օրերը անցընենք, տէֆ կ'ընենք նորէն:

Գիշերները Կայծիկեանի տունը դրկից ընտանիքներով կը լեցուէր: Հոն էին իրենց ամբողջ ընտանիքով - Չգօն էֆէնտին, դրացի տէր Գէորգը իր թոնթոնիկ, խնձորայտն երէցկինով՝ զոր Կայծիկեան էֆէնտին երբեմն կը համտեսէր կ'ըսէին չարամիտներ, փր երկու պղտիկ դաւններուն հետ, բաղարձի Աբրահամ աղան իր հասուկ աղջիկով, կինը տունը անպաշտպան ձգել չուզելուն չէր եկած, մէկ երկու ուրիշ բարեկամներ, որոնք յարմար կը դատէին գիշերները այցելութիւն տալ Կայծիկեան յարկին:

Երբեմն սանկ խօսակցութիւններ կը տարածուէին սալօնին մէջ, ուր վառարանը կը ճարճատէր, որովհետեւ թէեւ օրերը այնքան ցուրտ չէին, դաղջ ալ կրնային ըսուիլ, բայց կարծեմ վախցող մարդիկ ի մէջ այլոց կը մսին:

— Ի՞նչ լսեցիր, Չգօն էֆէնտի, խօսէ նայինք, կ'ըսէր վաճառականը:

— Ի՞նչ ըսեմ էֆէնտիս, ձեր գիտցածին պէս, հա-զիւ սիրտ կ'ընէր օրերէ ի վեր վաշխէ զրկուած յարդելի սեղանաւորը խօսիլ:

Տէր Գէորգ անխօս մնալ չէր ուզեր Սիրական էֆէնտիին քով. կրնար տհաճ երեւալ:

— Գործոց գէ՛շ վիճակ, Աստուած ողորմի, Սիրական էֆէնտի, Ատանայի համար լուրեր կը պատին կոր:

— Այո՛, էֆէնտիմ, զիրար կը ջարդեն կոր եղբր, վրայ բերաւ Աբրահամ աղան:

Ուրիշ մը գոչեց.

— Այս անգամ թուրքերուն գործը գէշ է, շատ մարդ վրայ տուեր են:

— ձի' չդէ է, հոս ալ գա'ն նէ ըլլալիքը ինչ է :

— Հայերը խելքերնին գլուխ կանչած են, մրմռաց անկրկնը կծկուող ոչ տարէց անձ մը :

Սօսակցութիւնը կը բարձրանար : Ամէնն ալ յոյսով կը լեցուէին, բացի Սիրական Էֆէնտիէն որ լըջօրէն կը մտմտար, քաշելով համբիշը ծանրօրէն :

Յետոյ սանկ խօսքեր կ'ըսուէին .

— Ատանացիները քաջ են :

— Զէյթունն ալ մօտ է :

— Է՛, ո՞վ գիտէ . . . :

— Մէկ Զէյթունցին հարիւր քիւրտ կ'արժէ . ու անէկտոթ մը այդ լեռնականներուն քաջութեան մասին, քահաճօնով կը լեցնէր սրահը :

Բայց ընդհուպ՝ պայթիւնի նմանող աղմուկ մը, որ հովին հարուածն էր թերեւս փեղկի մը, կամ դրան մը հնհնուքը, կամ ուժգին հագ մը՝ լռութիւնը կը քարացնէր սրահին մէջ, նստողները դողահար կ'ըլլային, և անոնց ստամոքսէն մինչեւ աղիքները երկաթէ սուր լեզուակ մը կը պտտէր :

Ու սարսափը աւելի կը ծանրանար երբ շուներն ալ կը կաղկանձէին . չարագուշակ լալիւնները կը լեցնէին փողոցները, կը տարածուէին Սիւլտարի ամայի բլրակներուն վրայ, մութ ձորերուն մէջ, կ'ընդլայնուէին, իրենց արձաղանդը կը գտնէին հեռաւոր կածաններուն մէջ, վտանգալից համաճարակի մը նման, որ կ'ոստոստէ տեղէ տեղ : Այդ տարօրէն վայրի, սրսիացնող, քստմեցուցիչ աղաղակներէն կ'ահաբեկին մարդիկ, ընկճուած, կորսուած, մեռած հոգիով ունկնդրելով անոնց, որովհետեւ շուներու ոռնալը գէշութեան նշան է, ջարդ կ'ըլլայ :

Աստղիկ չափազանց ձանձրացած այս մարդերէն, որովհետեւ եղածներէն բան մը չէր հասկնար, կ'երթար Հերոսը իր սենեակին մէջ գտնել : Սեղանին վրայ Մաւղէրեան հրացան մը և հարիւրաւոր փամփուշտներ կը հանդէժին, իսկ անոնց մօտ նուաղկոտ ճրագ մը, դեղին շառալով կը վառէր փամփուշտներուն պատեանները, ու հրացանին երկաթէ մասերը, թուխ կապտորակ՝ կապարի փայլով, Աստղիկ այս կիսալոյսին մէջ առիթ կը գտնէր աւելի մօտենալու Հերոսին, նոյն իսկ իր ծունկերը անոր իններուն հպեցնելու :

— Իրա՞ւ, Հերոս, մարդ չես սիրած . կը սկսէր յանկերգը :

— Ո՛չ, Օրիորդ, ո՛չ :

— Բնա՞ւ :

— Երբե՛ք :

— Ամուսնանալո՞ւ ալ միտք չունիս Հերոս :

— Ո՛չ :

— Ինչո՞ւ :

— Ես արդէն մի անգամ ձեզ ասացի թէ մենք նուիրուել ենք Գաղափարին : Մեր սիրականը յեղափոխական, սօցիալական գաղափարն է մի խօսքով՝ Օրիորդ :

Ու Հերոսը, իր հասկցած եղանակով անշուշտ, կը բացատրէր Մարքսիզմը :

Աստղիկ որ միշտ կը ձանձրանար միեւնոյն այդ խօսակցութիւններէն, կը կատակէր Հերոսին հետ, կը ծաղրէր զայն, դիչեր մը կատղած միօրինակ այդ վերջաբաններէն գոչեց՝

— Կեցիր անանկ է նէ . . . Հերոս, առնելիքդ ըլլայ : Հերոս բան մը չի հասկցաւ :

Այդ օրէն, Աստղիկը ռազմագէտի մը պէս շարժեցաւ: Հրանդի բացակայ եղած ատենները, նոյն իսկ անոր ներկայութեանը, կուգար, կ'երթար, Հերոսին քով կը նստէր, անոր կողմ ձեռքերուն կը դպնէր իր փափուկ, նրբաւարտ մատները, իբր թէ բան մը առնելու համար անոր վրայ կը հակէր, Հերոս անոր թարմ մարմինէն ծորող մանկաշակի բոյրը կը ծծէր հեշտ արբուածութիւնով: Աղջիկը կը նայէր Հերոսի աչուներուն մէջ շեշտօրէն, կ'երթար անոր սենեակին անկիւնը դռնուող անկողինին վրայ երկարելու գողտրիկ, անոգամ ձեւերով, վեր կ'առնէր իր շրջագրեւորները մինչեւ կտր բումբերը, մինչեւ ներքնագրեւորին ծայրասահմաններէն ջրվիժուող ձիւնասպիտակ տանթէլները. յետոյ յանկարծ կ'անհետէր:

Իր մեկնումէն վերջ Հերոսը գինովի մը կը նմանէր. կուրծքը կ'ուռնեցնէր, թոքերը կը լեցնէր սենեակին եղկ, բուրումնաւէտ մթնոլորտով, ու ռուսները արագ կ'ծկումներով կ'ընդլայնէր:

Ան չէր հասկնար եղածը, կը ջանար մեկնել: Երկվայրկեանէ մը Աստղիկ նորէն կը յայտնուէր, ներս կը սողոսկէր մատներուն վրայ գգոյշ քալելով, ու մարդը՝ գլխուն վերեւ կը տեսնէր այդ աղջիկը՝ ժպտուն, անպատկառ: Աղջիկը կը բանար, խոշոր, անմահական ակնարկութիւններով խօսակցութիւն մը. կը դառնար թիթեռնիկի նման սենեակին մէջ, հոս հոն կ'ոստոստէր, պարելու համար իր շրջագրեւոր վեր կ'առնէր, ոտքերը տախտակամածին կը քսէր չափով, ու բարձրաձայն քրքիջով կը մեկնէր:

Ու այս ամէնէն աւելին ալ ըրաւ:

Առաւօտեան մը դէմ երբ տունին բնակչութիւնը,

ինչպէս նաեւ Հրանդը կը խռկային սենեակներու մէջ հագուստով, գիշերուան անքնութենէն ընդարմացած, Աստղիկ գիշերագրեւորով վաղեց Հերոսի սենեակը: ~

— Հերոս...:

Հերոս ապշահար դարձաւ, ու հիացարհուր դիտեց սպիտակ գիշերագրեւորով, կուրծքը կիսովին բաց, հերարձակ այդ գեղեցկուհին:

— Հերոս, ի՞նչ կ'ընես, չե՞ս քնանար:

— Ո՛չ, յարգելի օրիորդ:

Աստղիկ նստաւ Հերոսին քով. կուրծքը կը խռնշտկէր, կը պրկէր գիշերնոցին թեղանիքները, ուռուցիկ բաներ մէջտեղ հանելով: Հերոս տաք բան մը կը զգար, անհանգստութիւն մը, կիրքով լեցուն: Առատ շունչ մը կուրծքը կ'ալեծփէր: Բերանը թթու լորձունքով կը լենար, մինչդեռ շրթները կ'այրէին: Մաքուր ու գաղափարային մարդ, կը զգար անծանօթ յոյգեր. խենդ փափաքը կ'ուռնէր զայն գրկելու, համբուրելու, տախտակարելու կռնակին վրայ, տարածուելու վրան, ու ո՛վ անճառ, անխառն վայելումը բոլոր գրկուածներուն, տեղն ի տեղը պղծել:

Բայց հասարակաց թշնամին կը մտաբերէր, վայրկեանին փափկութիւնը, ու օտարին տան մէջ, այդ տան աղջկան մատով իսկ հպի՛ւ... Ի՞նչ անարդութիւն:

Հերոս օրէ օր սակայն Աստղիկի ներկայութեան պէտքը կը զգար: Նախ ատիկա անորոշ փափաք մըն էր, վերջը ուժեղ իզճ մը եղաւ ու արագօրէն կ'երթ մը: Կը ջանար վռնտել դինք պարուրող զգացողութիւնները, որոնք իրեն նման Հերոսի մը համար վատութեան համարժէք էին: Բայց կար կամքէն աւելի վեր բնադդ մը, որ անոր

վրայ կ'ընէր ու իրեն փնտռել կուտար Աստղիկը, անոր
զմայելի մարմինը: Ալ աչքը դէպի դուրսի ուղիները չէր
թշնամին տեսնելու, այլ անընդհատ դէպի փոքրիկ սենեա-
կին դուռը: Յաճախ թուրթիւնը մարմինին կը տրէր.
աչքերը կը դոցէր՝ կրկնապատկելու համար վայելքը,
մրմնջելով:

— Ինձ տիրապետում է դանդաղօրէն մի բան. չեմ
գիտեր թէ սա ի՞նչ զգացում է դէպի Աստղիկը, որ իմ
մէջ բոյն դրեց...: Ուղղակի ամօթ և նախատինք է սա-
կայն սա, մի հերոսի համար...:

Հերոս անյուսօրէն զարնուած էր այդ աղջկան:

Վերջապէս Աստղիկ զգաց Հերոսին տալնապը, ու
դո՛հ իր յաղթանակէն, ալ բնաւ չերեւցաւ անոր քով:

Է .

Ազատարար բանակը տիրած էր մայրաքաղաքին:

Երկու երեք օր շարունակ՝ Ֆրէնկին լեռը եզերող
խճուղիներէն, գառիթափներէն, Գուգկունճուքի նեղ ու
գարշահոտ ձորէն բարձրացող արահետներէն կ'անցնէին
հապճեպով՝ դինուորներ, ու պահ մը հանդատանալէ վերջ՝
Հրեաներու զերեզմանատան հպող պողոտան եզերող,
մամուպատ ու հերձ դամբանաքարերուն վրայ, կը շա-
րունակէին իրենց ուղին հեռասպառ, աննպատակ քայլըն-
թացքնին ուղղած չե՛ս գիտեր ուր:

Ելլաղէն, Մաչքայէն, Թաշ Գըչլայէն մազապուր
աղատած հետեւակներ էին ասոնք, որ առանց սպայի,
առանց գլուխի՝ օր մը տեւող դիւցազնական դիմադրու-
թենէ մը, յուսահատ պայքարէ մը վերջ, իրենց խոկական

եղբայրներուն դէմ, միջոցով մը անցած էին ասիական
եզերք, ու հոն միացած Պէյլէրպէյիի զօրանոցներու դա-
սալիքներուն, որոնց հետ պիտի բարձրանային լեռները,
թերեւս զառնալու համար իրենց հայրենի օճախը:

Զինուորի բեկորներ էին այդ մարդիկ, որոնք կարծես
չարաչար պարտուած, կոտորուած, կոտորակուած, օրեր
տեւող ամեհի ճակատամարտներուն մէջ՝ կը նահանջէին:
Մղձաւանջներու կարմիր տեսիլներէն, անվերջանալի ու
արիւնարբու սպանդներէ, անքուն անցուած տքնաջան
մահասարսուռ գիշերներու արհաւիրքէն դուրս եկած մար-
դերու անխմաստ, ապուշ դիմադժութիւնները ունէին,
որոնցմէ ժպիտը աքսորուած էր, ու որոնց վրայ ներքին
ծանր մտախոհանքի, տեւող՝ անընդհատօրէն երկարող
անխմաստ մտածումի մը, Սարսափին անկարելիլը, ու
երկարումով անդամ դարձած ահաբեկումին լուրջ մույ-
լութիւնը քանդակուած էր: Բանական կենդանիներ չէին
ատոնք, այլ բնագոյով շարժող մարդակերպեր, արտաքին
ազդակներուն տարերայնութիւնով յանկարծ բռնկող անա-
սուններ, որոնց երկիւղալի ու խանձուած դէմքը յանկարծ
պրկում մը կը ծնէր. աչքերը, այդ անփայլ, անքնութենէ
ու յոգնատանջ տեսարաններէ անձկացած գործիները կը
վառէին երկվայրկեան մը տեւող կատաղի փայլով, ու
հողապորժի բարերար, կոշտ ձեռքերը կը փարէին հրացանի
բռնին կամ սուրին, յետոյ նորէն լքելու համար զանոնք:

Ատոնցմէ շատեր բոպիկ էին, մերկ, աղտոտ, արիւ-
նախեղ սրունքներով՝ որոնց վրայ սեւ երակներ տզրուկ-
ներու պէս կը պլլուէին միսերուն: Ուրիշներ տրեխ մը
կամ փոշոտած ծանր մոյկեր կը քաշէին իրենց հապճեպին
մէջ կաղալով. կային անանկներ ալ որոնք վերնազգեստ

չունէին. կապոյտ կամ դեղնադոյն ծաղկեակար շապիկով մըն էին միայն, որուն սուսըքի ճեղքուածքներէն կ'երեւար իրենց ալեկոծ ու հեւասպառ, ոսկրուտ, բայց լայնշի կուրծքը: Իսկ անոնք որ ամբողջութիւն մը կը ներկայացնէին աղէտէ մը խուսափողի տպաւորութիւնը չէին ծածկեր: Համազդեաստիւն պատառատուն էր և աղտոտ, հաղուադէպօրէն փայլուն կոճակով մը վրայ բերուած թեզանիքներով:

Տասնեակներով կամ աւելի մանր խումբերով օրն ի բուն կ'անցնէին, իրենց յոգնած բայց հապճեպէն դետինը աւելող ոտքերով, ու դէպի Չամլըճա վազող ճամբուն փոշիի դուլաներուն ետեւ կ'անհետէին:

Նախ այդ զինուորներուն անցքը եղերական բան մը երեւցած էր հայ թաղերու բնակիչներուն. յետոյ տակաւ ամէնէն աներկիւղները մօտենալ սկսած էին անոնց, նոյն իսկ հարցափորձել ալ յանդիմանելով: Երկրորդ օրը արդէն իսկ մարդիկ, կիներ, տղաք, մոռցած բոլոր անցնող օրերու տառապանքները, մրկող երկիւղը, գուարթ՝ բանտէ արձակուածներու նման, և սակայն միշտ կասկածոտ աչքերով ու երկիւղախառն ծալքերով իրենց շրթունքներուն ծայրը, կ'երթային խօսիլ փախչող այդ դիւղացիներուն հետ, ցաւիլ փախստականներուն վրայ կարեկցօրէն, անոնց խրատներ տալ և սխալ ուղիներ ցուցնել:

Զինուորներու ետեւէն վեր կը բարձրանային, թընճուկ աղտոտ մօրուսով, իմաստասէրի աներկիւղ, անայլ լայլ ալիւարիկով, ու դերասանի ժպիտով ծեր Հրեաներ: Ասոնք կարծես դասալիքներուն ստուերները ըլլային, քանի մը քայլ հեռուէն կը հետապնդէին զանոնք յամառօրէն, կը մօտենային մերթ ընդ մերթ, անոնց ականջներուն

շողմանքի քանի մը խօսքեր նետելով, և դրպանուն մէջ դրամի հունչեր ստեղծելով: Կը խօսէին զինուորներու բեռներուն ծանրութեան վրայ, ճամբաներու հեռւորութիւնը մէջ բերելով, կը կարեկցէին ու կ'ուզէին թեթեւցնել զանոնք վերարկուէ մը, հրացանի մը անօղուտ կշռողութենէն, խոշոր մոյկերու ծանրաշարժութենէն, նիքելէ ժամացոյցէ մը, կամ իւղոտած Ֆէսերէ, որոնք արեւէն պիտի պաշտպանէին այդ մոլորած ու ցնորափառ դանկերը: Քանի մը Հայեր ու Յոյներ անմասն մնալ չուզեցին ներկայացուած առիթէն, նետուեցան ճամբաներուն մէջ, ու ժպտաչուրթն ըրանք մըն ալ իրենք կը մըրթմըրթային ուղեւորներուն: Ատենէ մը ի վեր շահ չէին ըրած, առիթն էր թշնամին կողոպտելու:

Երբ դադրեցաւ զինուորներուն նահանջը, և հաստատուեցաւ սովորական կեանքը, Հայերը չունչ առին:

Դէպքերը իրենք խոհեմ դարձուցած ըլլալով, չէին խանդավառուեր ալ, բայց ատկէ աւելի բան մը կը զգային, թոպամահ չեղած ըլլալու երանութիւնը:

Գիշերաշրջիկ պահակներէն շատեր, ալ հանգիստ կերպով իրենց յոգնատանջ գլուխը կը հանդէսնէին կալուղ բարձերու վրայ:

Կայծիկեան էֆէնտի կացութիւնը լաւ մը քննելէ և ապահովուելէ վերջ, նախօրը կայսեր գահնկեցութեան երեկոյին տուն դարձաւ, կանչեց Հերոսը և ըսաւ.

— Է՛հ, Հերոս, գործերդ վերջացան անանկ չէ՞, շնորհակալ ենք, մեզի աղէկ պահպանութիւն ըրիր:

Եւ վեհանձնօրէն, գաղտուկ՝ մէճիտ մ'ալ սպրդեցնել ուղեց Հերոսի ամին մէջ:

— Շնորհակալ եմ, Պ. Կայծիկեան, հաղիւ վրայ բերաւ Հերոս ու անհետացաւ:

Իրիկունը Կայծիկեան ընտանիքը, բացի Հրանդէն որ լուռ, անախորժ դէմքով կը դիտէր Աստղիկի անպատկառ դիմադժութիւնը, սովորականին նման խնդացին այդ հերոս ըստած մարդերուն վրայ:

Այդ օրէն սկսեալ Հերոսի կեանքը տեսակ մը տաժա- նադին բեռ դարձաւ, կը պտտէր անխօս ու գլուխը կըած: Յաճախակի կ'անցնէր Կայծիկեան տան առջեւէն ուշա- դրութեամբ դնենլով պատուհանները, կը կենար հոն խօս- քի բռնուելով բանջարավաճառի մը կամ ջրկիրի մը հետ երկարօրէն: Տարերային ու անասնական բան մըն էր Հե- րոսի սէրը հարուստի այդ աղջկան հանդէպ, ուրկէ որ- քա՞ն պիտի ուզէր ճողորկի, անոր կաշկանդող կապանք- ները լուծել: Բայց ի զո՞ւր, բոլոր ճիգերը դայն կը սաստկացնէին: Քարաժայռերու վրայ բռնող ծառի մը կը նմանէր այս լեռնականին բնական սէրը, որուն արմատ- ները հզօրապէս գրկած են քարին բիւրեւի ընդերքները. արմատներով դայն հանելու փորձ մը ի զո՞ւր պիտի ըլլար:

Շուտով Իճատիէի բնակիչները զգացին թէ՛ վերջին օրերուն մէջ փոխուած էր Հերոսը, նիհարցած ու գունա- թափ, կորսնցուցած էր զուարթամտութիւնը, մարքսիդմի վրայ խօսելու տենչը: Նախ ուղեցին իրմէ հասկնալ ամէն բան. քննութիւնները արդիւնք չտուին: Հերոս կը խու- սափէր սլառասլառ տալէ: Աւելի յետոյ զիրար հարցու- փորձել սկսան:

Երիտասարդ մը կ'ըսէր ուրիշի մը.

— Ծօ՛, սա մեր Հերոսը ի՞նչ է եղեր:

— Իրա՛ւ որ չեմ գիտեր:

Երրորդ մը, կ'ընդմիջէր.

— Հիւանդ ըլլալու է:

Չորրորդը կ'ըսէր.

— Իրա՛ւ է որ գոյնը նետած է, բայց այդքան երկար տեսող հիւանդութիւն մը չի կրնար ունենալ:

Ուրիշներ ալ վրայ կուգային, ու խօսակցութիւնները կ'երկարէին. բուն վիճաբանութիւններէ, խորհրդակցու- թիւններէ վերջ վճեցին թէ, սիրոյ հիւանդութեան մը կասկածելի ակտանիշերը կը տեսնէին Հերոսին վրայ: Կը մնար միայն սիրոյ առարկան գտնել. առ ալ նուազ դժնդակ գործ մը չէր թաղեցինքուն համար. ո՞վ կը սիրէր Հե- րոսը, ո՞վ կրնար սիրել. առեղծուա՞ծ: Հարկ եղաւ որ կիներն ալ գործի մէջ մտնեն: Հերոսի շարժումները հե- տախուզող ու դայն հետապնդող ջատուկներ նշանակուե- ցան: Խրախճանութեան հարսնիքի օր մը եղաւ թաղին համար, երբ ջատուկներէն մին, ամուսնութեանց և այլ բաներու միջնորդ, հաղորդեց թէ Հերոսը զարնուած էր Կայծիկեան էֆէնտիի աղջկան օրիորդ Աստղիկին: Այլ մուցան բոլոր անցնող օրերու վախը, մղձաւանջը ու հրճուեցան, փորովին խնդացին, երջանկացան:

— Վա՛յ Հերոս, վա՛յ, զարնուեր է դէ՛շ տեսակէն:

— Ծօ որո՞ւ:

— Օրիորդ Աստղիկին:

— Մի՛ ըսեր, խենդենա՞մ պիտի հիմա, չըլլալի՞ք բան է ատ:

— Աստուա՛ծ վկայ:

Յետոյ Հերոսին հետ ալ կ'իյնային, մանաւանդ կի- ները:

— Հերո՛ս, անցած ըլլայ:

— Հերոս, տո՛ւօսը մեր տղուն, կը նշանուի՞ս կոր եղեր:

Երիտասարդ աղջիկները ակնարկութիւններ ընելով
կը բաւականանային: Այրերը աւելի կարեկցօրէն մօտենալ
կը ձեւացնէին, դադտնիքներ կորցելու համար այս անհա-
ւատալի ու առասպելական երեւցող սիրոյ խնդիրին մա-
սին, և ուղեղնին աւելի կը տաքցնէին խորհելով, թէ Հե-
րոս դործ մըն ալ եփած է Կայծիկեանի աղջկան հետը.
բայց անօգուտ, Հերոս բան մը չէր յայտնէր ու փութով
կը հեռանար զինք չըջապատողներէն: Նորէն առաջուան
պէս առտնին պղտիկ դործեր կը կատարէր, իսկ պարապ
ժամերուն կը սլքտար հոս հոն, մանաւանդ Վաճառակա-
նին տան մօտիկ՝ ուր՝ ալ վերջերը նպարավաճառի մը
խանութը կը նստէր ժամերով, մտախոհ և ակնապիշ:

Լուրը Սիւլտարի բոլոր թաղերուն մէջ չըջան ընելէ
վերջ, ու բոլոր բերաններուն մէջ արտայայտութեան
բիւրերանդ ձեւերով ծամուելէ յետոյ, թափանցեց Կայ-
ծիկեան էֆէնտիի յարկէն ալ ներս:

Օր մը, տիկին Նեմզուր վազեց ամուսինին վրայ
պոռալով՝

— Տեսա՞ր, էֆէնտի, ա՛տ Հերոս ըսած չափերնդ
ինչե՛ր հնարեր է անարատ աղջկանս վրայ. աշխարհք
ասանկ է էֆէնտիս. կերցո՛ւր, խմցո՛ւր, հաղուեցո՛ւր,
վերջն ալ պատիւիդ հետ թող խաղան: Ատ լերան արջը
Սիւլտարէն դուրս վռնտել տալու եմ:

— Հանդարտէ՛, կնիկ, ատոր ալ ճարը կայ, վրայ
բերաւ ամենիմաստ կերպով ծանրախոհ Կայծիկեան էֆէն-
տին:

էֆէնտին ամէն բան գիտէր, ու իմացած էր կնոջմէն
իսկ առաջ:

Երկու շարաթ վերջ, Ամերիկայէն վերադարձող հա-

րուստ Կեսարացիի մը հետ կը նշանուէր Օր. Ասողիկ
Կայծիկեանը, որուն անունը երգերու մէջ արդէն իսկ
սկսած էր յիշուիլ, ու Հերոսին սիրոյ յայտնութիւնը
կատարեալ դայթակղութիւն մը դառնալ:

Այս նշանուածքը թաղեցիներուն զուարթութեան և
ծաղրանքի նոր էջեր հայթայթեց: Հասնողը տոմսակ մը
առած Հերոսին վրայ կը վազէր, կը բանար, կը դնէր
անոր աչքին առջեւ, ու բարձրաձայն կը կարդար

ՕՐ. ԱՍՏՂԻԿ ԿԱՅԾԻԿԵԱՆ

ՊՐ. ՏՐԴԱՏ Գ. ՍԵՐՈԲԵԱՆ

Խօսեցեալք

1909, Մայիս

Սիւլտար

Հերոս, կործանուած իր բոլոր սիրոյն մէջ և անվերջ
հեղնանքներէ նեղուած, սկսաւ երեկոները ալ փողոց չել-
լել, թէեւ իր համեստ սենեակն ալ հանգիստ չէին ձգեր:

Օրիորդ Ասողիկին նշանուածական կեանքը երկար
չտեւեց. վրայ հասան հարսանիքին օրերը, ու հարսանե-
կան պատրաստութիւններուն հաղարումէկ մանրամասնու-
թեան մէջ քիչ մը մոռցուեցաւ Հերոսը:

Պսակի երկուշաբթին, մութը կոխելէ վերջ, Հերոս
անդամ մըն ալ դնաց պտտիլ Կայծիկեան էֆէնտիին տան
շուրջը. արդէն իսկ բոլոր սենեակները լուսաւորուած էին
ու կիսովին բաց վարադոյրներուն ետեւէն արագ ու
զուարթ շարժումներ կը գդացուէին: Աչքերը տունին ուղ-
ղած, փողոցին անկիւնը անդգամ, անշարժ, ժամ մը կե-
նալէ վերջ, Հերոս արագաքայլ իր սենեակը դարձաւ:

Օգը ամպամած էր ու սենեակը սովորականէն մռայլ։
Լոյսը չի վառեց։ Դրեթէ տապալեցաւ անկողինին վրայ։

Մտածելու և զգալու անկարող էր, երկար ու տա-
ժանելի հիւանդութենէ ելլող մարդու մը պէս։ Ուղեղը կը
զործէր աւրուած մեքենայի մը նման։ Նոյն իսկ մոռցած
էր վերջին օրերու իրադարձութիւնները, Յետաշրջութեան
յուզումները, իր կեանքը յօշոտող տարփանքը։ Մէկ քանի
ժամ այսպէս պրկուած, ու իր խորշերէն դուրս հոսող
աչքերը անքթիթ, ստուերակուռ սենեակին անծանօթ մէկ
կողմը յառած մնաց անմտած, ահռելի, մթամած պարա-
պով մը ուղեղին մէջ։ Յանկարծ խաժասպիտակ լոյս մը
ողողեց սենեակը, ու որոտումի մը երկարատեւ, ահեղա-
սաստ դղորդը պայթեցաւ միջոցին անսահմանութեանը
մէջ։ Բոպէսպէս Հերոսի միտքն ալ լուսաւորուեցաւ կար-
ծես։ Ան ոստում մը ըրաւ, և նստաւ։ Երբե՛ք իր կեանքին
մէջ, մտային ատանկ պայծառութիւն մը չէր ունեցած։
Ուղեղը պարածածկող բոլոր մշուշները պատուտած, ծուրիկ
ծուրիկ եղած, ցրուած էին։ Մտածումի ամենազօր կարո-
ղութիւն մը ունենալ կարծեց։

Ու իբրեւ յստակօրէն արտայայտ, նրբորոշօրէն դժա-
զրուած պատկերներ, իր չարչրկուած ուղեղը երկնեց
կրկին, Հերոսի առաջին օրերը թաղին մէջ, սահմանա-
դրութեան սկիզբը, փոխ առ փոխ համալրանքը և ատե-
լութիւնն ու ծաղրանքը կրթուած, պարկեշտ թաղեցիկնե-
րուն։ Աւելի վերջ՝ Յետաշրջութեան օրերուն՝ Կայծիկեան
էֆէնտիին տունը, Աստղիկի լրբենի խաղերն երեւան
եկան, ու իր տափական, անխորտակելի սէրը։ Մասնաւո-
րապէս ուժգնօրէն զժապրուեցան ու երկարաձգուեցան իր
առջեւ, Կայծիկեան էֆէնտիի աղջկան շարժումները։ Տե-

սաւ Աստղիկը կէսամերկ, իր հասուն կլորութիւններով,
իր պարուհիի դիրքին մէջ, տեսաւ անոր բումբերը կաթ-
նաթոյր, համեղ. յետոյ իր վրա՝ հակիլը։ Հերոս գոցեց
աչքերը հեշտանքով ու հառաչեց։

— Էլի՛, որքա՛ն յիմար եղայ ես, ի՞նչպէս չի գըր-
կեցի, համբուրեցի, բոլոր մարմինով չի տարածուեցայ
նրա մերկ երկարութեանը, ու չարաչար չի պղծեցի...։

Նորէն սենեակը լեցնող խաւարին հետ Հերոսի միտքը
թմրելով ու մթութեամբ համակուեցաւ։

Դուրսը, տեղատարափը խարաղանի ուժեղ շաչիւն-
ներով կ'աղմկէր սալարկներն ու տանիքները, և հոսուն
ջուրերու շտապը՝ դորշ, թասուն միջոցը կը լեցնէր ան-
դադրում, տարտամ, անորակելիօրէն համատարած հըծ-
ծիւնով մը։

Հերոս հեկեկանքի պոռթկում մը ունեցաւ։ Ու թե-
րեւս խելահասութեան օրերէն ի վեր առաջինը ըլլալով
լացա՛ւ, երբեմն երկարատեւ, ու յաճախ ընդհատուած,
հառաչալիբ հեծկտուքներով։

Անոր լայն ուսերը, մսկոտ ու սգալից սենեակին
սեւութեանը մէջ երկարօրէն ցնցուեցան, հեծեճանքներու
ուժղնութենէն վարուած։

Երբ դադրեցաւ լալէ, ու սրբեց աչքերը ողողող տաք
կայլակները ձեռներով, մէկէն սա զմայլելի բնանկարը
կարծեց տեսնել։

Անտառախիտ լեռներ էին ատոնք, տարափներէ
խրամատուած ու հերձ, տեղ տեղ արեւակէզ մերկ կողե-
րով, խորագոգ ծմակներով, որոնց վրայ ամպրոպը կ'եր-
գէր, ու անոնց ստուերահոծ թաւուտներուն ջահն էր
փայլակը։ Խումբ մը հրոսակներ, խնդուն, երգելով, տե-

դատարարին թրջուած՝ բայց անհոգ, երազաքայլ կ'երթային մարդաշատ ու բարդաւան քաղաքներ դացող քաղաքներու ճամբան կտրելու...

Հերոս ուռեցուց կուրծքը, կարծես ստնաւորի լայն ուռնդերովը շնչէր լայնարձակ ասպարէզներու ազատութիւնը:

Ու յանկարծ՝ իբր լուսաւոր միտքէ մը ներշնչուած, վերցուց վերջերը շինած զոյգ մը տրեխներն, հագաւ, ամրացուց անոնց կապերը. թռաւ ոտքի. խլեց պատէն առկախ հրացանը, դուրս խոյացաւ, ու անհետ եղաւ խաւարին մէջ...:

1911

12p 907

« ՆԱՀԱՏԱԿ ԳՐԱԳԵՏՆԵՐՈՒ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐ »

Մատենաշարէն լոյս տեսած են

Թիւ 1	Ռուբէն Զարդարեան (1930)	Փրանք	20
,, 2	Մելիքն Կիւրնեան (1931)	,,	20
,, 3	Գեղամ Տէր Կարապետեան (1931)	,,	30
,, 4	Գեղամ Բարսեղեան (1931)	,,	20
,, 5	Արփիար Արփիարեան (1931)	,,	20
,, 6	Գրիգոր Զօհրապ (1932)	,,	20
,, 7	Տիգրան Զէօկիւրեան (1933)	,,	20

Յաջորդաբար լոյս պիտի տեսնեն

Ե. Սրմաֆէշյանլեան

Ե. Օտեան

Ա. Յարութիւնեան

Տ. Զրաֆեան

Ռ. Սեւակ

Վերոյիշեալ 12 հատորներուն բաժանորդագրուողները
կը վճարեն 200 ֆրանք (Ֆրանսա և զաղութներ, Պալքան-
ներ) կամ 10 տոլար (մնացեալ երկիրներ) :

Նախատակ Գրագէտներու Բարեկամներու կեդրոնական
հասցէն է.—

Mr. M. BARSAMIAN

121, Rue Marcadet, PARIS (18°)

Ամերիկայի հատուածին հասցէն է.—

Dr John K. ERGANIAN

175, Fifth ave. New-York city (U.S.A.)

14

ՀՀ Ազգային գրա

NL035328

49274